

UDC 39 (05)

YU ISSN 0350 - 0861

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ

ГЛАСНИК
ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА
XXXVIII

БЕОГРАД
1989.

ГЛАСНИК
ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА
XXXVIII

UDC 39 (05)

YU ISSN 0350 — 0861

THE SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
ETHNOGRAPHICAL INSTITUTE

BULLETIN
OF THE ETHNOGRAPHICAL INSTITUTE

XXXVIII

Editor in chief:

NIKOLA PANTELIĆ

Secretary:

MIROSLAVA MALEŠEVIĆ

Editorial Board:

NIKOLA PANTELIĆ, MEHMED BEGOVIĆ, OBREN BLAGOJEVIĆ, MILKA JOVANOVIĆ,
DESANKA NIKOLIĆ, MIROSLAVA MALEŠEVIĆ

Accepted at the meeting of the Serbian Academy of Sciences and Arts' Social Sciences
Department on December 18th, 1990.

BELGRADE 1989.

UDC 39 (05)

YU ISSN 0350 — 0861

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ

ГЛАСНИК
ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА
XXXVIII

Уредник

НИКОЛА ПАНТЕЛИЋ

Секретар:

МИРОСЛАВА МАЛЕШЕВИЋ

Уређивачки одбор:

НИКОЛА ПАНТЕЛИЋ, МЕХМЕД БЕГОВИЋ, ОБРЕН БЛАГОЈЕВИЋ, МИЛКА ЈОВАНОВИЋ,
ДЕСАНКА НИКОЛИЋ, МИРОСЛАВА МАЛЕШЕВИЋ

Примљено на Седници Одељења друштвених наука Српске академије наука
и уметности, одржаној 18. децембра 1990.

БЕОГРАД 1989.

Издавач:

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ
Кнез Михајлова 35/III, Београд, Тел. 636-804

Лектор:

ЛЕПОСАВА ЖУНИЋ

Превод резимеа:

МИРЈАНА ПРОШИЋ-ДВОРНИЋ

Штампа:

ДИП „ПРОСВЕТА“ - НИШ
Војводе Гојка 14

Тираж:

600 примерака

Штампано уз учешће средстава РЗН Србије.

Издања Етнографског института ослобођена су плаћања пореза на промет.

САДРЖАЈ

ЈУГОСЛОВЕНСКА ЕТНОЛОШКА ТРИБИНА: „Проблеми савремених
монографских истраживања“

(Прегледни чланци)

Десанка Николић, О неким питањима монографских проучавања (с посебним освртом на истраживања у Етнографском институту САНУ)	11
Радмила Кајмаковић, Искуства одељења за етнологију Земаљског музеја у колективним етнологско-фолклористичким истраживањима	21
Зорица Рајковић, Монографска истраживања Завода за истраживање фолклора	29
Весна Чулиновић – Константиновић, Тематска истраживања културне адаптације Цетинске крајине	35
Никола Пантелић, Прилог расправи о изради регионалних етнологских монографија	47

РАСПРАВЕ И ЧЛАНЦИ

Петар Влаховић, Становништво Србије у другој половини XX века	51
---	----

(Оригинални научни радови)

Добрила Братић, Вилинска тајна	61
Мирослава Лукић – Крстановић и Мирјана Павловић, Исељеничка прича – мит и реалност	69
Мирослава Малешевић, Буржоаски феминистички покрет у Југославији – или о негирању једне традиције	83
Младена Прелић, Анализа женске штампе између два рата у Београду	105
Марко Стојановић, Модели успеха у новокомпонованој народној музички и развој „новокомпоноване културе“	125

(Прегледни чланци)

Бреда Влаховић, Трансформација задружне куће данас у Србији	137
Мирко Барјактаровић, О неким ранијим облицима сродства код нас	145
Андријана Гојковић, Настанак и развитак музичких инструмената	157

(Стручни чланци)

Виолета Нешковић, Карића кућа у Слепчевићу као пример народног градитељства у Мачви с краја XIX века	169
Јасна Мијаиловић, Ношња Брегасорки у улцињској општини	179
Дражен Нојинић, Погребна свечница на подручју Сисачке Посавине	185

ПРЕВОД

Moris Godelie, Анализа транзиторних процеса (превела са француског Зорица ИВАНОВИЋ)	203
--	-----

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

Мирослава Малешевић, <i>Neda Todorović-Uzelac, Ženska štampa i kultura ženstvenosti</i>	217
---	-----

Петар Влаховић, <i>Раде Познановић</i> , Традиционално усмено народно стваралаштво ужичког краја	220
Зорица Ивановић, <i>Maurice Godelier</i> , To be a Marxist in Anthropology	223
Мирјана Павловић и Мирослава Лукић – Крстановић, <i>Fred W. RIGGS</i> (ur.), ETHNICITY, INTERCOCTA GLOSSARY	225
Никола Пантелић, <i>Helēna Johnova, Jitka Staňková, Ludvík Baran</i> , Lidový malovaný nábytek	229
Александар Бошковић, <i>Emma Sánchez Montanes</i> , La cerámica precolombina el barro que los indios hicieron arte	230
<i>Andrés Ciudad</i> , Los mayas: el pueblo de los sacerdotes sabios	230
Петар Влаховић, <i>Срђа М. Павловић</i> , Монголски пиктограм	233
Младена Прелић, Folklor és tradició VI	236
Петар Влаховић, Уз гусларску плочу РТВ Београд, Све је свето и честито било	239
Александар Бошковић, <i>Branimir Gabričević</i> , Studije i članci o religijama i kultovima antičkog sveta	241

CONTENTS

YUGOSLAV ETHNOLOGIC PANEL: „Problems of Contemporary
Monographic Studies“

(Review Articles)

Desanka Nikolić, Some Aspects of Monographic Studies	11
Radmila Kajmaković, Experiences of the Country Museum Ethnological Department in Ethno-Folkloristic Team Reserch	21
Zorica Rajković, Institute of Folklore Research and Monographic Investigations	29
Vesna Čulinović-Konstantinović, Thematic Studies: Cultural Adaptation in the Cetina Border Area	35
Nikola Pantelić, A Contribution to the Discussion on Regional Ethnographic Monographs	47

TREATISES AND ARTICLES

Petar Vlahović, Population in Serbia in the Second Half of the XX Century	51
--	----

(Original Scientific papers)

Dobriša Bratić, Fairy's Secret	61
Miroslava Lukić-Krstanović and Mirjana Pavlović, Immigrant's Story - Myth and Reality	69
Miroslava Malešević, Bourgeois Feminist Movement in Yugoslavia - or the Negation of One Tradition	83
Mladena Prelić, Women's Magazines in Belgrade Between the Two World Wars	105
Marko Stojanović, Models of Success in New-Folk-Music and New-Folk-Culture	125

(Review Articles)

Breda Vlahović, Transformations of Extended Family House Types in Modern Serbia	137
Mirko Barjaktarović, On Some Former Forms of Kinship	145
Andrijana Gojković, The Origin and Development of Musical Instruments	157

(Professional papers)

Violeta Nešković, The Karić House in Slepčević	169
Jasna Mijailović, The Bregasore Women's Folk Costume in the Ulcinj County	179
Dražen Nožinić, Funeral "Svečica" in the Environs of Sisak	185

TRANSLATION

Maurice Godelier, L'analyse des processus de transition (translated from French by Zorica IVANOVIĆ)	203
--	-----

SURVEYS AND REVIEWS

Miroslava Malešević, Neda Todorović-Uzelac, Women's Press and the Culture of Femininity	217
--	-----

Petar Vlahović, <i>Rade Poznanović</i> , Traditional Oral Folklor of the Užice Region	220
Zorica Ivanović, <i>Maurice Godelier</i> , To Be a Marxist in Anthropology	223
Mirjana Pavlović and Miroslava Lukić-Krstanović, <i>Fred W. RIGGS</i> (ed.), Ethnicity, Intercoccta Glossary	225
Nikola Pantelić, <i>Helena Johnova</i> , <i>Jitka Staňkova</i> , <i>Ludvík Baran</i> , Lidový malovaný nábytek	229
Aleksandar Bošković, <i>Emma Sánchez Montanes</i> , La cerámica precolombina el barro que los indios hicieron arte	230
<i>Andrés Ciudad</i> , Los mayas: el pueblo de los sacerdotes sabios	230
Petar Vlahović, <i>Srđa M. Pavlović</i> , The Mongol Pictogram	233
Mladena Prelić, Folklor és tradíció VI	236
Petar Vlahović, On "gusle" Music Record	239
Aleksandar Bošković, <i>Branimir Gabričević</i> , Studies and Articles on Religions and Cults of Antic World	241

ЈУГОСЛОВЕНСКА ЕТНОЛОШКА ТРИБИНА

ПРОБЛЕМИ САВРЕМЕНИХ МОНОГРАФСКИХ ИСТРАЖИВАЊА

Етнографски институт Српске академије наука и уметности организовао је 13. и 14. априла 1989. године *Југословенску етнолошку трибину*, посвећену савременим проблемима монографских (регионално – тематских) истраживања у Југославији.

Циљ овог дводневног научног скупа био је да се разменом искустава између југословенских експерата из области регионалне етнологије стекне увид о досадашњим резултатима монографских истраживања, као и да се та истраживања, сходно тенденцијама савремене науке, унапреде у теоријско–методолошком и емпиријском смислу.

За овај научни скуп определили смо се и с обзиром на то што је у Етнографском институту САНУ у току реализовање дугорочног научног програма монографских испитивања у Србији.

На скупу је саопштено више реферата, а конструктивна дебата потврдила је оправданост таквих научних састанака.

Овом приликом се објављују саопштења о монографским проучавањима у Босни и Херцеговини, Хрватској и Србији.

Введение	100
1. Теоретические основы формирования личности	101
2. Методические основы формирования личности	102
3. Педагогические условия формирования личности	103
4. Формирование личности в процессе обучения	104
5. Формирование личности в процессе воспитания	105
6. Формирование личности в процессе воспитания и обучения	106
7. Формирование личности в процессе воспитания и обучения в семье	107
8. Формирование личности в процессе воспитания и обучения в школе	108
9. Формирование личности в процессе воспитания и обучения в вузе	109
10. Формирование личности в процессе воспитания и обучения в профессиональной деятельности	110
11. Формирование личности в процессе воспитания и обучения в общественно-педагогической деятельности	111
12. Формирование личности в процессе воспитания и обучения в общественно-педагогической деятельности в семье	112
13. Формирование личности в процессе воспитания и обучения в общественно-педагогической деятельности в школе	113
14. Формирование личности в процессе воспитания и обучения в общественно-педагогической деятельности в вузе	114
15. Формирование личности в процессе воспитания и обучения в общественно-педагогической деятельности в профессиональной деятельности	115
16. Формирование личности в процессе воспитания и обучения в общественно-педагогической деятельности в общественно-педагогической деятельности	116
17. Формирование личности в процессе воспитания и обучения в общественно-педагогической деятельности в общественно-педагогической деятельности в семье	117
18. Формирование личности в процессе воспитания и обучения в общественно-педагогической деятельности в общественно-педагогической деятельности в школе	118
19. Формирование личности в процессе воспитания и обучения в общественно-педагогической деятельности в общественно-педагогической деятельности в вузе	119
20. Формирование личности в процессе воспитания и обучения в общественно-педагогической деятельности в общественно-педагогической деятельности в профессиональной деятельности	120

ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ
 В ПРОЦЕССЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Вопросы формирования личности являются одними из наиболее актуальных в педагогической науке и практике. В последние десятилетия интерес к этой проблеме значительно возрос, что связано с изменением требований к личности современного человека. В процессе образования и воспитания необходимо учитывать индивидуальные особенности каждого человека, его склонности, способности и интересы. Это позволяет более эффективно формировать личность, способную к самореализации и творческой деятельности. Важным условием формирования личности является создание благоприятных педагогических условий, включающих содержание, методы и формы обучения и воспитания. Только в комплексе эти условия могут обеспечить успешное формирование личности.

Прегледни чланак
UDC 061.6(497.16):39

Десанка Николић
Етнографски институт САНУ,
Београд

О НЕКИМ ПИТАЊИМА МОНОГРАФСКИХ ПРОУЧАВАЊА (С ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ИСТРАЖИВАЊА У ЕТНОГРАФСКОМ ИНСТИТУТУ САНУ)

Саопштење се односи на неколико питања монографских истраживања, а првенствено на проблеме категоризације, концепције и приступа. Аутор даје осврт на историјат монографских, тематско-регионалних испитивања која обавља Етнографски институт САНУ, обухватајући ту и текућа истраживања те врсте у северозападној Србији. На крају се тежиште монографских истраживања усмерава на акултурацијске процесе као најцелисходнију методу проучавања сеоске културе у савремености.

Кључне речи: Етнографски институт САНУ, регионално-тематска монографија, традицијско друштво, акултурација, савременост, трансформације.

Говорити о монографским проучавањима у нас истовремено значи и залажење у саме почетке српске етнологије. Добро је знано да ова испитивања датирају од Вукових етнографских записа и Карићеве географско-етнографске монографије Срба, да би свој најплодоноснији период оставрила у оквирима Цвијићеве антропогеографске школе.¹ О томе сведочи читав низ публикација објављених током протеклих стотинак година, првенствено у издањима Српске академије наука и уметности, а затим Етнографског института Српске академије наука и уметности, Етнографског музеја у Београду и још неколико установа са подручја Србије.

Разумљиво је што се упоредо са развитком наше науке и друштвеним потребама последњих деценија унеколико изменио однос према овој врсти етнолошких истраживања, па, самим тим, и схватања о њиховој научној вредности и целисходности. У том контексту све израженије су тенденције како за преиспитивањем пређеног пута тако и за осавремењавањем монографских изучавања.

Таква настојања су 70-их година дошла до изражаја приликом прославе 25. годишњице Етнографског института САНУ, када се, уз изношење резултата рада на монографијама у Срба, указивало и на потребу осавремењавања монографских испитивања.² И на Научном скупу југословенских етнолога и фолклориста у организацији Одељења за друштвене науке САНУ 1973. године, посвећеном методологији етнолошких проучавања уопште, нагласак је био на монографским испитивањима.³ Поменућемо још један

1. М. Радовановић, *Методолошки проблеми израде етнографских монографија од Вука до данас*, Симпозијум о методологији етнолошких наука, Одељење друштвених наука САНУ, Научни супови, књ. II, Београд 1974, 107.
2. М. Радовановић, *Перспективе рада у Етнографском институту*, Двадесет пет година Етнографског института САНУ, Београд 1972, 9-13.
3. Са овога скупа наводимо неколико посебно инспиративних прилога: Д. Антонијевић, *Методe и технике упоредних етнолошких студија*; М. Гушић, *Методолошки приступ у тимској изради монографије о Међумурју*; М. Радовановић, *О географским елементима етнолошких монографија и др.* - Симпозијум о методологији етнолошких наука, op. cit. Београд 1974.

скуп југословенских етнолога и фолклориста са сличном тематиком који је одржан у Рogaшкој Слатини 1983. године. У оквиру пленарне теме *О тежњама у развоју југословенске етнологије и фолклористике* расправљало се и о раду на монографијама, и то претежно са становишта теоријско–методолошке усмерености тих проучавања.⁴

Све то говори, и поред извесних неуједначености у ставовима, нарочито око самог приступа монографским истраживањима, да су она, и у наше време једна од трајних оријентација југословенске етнологије. И у Етнографском институту САНУ рад на монографијама се убраја у приоритетне задатке установе. Та чињеница истовремено и обавезује, подстичући покушаје за унапређивањем ове институтске делатности, чему је посвећена и овогодишња југословенска етнoлошка трибина.

Из читавог комплекса проблема везаних за рад на монографијама, овом приликом ћемо се, на основу приказа монографских истраживања Етнографског института, позабавити неким питањима њихове класификације и оквира истраживања, јер задиру и у област њиховог вредновања. Самим тим, заслужују да се бар назначе као подстицај за дискусију.

Монографије се у нас различито тумаче. Најчешће под тим појмом, имајући на уму критеријум садржине, подразумевају две основне категорије оваквих радова. То су: монотематске (једнотематске) монографије, у којима је предмет једна етнoлошка појава, или један сегмент културе, и комплексне (вишетематске) монографије, које се односе на шири круг етнoлошких феномена који се проучавају.⁵

Монографије се даље, према броју учесника, разврставају на: појединачне (индивидуалне) или колективне (екипне), а затим, према захваћеном простору истраживања, на: регионалне, предеононе, насељске.

Мање је прихватљива класификација монографија која се заснива на међусобно некомплементарним критеријумима, а задира у њихов суштински карактер. Таква их класификација своди на: проблемске и предеононе монографије. Ове друге се називају и етничке, односе се на испитивања појединих етничких група.⁶ При таквој подели се циљеви истраживања (проблем истраживања) супротстављају просторном фактору (предео који се истражује), или, другачије речено, проблемској монографији недостаје просторна димензија, а предеоној монографији је, на неки начин, умањена научна вредност.

Постоји још једна, са епистемолошког становишта запажена подела монографија на: дескриптивне (етнографске) и проблемске (етнoлошке) која се надовезује на већ класично разврставање наше науке које су извршили њени славни утемељивачи и представници.⁷ По овој подели етнoлошких

4. Н. Павковић, Д. Бандић, И. Ковачевић, *Тежње и правци развоја етнологије у СР Србији (1945–1983)*, Zbornik 1. kongresa jugoslovenskih etnologov i folkloristov (Rogaška Slatina 5–9. 10. 1983), Ljubljana 1983, 107–122.
5. Н. Пантелић, *Начин и организација теренских истраживања Етнографског музеја*, 30, Београд 1967, 149–153; Исти, *Истраживачки рад Етнографског музеја у Београду*, Етнографски музеј у Београду, Издање Галерије САНУ, Београд 1976, 47–64.
6. Д. Недељковић, *Проблеми основа и система методологије етнoлошких наука и монографија*, Симпозијум о методологији етнoлошких наука, оп. cit, с. 5.
7. Ш. Кулишић, *Главни правци и нека основна теоријска питања у Етнологији*, Гласник Етнографског музеја 24, Београд 1961, 5–7.

дела уопште, у првом случају је реч о систематском, свестраном и доследном описивању појава из живота и културе становника проучаваних подручја. За такве монографије се истиче да су од прворазредног документарног значаја, на чему се и завршава њихово вредновање. Другу варијанту чине монографије у којима се етнографске чињенице углавном подразумевају, а више простора се даје синтетизовању резултата истраживања и теоријским уопштавањима.⁸

На таквим принципима се темељи и званична категоризација наука на: развојне (фундаменталне), које доприносе развоју научне мисли, и теорије, и примењене (апликативне), чији се резултати, с обзиром на применљивост, користе у домену планирања друштвене заједнице.

На овом месту се нећемо задржавати на истицању предности једне или друге категорије монографских дела у етнологији, јер су о томе у нас већ изрицани научни судови, чиме се, истина, не затвара круг интересовања за оваква разматрања, што је и разумљиво, с обзиром на њихову важност и актуелност.

Скрећемо пажњу на још једно тумачење монографије, које произлази из самог лексичког значења овога појма. Наиме, монографија јесте и „спис“ уопште и „научна студија“ која се „подробно“ бави једним предметом једне науке.⁹ У вези с тим се под „монографском методом“ подразумева „поступак дескрипције и интерпретативне обраде (подвукла – Д. Н.) појединих структура односно система са свим развојним и функционалним особеностима њиховог постојања“.¹⁰ Значи, монографија би требало да се заснива на солидној емпиријској подлози, а да истовремено задовољава и постулате научне обраде.

У наредном тексту ћемо се осврнути на монографска проучавања која је предузимао Етнографски институт САНУ од свог оснивања до данас.

Према до сада објављеним резултатима ових истраживања, могле би се издвојити три варијанте монографских радова, а то су: индивидуалне, монотематске монографије, шире просторно и временски датиране; у другу групу би се сврстале монографије такође појединачних аутора, али комплексније по тематици испитивања, а фиксиране у етно–културне и географско–предеоне целине, док би трећој групи припадале колективне, вишетематске монографије, које се у територијалном погледу поклапају са управноадминистративним границама региона или општина.

За индивидуалне (и монотематске и комплексне) монографије рекли бисмо, иако су настајале са различитих теоријско–методолошких позиција (уз коришћење антропогеографског, историјско–компаративног, функционалног или комуникацијског приступа), да су, не запостављајући принцип документарности, досегле виши интерпретативни ниво у односу на комплексне,

8. М. Гавацци, *Уз категоризацију етнолошких монографија*, Симпозијум о методологији етнолошких наука, *op. cit.*, с. 104.

9. Мала енциклопедија „Просвета“ 2, Југославија, Београд 1978, код: Монографија.

10. М. Bosanac, О. Mandić, S. Petković, *Rečnik sociologije i socijalne psihologije*, Zagreb 1977, kod: Monografska metoda.

колективне монографије, о којима је реч у овом саопштењу.¹¹ Ове друге су, међутим, садржајно обогатиле монографска истраживања оријентацијом на савременост.

Такве тенденције у послератној етнологији и антропологији објашњавају се реаговањем тих дисциплина на пресудне промене у начину живота и култури етничких заједница, изазваних урбанизовањем и индустријализовањем, као и општим технолошким прогресом. Потреба за таквим проучавањима довела је до израстања „посебне субдисциплине или правца у истраживању, тзв. етнографије савремености“.¹²

Пре него што укажемо на монографска проучавања савремености у Етнографском институту САНУ, напомињемо да је ова установа у самим својим почецима тежила ка неговању континуитета монографских испитивања из претходног периода развојка српске етнологије.

У основне задатке тек основаног Етнографског института 1947. године, предвиђене Статутом, спадали су „систематско и планско проучавање насеља и порекла становништва, народног живота и обичаја, као и фолклора“.¹³ Таква научна концепција Института одређена је на скуповима Српске академије наука и уметности одржаваним непосредно по завршетку другог светског рата, а значила је настављање и довршавање „систематских испитивања насеља и порекла становништва“, започетих у Академији оснивањем њеног Првог одељења Српског етнографског зборника. Крајњи циљ испитивања био је да се „науци пружи етногенеза српског народа и осталих етничких

11. У периоду од 70-их година у Етнографском институту САНУ израђене су следеће индивидуалне, монотематске и комплексне монографије: Д. Антонијевић, *Алексиначко Поморавље*, СЕЗб књ. LXXXIII, бр. 35, Београд 1971; О. Младеновић, *Коло у Јужних Словена*, Посебна издања Етнографског института САНУ књ. 14, Београд 1973; М. Радовановић, *Вук Караџић, етнограф и фолклорист*, СЕЗб књ. LXXXV, Одељење друштвених наука, Расправе и грађа књ. 8, Београд 1973; В. Николић-Стојанчевић, *Врањско Поморавље*, СЕЗб књ. LXXXVI, Одељење друштвених наука, Живот и обичаји народни књ. 36, Београд 1974; Л. Ђаповић, *Заклетва на тлу СФР Југославије*, Посебна издања Етнографског института САНУ књ. 16, Београд 1977; Д. Николић, *Одевање граничара Војне крајине у XVIII и XIX столећу*, СЕЗб књ. ХС1, Одељење друштвених наука, Живот и обичаји народни књ. 37, Београд 1978; М. Јовановић, *Народна ношња у Србији у XIX веку*, СЕЗб књ. ХСVII, Одељење друштвених наука, Живот и обичаји народни књ. 38, Београд 1979; З. Дивац, *Трансформације сеоске породице у савременим условима*, Зборник радова Етнографског института САНУ књ. 17-18, Београд 1985; Д. Братић, *Промене у аграрним обредима*, Зборник радова Етнографског института САНУ* књ. 17-18, Београд 1985; М. Малешевић, *Ритуализација социјалног развоја жене - традиционално село Западне Србије*, Зборник радова Етнографског института САНУ књ. 19, Београд 1986; И. Прица, *Ђурђевдан*, Зборник радова Етнографског института САНУ књ. 19, Београд 1986; Д. Дрљача, *Колонизација и живот Пољака у југословенским земљама*, Посебна издања Етнографског института САНУ књ. 29, Београд 1985.
12. Ј. Паргач, *Проучавање савремених промена традиционалне културе у београдским етнографским установама*, Етноантрополошки проблеми св. 5, Београд 1989, 351.
13. А. Урошевић, *Развој и рад Етнографског института Српске академије наука и уметности (1947-1972)*, Двадесет пет година Етнографског института САНУ, оп. cit, с. 3.

група на проученим територијама, еволуција насеља и културе у нашој земљи“.¹⁴ Тако је у првим бројевима институтских издања објављено неколико монографских прилога о појединим насељима и становништву, рађених по принципима тада уобичајене антропогеографске и етнографске методе.

Међутим, већ од 50-их година задаци Института наменски се усмеравају на проучавање културних промена. У то време пада и одржавање Првог међународног конгреса за европску и западну етнологију са предавањима из ове области. У својим утисцима са Конгреса М. Филиповић истиче да саопштени реферати о мењању постојећих обичаја и појави нових представљају „нов и оригиналан допринос, јер су показали како се у савременој европској етнологији народни живот посматра динамички“.¹⁵

У Етнографском институту настаје период интензивног рада на колективним а и индивидуалним монографским истраживањима насеља која се урбанизују (Прибој на Лиму, Железник), као и неких индустријализованих подручја у Србији (Колубарски рударски басен).¹⁶

По својој друштвеној оправданости пажње вредна су била комплексна, колективна испитивања у насељима повезаним изградњом пруге Београд – Бар. У том смислу не заостају ни истраживања на српској страни граничне територије између Југославије и Румуније, у насељима предвиђеним за смештање становништва услед изградње Хидроенергетског система „Бердап“. Ова проучавања, у извесном виду модификована, обављају се и у наше време.¹⁷

У овим испитивањима, углавном примењеног карактера, осим утврђивања карактеристика и динамике етнодемографских процеса у насељима предвиђеним за потапање, регистроване су и многе етнографске појаве из области материјалне и духовне културе становника. Самим тим, ти записи имају изванредни документарни значај.

Током 60-их и 70-их година Етнографски институт предузима монографска проучавања и ван територије уже Србије, у румунском делу Баната и на тлу Војводине.

У првом случају реч је о етничким и етнолошким феноменима у српској дијаспори у Румунији (насеље Свињица),¹⁸ док је у другом случају реч о традицијским и савременим пресецима живота и културе војвођанских Словака, Русина и Украјинаца.¹⁹ Овде наводимо и једно комплексно, по приступу мултидисциплинарно монографско истраживање колонијистичког насеља Ба-

14. Д. Зечевић, *Летопис Етнографског института САН (1947–1950)*, Гласник Етнографског института САН I/1–2, Београд 1952, 579.

15. М. Филиповић, *Први међународни конгрес за европску и западну етнологију*, Гласник Етнографског института САН I/1–2, *op. cit.*, 576.

16. Д. Зечевић, *Неке антропогеографске карактеристике социјалистичког преображаја села Железник у градско насеље*, Зборник радова САН књ. LXVIII, Етнографски институт књ. 3, Београд 1960, 19–31. М. Лутовац, *Прибој на Лиму*, Зборник радова САН књ. LXVIII, Етнографски институт књ. 3, Београд 1960, 1–19.

17. Зборници радова Етнографског института САНУ: књ. 6, Београд 1973, књ. 7, Београд 1974, књ. 8, Београд 1976.

18. Зборник радова Етнографског института САНУ, Нова серија I, књ. 5, Београд 1971.

19. *Традиционална култура*, Материјали са Саветовања о традиционалној култури војвођанских Русина и Украјинаца, одржаног у Новом Саду и Руском Крстуру од 30. јуна до 5. јула 1970. године, Нови Сад 1971.

чко Добро Поље код Титовог Врбаса, карактеристично по миграционим и адаптационим процесима становника у новој средини.²⁰

Од 1970. године Институт оживљава рад на индивидуалним комплексним монографијама предеоних целина, па започињу изучавања Топлице, Лужнице и Будака у источној Србији, Шабачке Посавине и Поцерине, као и Тамнаве у северозападној Србији, а нешто касније и Доњег Драгачева Ариљској краја у југозападној Србији.²¹

Упоредо с тим, започела су и вишетематска, монографска проучавања трансформација у традиционалној култури села на већем делу Србије без покрајина, којима су обухваћени сви сарадници Института. Овај пројекат се заснивао на антропогеографско-социолошкој и етнографској методи. Рад на терену одвијао се у двадесет и пет репрезентативних насеља (пунктова), изабраних по критеријумима географског положаја, функције, етничких и етнографских обележја насеља. Инструментариј се састојао из општег упитника за испитивано насеље и посебних упитника за истраживање (у сваком одабраном насељу) по десет породица, чије је промене у животу и понашању требало пратити свих пет година трајања пројекта, од 1970. до 1975. године.²²

Поменути монографски захват имао је тематско-регионални карактер, као и следећа комплексна монографска истраживања промена у култури становништва у насељима приградских зона око градова: Београда, Крушевца, Лесковца, Новог Пазара и Пирота. Док је претходни пројекат, уз етнодемографску проблематику, третирао културу сеоског становништва у целини (са нагласком на материјалне облике културе), другим пројектом, реализованим у периоду од 1975. до 1980. године, обухваћене су само четири тематске целине. То су: антропогеографске и демографске одлике насеља, стан и култура становања, брак и породица, и животни циклус обичаја везан за појединца. Све је то требало испитати с обзиром на утицаје индустријализованих градских центара на насеља која их окружују.²³

Пројектом под називом *Етничке и етнолошке одлике становника Србије*, од 1981. године започела су нова макромонаграфска, тематско-регионална истраживања, предвиђена дугорочним програмом рада Етнографског института САНУ. Пројекат је окупио цео истраживачки колектив Института, као и извешан број спољних сарадника, стручњака за поједине теме обухваћене пројектом.

У првој фази рада на пројекту, у периоду од 1981. до 1985. године истраживања су вршена у југозападној Србији, односно на подручју које управно-административно припада региону Титовог Ужица.

Садржајно су проучавања обухватила пет већих тематских целина:

20. *Бачко Добро Поље, горштаци у равници*, Посебна издања Етнографског института САНУ књ. 18, Београд 1979.
21. В. Николић - Стојанчевић, *Топлица, етнички процеси и традиционална култура*, Посебна издања Етнографског института САНУ, књ. 28, Београд 1985; М. Јовановић и М. Јефтић, *Тамнава (насеља и становништво)*, Гласник Етнографског института САНУ XXVII, Београд 1978; Д. Николић и М. Спасовски, *Прилог демографско-етнолошком проучавању културних промена у Ариљском крају*, Ужички зборник бр. 13, Титово Ужице 1984.
22. Зборник радова Етнографског института САНУ, књ. 10, Београд 1980.
23. Зборник радова Етнографског института САНУ, књ. 14 - 16, Београд 1984.

- антропогеографске и етнодемографске одлике Региона;
- карактеристике традицијске и савремене материјалне културе;
- традицијски друштвени живот и народне обичаје;
- традицијско духовно народно стваралаштво;
- менталитет становника.

Резултати ових истраживања, која се од 1985. године не врше на подручјима титовоужичког региона, нису објављени у целини.^{23а} Без обзира на то, расположиви емпиријски материјал чини корисну подлогу за компаративна проучавања суседних области западне Србије, која су у току.

У другој фази рада на истоименом пројекту, предвиђеном за период од 1986. до 1990. године, истраживања обухватају територију северозападне Србије, која управно–административно припада Ваљевскоколубарском региону.

И у овој фази истраживања учествују сви сарадници Института, који са спољним сарадницима чине екипу од двадесет и два члана.

Ни садржајна структура истраживања није битније мењана.

У првој, уводној теми обрађују се етнодемографске и антропогеографске појаве и процеси, укључујући ту унутрашње и спољне миграције. Друга уводна, такође важна тема односи се на утврђивање нивоа технологије и производних односа, а резултати испитивања треба да укажу на могућности рационализације природне средине за егзистенцију људи.

У корелацији са претходном проблематиком, саму културу становника сеоских насеља посматрамо раццлањену на њене сегменте, у оквиру три тематске целине:

– у оквиру материјалне културе то су: кућа и култура становања и одевања;

– у оквиру социјалне културе испитују се: брак, породица, сроднички односи, село као друштвена заједница и слободно време;

– у оквиру духовне културе истраживања обухватају: а) обичаје (животни циклус појединца, крсна слава и Божић – годишњи циклус обичаја, ритуализација политичких манифестација – нови обичај) и б) веровања (у вези с митским бићима и са предсказивањима будућности);

– посебне теме су менталитет становника (социјализација личности и етнокултурни стереотипи) и фолклорно књижевно стваралаштво, с посебним освртом на предања.

Тако обимна садржина испитивања условила је потребу за прецизнијим одређивањем циљева и метода истраживања. Ако пођемо од глобалне на-

23а. М. М а л е ш е в и ћ, *Ритуализација социјалног развоја жене–традиционално село западне Србије*, Зборник радова Етнографског института САНУ, књ. 19, Београд 1986, 9–121; Р. П о з н а н о в и ћ, *Традиционално усмено народно стваралаштво Ужичког краја*, Посебна издања Етнографског института САНУ, књ. 30, св. 1, Београд 1988; В. С а ј ч и ћ, *Народно ликовно наслеђе у југозападној Србији (од преслице до брвнаре)*, Етноантрополошки проблеми, монографије књ. 7, Београд 1989.

23а. О. В а с и ћ, *Народне игре и забаве у титовоужичком крају*, Посебна издања Етнографског института САНУ, књ. 30, св. 3, Београд 1990; Д. Г о л е м о в и ћ, *Народна музика титовоужичког краја*, Посебна издања Етнографског института САНУ, књ. 30, св. 2, Београд 1990.

мене самог пројекта, а то је, да поновимо, да се дугорочним, сукцесивним проучавањима етничких и етнологских феномена „покрије“ цела Србија, резултати би требало да пруже, уз савремени пресек етнокултурне ситуације у појединим областима, и тумачења појава и процеса у њиховој узрочно–последичној вези. Тиме се, кад је реч о променама у култури (као дугогодишњој истраживачкој оријентацији Института), неопходно залази у подручје проучавања акултурације.

На овом месту се мора истаћи да акултурација као концепцијски оквир савремених етнологских проучавања научној јавности добро познат, јер већ неколико деценија уназад постиже видне резултате, није у нас наишло на ширу примену.²⁴ Истина, у досадашњим испитивањима проблематике везане за трансформацију у култури уочавано је настајање неких „архаичних“ појава, а делом и настајање нових облика у култури. Међутим, најчешће је да се промене само констатују, и узимају као резултат трансформације, а „запостављају се фактори промена, њихови услови, узроци и правци мењања појава“.²⁵

У најкраћим цртама ћемо указати на неке предности монографских, тематско–регионалних истраживања са становишта изучавања акултурације.

Досадашња испитивања акултурације показала су да је у питању процес (подвукла – Д. Н.) који има динамични карактер и који се одвија у више фаза. Последице тога процеса, условљеног многим чиниоцима општецивилизацијског и локалног значаја за сваку истраживану културу, крећу се, као што је познато, од: усвајања елемената нове културе до појава већег или мањег отпора према културним иновацијама од стране „оригиналне“ културе, која, услед инертности, тежи за одржавањем своје кохезије. Исто тако је утврђено да акултурација погађа обе културе у контакту (и примаоце и даваоце), па се термином транскултурације истиче реципроцитет у већини контактних ситуација.²⁶

У том контексту би и наша истраживања могла да на генералном плану потврде неке опште правилности из контаката између традицијских друштава различите културне хомогености, са друштвено и културно хетерогеним индустријализованим градом XX века, са којима, по мишљењу Р. Редфилда, та традицијска друштва европских земаља теже да се интегришу.²⁷

Следећи ниво посматрања акултурације који не искључује претходно изречени став, односи се на утврђивање специфичности путева и динамике кроз које пролазе традицијска друштва у свом савладавању противуречности акултурацијских процеса. У том смислу подсећамо да на подручјима западне Србије на којима се врше истраживања егзистирају две, условно речено, „културне области“: панонско–ратарска на северу и динарско–сточарска на југу,

24. Р. Б и л з, *Акултурација*, Антропологија данас, Београд 1972., с. 535–555.

25. Р. Р а к и ћ, *Савремене промене, предмет или аспект истраживања*, Симпозијум „Етнологско проучавање савремених промена у народној култури“, 28–30. јануар 1974, Посебна издања Етнографског института САНУ, књ 15, Београд 1974, 49.

26. Р. Б и л з, *op. cit.*, 539–540; З Б а у м а н, *Култура и друштво*, Београд 1984, 123–124.

27. Џ. С т ј у а р д, *Теорија културне промене*, Београд 1981, 42

уз прелазне зоне које их спајају, али и раздвајају. У вези с тим, поставља се читав низ питања о сличностима и разликама акултурацијских ситуација које постоје између тих „области“, а затим: под којим еколошким, привредно–технолошким, историјским и етнодемографским условима, и посредством којих механизма је у свакој од њих долазило до прилагођавања новим творевинама и на који начин су настајале стваралачке допуне, односно нове културне црте у симбиози са ранијим традицијама?

О таквим процесима Џ. Стјуарт каже да „свако преузимање претпоставља једну основу саздану од прилика и потреба“, а како ти чиниоци варирају од области до области, чак и од села до села, „преузета култура се изнова прилагођава како би се уклопила у обрасце заједнице“. Развијајући даље своју мисао, исти писац напомиње да „нова културна обележја пресецају не само нивое нација и већих региона већ и сеоских заједница и породице, па на сваком од њих различито функционишу“.²⁸

Како проучавања акултурације сажимају у себи и синхрону и дијахрону димензију, уобичајено је да се у таквим истраживањима примењује историјско–компаративно–функционални приступ, који се заснива на три битна предуслова. Најпре је важно да се добије што прецизнија слика културе пре њеног контакта са другом културом, затим се утврђују општи и посебни (локалне особености у животу и култури) фактори који су довели до акултурације, односно који су јој посредовали, и, на крају, функционалном анализом треба открити саме резултате акултурације, као и степене у прихватању, синкретизацији или реакцији на нове културне елементе.²⁹

Према томе, квантификација података која се препоручује у монографским истраживањима акултурације није сама себи циљ. Она, с једне стране, омогућава компаративне студије културних система на ширем просторном плану и хронолошки дужој временској дистанци, а, с друге стране, ствара довољну емпиријску основу за функционалне анализе појединих сегмената културе у промени.

Свакако да таква истраживања захтевају вишегодишњи рад и поновљена истраживања, уз селективни приступ при избору насеља која се истражују. Кад је реч о истраживачким техникама, осим непревазиђених метода: вођења дијалога са испитаницима различитог пола, узраста и конфесије (биографски записи о испитанику), као и опсервације са партиципацијом, подсећамо и на могућности које пружају савремени ликовни (цртежи, скице, фотографије) и писани извори, почевши од архивске документације и савремене хроничарске грађе, до статистичких прегледа, ревијалне штампе итд. Закључујући овај сумарни пресек досадашњих монографских истраживања Етнографског института САНУ, желели смо и да укажемо на неке могућне оквири таквих тематско–регионалних истраживања са становишта акултурације, схваћене и као проблематика и као приступ проучавањима, и то комбиновањем више метода. У прилог томе наводимо и речи Д. Стронга, који заступа мишљење да би „највише обећавао онај приступ најдубљем разумевању човека“, а то нам је и циљ, „који представља синтезу историјског и функ-

28. Џ. Стјуарт, *op cit.*, 96–97

29. Р. Билз, *op cit.*, 547.

ционалног“.³⁰ Тиме би се, верујемо смањило и несагласје, које постоји у ставовима према „дескриптивној“ и „проблемској“ монографији, што за нашу науку није без интереса.

Неоспорно је да смо овим само назначили неке проблеме методологије савремених монографских проучавања и да она у себи крију још много недоумица како теоријске тако и практичне природе, које тек треба решавати. Ако се сложимо да су та настојања оправдана, виши степен њихове научне верификације умногоме ће зависити од нас самих. У том контексту и овај наш скуп требало би схватити као један од таквих покушаја.

Desanka Nikolić

SOME ASPECTS OF MONOGRAPHIC STUDIES

In this paper some problems concerning thematic, regional monographic research in Serbia, their history and their future perspectives are considered.

The author criticizes the use of unstandardized classifications of monographic studies, and she pleads for the results to be empirically and analytically founded.

Further, a short survey of the monographic researches conducted by the Ethnographic Institute of the Serbian Academy of Sciences and Arts is given. It is emphasized that monographic studies represented a constant research orientation over the entire forty year period of Institute's existence.

At the end, attention is drawn to the advantages of investigating acculturation processes, both in respect to the goals, and methods of studying these processes, which should, therefore, be further developed and modernized.

30. В. Д. Стронг, *Историјски приступ у антропологији*, Антропологија данас, *op. cit.*, 356.

Прегледни чланак
UDC 069.055(497.15):39

Радмила Кајмаковић
Сарајево

ИСКУСТВА ОДЈЕЉЕЊА ЗА ЕТНОЛОГИЈУ ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА У КОЛЕКТИВНИМ ЕТНОЛОШКО-ФOLKLORИСТИЧКИМ ИСТРАЖИВАЊИМА

Саопштење представља преглед екипних монографских етнолошко-фолклористичких проучавања предеоних целина у Босни и Херцеговини. Приказани су тематика, циљеви и организација истраживања која се врше у оквиру етнолошког одјељења Земаљског музеја у Сарајеву. Истраживања су усмерена како на традиционални живот становништва тако и на савремене промене под утицајима урбанизације

Кључне речи: Земаљски музеј, екипна истраживања, монографија, динарско становништво, етничка прошлост, савремене промене.

Пре него што пређем на излагање, дужна сам да упознам присутне да сам се проблемима израда колективних етнолошко-фолклористичких монографија бавила више пута и у оквиру других тема, и то увек са сарадницима. Тако сам на Симпозијуму о методологији етнолошких наука, који је 1972. године одржан у организацији Одељења друштвених наука САНУ, у коауторству са др Влајком Палавестром и Радмилом Фабијанић, реферисала на тему *Колективна израда предеоних етнолошких монографија - искуства и проблеми*. Са др Ђенаном Бутуровић објавила сам рад *Научна дјелатност (Земаљског музеја) у области етнологије 1988. године* (Споменица стогодишњице рада Земаљског музеја Босне и Херцеговине 1888-1988, Сарајево 1888). Са истим аутором реферисала сам на међународном научном скупу *Босна и Херцеговина у токовима историјских и културних кретања у југоисточној Европи*, одржаном у Сарајеву 1988. године. Резултати рада на наведеној проблематици са др Ђенаном Бутуровић умногоме су коришћени и у овом реферату, наравно уз њену сагласност.

Иако Земаљски музеј и његово Етнолошко одјељење постоје још од 1888. године, први школовани етнологи започињавају се у њему тек 1947. године, истовремено кад се у оквиру Земаљског музеја оснива и Институт за проучавање фолклора, који самостално делује од 1949. до 1958. године, када се поново укључује у Земаљски музеј, и то као Одсјек за фолклор (касније Одсјек за духовну културу) Етнолошког одјељења.

Доласком Шпире Кулишића, 1957. године, за директора Института за проучавање фолклора створена је концепција тимских етнолошко-фолклористичких проучавања народа Босне и Херцеговине, која ће се наставити и развити у Етнолошком одјељењу после спајања са Институтом 1958. године. Према организационој структури Института стручњаци су били трајно задужени за одређене секторе рада, како у Институту тако и на терену, па су и у етнолошко-фолклористичким проучавањима Неума с околином (1958. године) учествовали скоро сви стручњаци Института, а проучавани су духовна култура и порекло становништва.

Спајањем Етнолошког одјељења са Институтом, организују се два одсека (Одсек за материјалну културу и Одсек за фолклор), у оквиру којих се такође стручњаци трајно задужују за одређене секторе рада: за привреду, ношњу, орнаментiku, типове насеља и кућу (Одсек за духовну културу); за порекло становништва, обичаје, народну епску поезију, лирску поезију, прозу, друштвене игре и етномузикологију, а нешто касније и за друштвено-правне односе, веровања и народну медицину.

Комплексна екипна етнолошко-фолклористичка истраживања која почињу у новоформираном Етнолошком одјељењу и која непрекидно трају до данас, обављају се у координираном тиму стручњака са заједничким програмом и задатком: проучавање етничке прошлости народа Босне и Херцеговине, с посебним освртом на њихов етнички и национални развитак. С обзиром на ширину постављеног задатка, ангажовани су и спољни сарадници – историчар-османиста и дијалектолог, а по потреби и стручњаци других профила. Ново у приступу етнолошким истраживањима предеоних целина (што су ова истраживања у основи и била) јесте да циљ истраживања није било сакупљање што више грађе, него сакупљање одабране грађе која може послужити основном циљу истраживања, осветљавању процеса етничког формирања испитиване заједнице. Сходно томе, задатак истраживања није био потпуно етнографско истраживање, него само одређених етничких карактеристика проучаваног становништва. Тако постављен задатак захтевао је једнообразни приступ истраживању, а у објављивању резултата рада сваки стручњак обрадио би свој сегмент истраживања. При том је одговорни истраживач, поред рада на свом сегменту, сумирао сазнања до којих се истраживањем дошло и на основу њих, као и сопственог стваралачког искуства, сагледавао укупну проблематику истраживања и на основу добијених резултата износио оригиналне научне тезе.

Методологијом екипних етнолошко-фолклористичких проучавања одабраних предеоних целина до сада је урађено и објављено у Гласнику Земаљског музеја, свеска Етнологија, Нова серија, девет монографија. Иако је основна концепција рада остала током целог овог периода углавном иста, методологија рада на појединим монографијама мењала се под утицајем различитих чинилаца, а пре свега зависила од кадровске структуре, профила главног истраживача и финансијских могућности.

С обзиром на сложену етничку ситуацију у Босни и Херцеговини, у којој живе Срби, Муслимани и Хрвати, при избору предмета истраживања предеоне целине водило се рачуна да се проучавању сва три народа посвети иста пажња. Тако је први заједнички задатак Етнолошког одјељења било етнолошко-фолклористичко проучавање хрватског становништва Ливањског поља, са мањим групама суседног муслиманског и српског становништва (1957–1958). Следеће је било етнолошко-фолклористичко проучавање српског становништва у Имљанима (1958–1960), а затим проучавање муслиманског становништва у Жепи (1961–1962).

Потребно је напоменути да су стручњаци Одјељења који су учествовали у тим истраживањима били углавном млади и да су кроз овај координирани тимски рад стицали и почетна стручна искуства. Истовремено, Етнолошко одјељење је тада, а остаће то током дужег периода, представљало једину установу у Босни и Херцеговини која организовано, плански и систематски

обрађује етнологско-фолклористичку проблематику. Обе те чињенице вероватно су утицале да се у Одјељењу изгради сопствена методологија на изради етнологско-фолклористичких монографија, која је почињала са студиозним избором предеоне целине у којој ће се истраживања вршити, са обавезним рекогносцирањем терена. Сви чланови екипе прикупљали су и проучавали све архивске и публиковане податке, укључујући и обраду музејске грађе, етнологско-фолклористичких, историјских, археолошких, географских и социолошких података који се односе на изабрану област проучавања. Припреме за теренскоистраживачки рад укључивале су и израду упитника, које је сваки стручњак припремао за свој сегмент истраживања да би се тек после тога приступило заједничком раду на терену. У току две или три године, колико је теренски рад обично трајао, екипа је у више наврата радила на терену најчешће по двадесет дана. Према потреби, била су могућна и каснија краћа појединачна допунска истраживања.

У току целокупног рада на одређеном задатку, почевши од избора области и њеног рекогносцирања па до предаје радова за објављивање у Гласнику, били су обавезни стручни састанци на којима се реферисало и дискутовало о свим проблемима везаним за рад, као и о резултатима постигнутим у раду.

Као што смо већ рекли, утемељитељ ове методологије био је тадашњи директор Института за проучавање фолклора, односно начелник Етнологског одјељења Шпиро Кулишић, који је и руководио радом на прва три пројекта (до 1960. године). Његовим одласком из Земаљског музеја мењаће се одговорни истраживачи за поједина истраживања, али ће се основни метод рада који је он установио, екипна етнологско-фолклористичка истраживања одвијати и даље, све до данас. Међутим, и заједничка методологија рада и заједнички циљ и концепција постепено се мењају и напуштају, да би се дошло до збира индивидуалних радова рађених понекад са сасвим различитим приступом. Састанци екипе одржавају се, иако проређени, али се на њима више не третира стручна него само организациона проблематика. Потпуно је изостало реферисање и дискутовање о стручним проблемима, као и о радовима припремљеним за штампу. Временом су изостала и разматрања одговорног истраживача у којима је он сагледавао укупну етнологско-фолклористичку проблематику одабрану за испитивање заједнице, на основу резултата свих сегмената проучавања, што је представљало синтезу укупног рада на одређеној етнологско-фолклористичкој монографији.

Весник првих промена у дотадашњем методу рада су истраживања у источној Херцеговини (1962-1965. године), у којима је, уместо дотадашњег проучавања одређене предеоне целине, вршено глобално етнологско-фолклористичко проучавање становништва целокупне источне Херцеговине, која се састоји од више предеоних целина и у којима живе сва три народа. У кратком периоду требало је обавити истраживања на пространој територији, што је искључило систематско проучавање. Ипак је овим истраживањима сакупљена драгоценна обимна грађа, па је Одсјек за духовну културу приступио изради Зборника етнологско-фолклористичке грађе из источне Херцеговине, која није публикована због недостатка финансијских средстава (грађа је похрањена у Фолклорном архиву Музеја), а већина стручњака који су учест-

вовали у истраживањима обрадили су поједине теме из свог сектора истраживања и објавили их у Гласнику.

Иако је било планирано да се на исти начин као у источној Херцеговини глобално проучи и динарско становништво у западној Херцеговини, која се такође састоји од више предеоних целина; после искуства стеченог са проучавањем у источној Херцеговини, од тога се одустало.

После рекогносцирања терена у западној Херцеговини (1966), установљено је да би као репрезентанта области требало обавити етнолошко-фолклористичка истраживања становништва Лишгице са околином, што је и учињено у следећем трогодишњем периоду. Резултати тих истраживања објављени су (осим друштвено-правних односа и народних веровања) такође у Гласнику.

Већ 1968. године започине рад на етнолошко-фолклористичкој монографији дела босанске Посавине – околине Дервенте, који је обављан у две фазе, 1968–1971, 1973–1974. године. Осим проучавања народа Босне и Херцеговине у околини Дервенте, обављена су и проучавања Пољака, која је обавио спољни сарадник Душан Дрљача. У ствари, истраживања у Дервенти била су планирана као истраживање народности којих је некада у овом крају било различитих и биле су бројчано снажне. Међутим, у време наших истраживања задржала се само мала група Пољака. Како је ова чињеница касно установљена, истраживања смо преоријентисали на народе Босне и Херцеговине. Поред недовољне припремљености, која се показала у погрешном планирању предмета проучавања, у току рада у Дервенти напушта се и заједничка концепција етнолошко-фолклористичких истраживања народа с особитим освртом на њихов етнички и национални развитак. Иако је у току рада сакупљена обимна грађа, ни у теренско-истраживачком раду ни у објављеним резултатима нема заједничке методологије ни заједничког циља, а делимично објављени резултати ових истраживања чине збир различитих радова са индивидуалним приступом, методом и концепцијом, којима је заједничко само то да су истраживања обављена у истом периоду и у истој области.

Следећа истраживања обухватила су етнолошко-фолклористичке карактеристике становништва Дрежнице, која представља географску и етничку целину и у којој живи претежно муслиманско становништво. Ова истраживања рађена су већ провереном методологијом Одјељења, чланови екипе су се, у оквиру својих опредељења, придржавали заједничке концепције. Сви резултати истраживања код муслиманског становништва су објављени, па се може рећи да су истраживања у Дрежници урађена солидно и стручно, и то од добро изабраног предмета истраживања, преко целокупног рада на њему, до објављивања резултата.

Већ следећа и последња у низу завршених тимских етнолошко-фолклористичких истраживања Етнолошког одјељења, „тешањски крај“, не представља ни етничку ни географску целину. Било је предвиђено да се истраживања обаве на територији некадашње тешањске нахије и да се, први пут, истраживањима обухвати и град Тешањ, центар регије. Због недостатка финансијских средстава истраживања су знатно сужена, и то како територијално (истраживана су само села на територији општине Тешањ, осим проучавања народне поезије која су обухватила и град Тешањ), тако и смањењем

времена проведеног на терену. Но и поред свих тих неповољних околности сакупљена је обимна грађа, а резултати свих истраживања су објављени. Значајно је истаћи да половина стручњака који су учествовали у овим истраживањима представљају нове снаге које ће сигурно временом изградити нову методологију и концепцију рада. С обзиром на то да је тимски рад на етнолошко-фолклористичким монографијама предвиђен планом и до 2000. године, очигледно је да ће за то имати прилике.

Поред ових комплексних етнолошко-фолклористичких истраживања у којима је учествовао већи број стручњака Одјељења, радило се и на два другачије вођена пројекта. На пројекту *Доњи Бирач* – етнолошка студија, чији је одговорни истраживач била Љиљана Хаџидедић, радила су и два спољна сарадника (1976–1979). О резултатима рада на овој монографији аутори су поднели завршни елаборат Републичком СИЗ-у науке, који је суфинансирао и овај пројект. Досад су објављена само истраживања музичке традиције.

Семберија – етнолошка монографија резултат је рада једног истраживача (1968–1970. године). Монографија је објављена у Гласнику, а поред ње објављено је и неколико посебно обрађених проблема из ове области.

*

У току тридесетогодишњег колективног рада на етнолошко-фолклористичким истраживањима предеоних целина сусретали смо се са различитим проблемима које нисмо увек решавали на најбољи начин. Један од тих проблема био је и избор предмета истраживања – предеоне целине. Потребно је напоменути да смо пре него што смо приступили одабору одређених регија израдили карту истражености (монографске) Босне и Херцеговине, на којој су нам се указале многе неиспитане области. Било је јасно да нећемо моћи, расположивим кадровима и финансијским средствима, да у догледно време испитамо читаву територију републике. Трудили смо се такође да проучавањима приближно једнако буду заступљени сви народи, као и да изабрана област буде на неки начин карактеристична. Свакако је требало водити рачуна да се истраживања врше у различитим деловима републике, и то не само зато да би читава територија била сразмерно једнако испитана него и да не бисмо дошли у ситуацију да истраживањем суседних области налазимо на многе исте етничке карактеристике које су заједничке за ширу територију. А управо то нам се догодило са истраживањем околине Дервенте и тешањског краја, две суседне области са многим заједничким карактеристикама.

Друга грешка у избору територије догодила нам се са избором источне Херцеговине (превелика територија, која се у ствари састоји од неколико предеоних целина), коју је било немогуће систематски испитати у одређеном року. Тај рок је код нас условљен финансијском помоћи СИЗ-а науке, траје три године, а може се, евентуално, продужити још две године, као што је то било са истраживањем околине Дервенте. Иако је у источној Херцеговини сакупљена огромна грађа, она је ипак била непотпуна и недовољна за етнолошко-фолклористичку монографију.

Други проблем, који смо ми релативно брзо отклонили био је да се одреди коју врсту грађе сакупљати. У првим монографијама (Неум, Ливно)

заједнички задатак је био сакупљати само одређену врсту грађе, ону која ће моћи да да одговор на постављени задатак (у народним обичајима то су били божићни, женидбени и обичаји у вези са крсним именом, те маскирани опходи). После првих искустава схватили смо да је за израду етнолошко–фолклористичке монографије неопходно сакупити што већи и што потпунији фонд фундаменталне грађе.

Питање да ли истраживати село или град код нас се није постављало. Ми смо истраживали само село. До 1945. године 85% становника Југославије живело је на селу и бавило се пољопривредом, па та дилема тада није ни постојала – народ је живео на селу. Данас, кад на селу живи и бави се пољопривредом само око 15% становника, јасно је да је народ изван села и пољопривреде. Међутим, и при испитивању села, односно предеоне целине, не би требало бар у најнужнијој мери заобићи град – центар те целине, јер се у њему одвијају значајне животне функције предела: трговина и размена добара, занати који израђују потребе и за село, годишњи сајмови. Укратко, град је средиште збивања и окупљања читавог предела, па би га макар са тог аспекта требало испитати.

Проучавање савремених промена у нашим истраживањима дуго није било предмет наших проучавања. Ми смо истраживали традиционални живот и културу, што је и разумљиво с обзиром на крајњи циљ наших проучавања: проучавање етничке прошлости народа Босне и Херцеговине, с посебним освртом на њихов етнички и национални развитак. Међутим, немогуће је затворити очи пред процесом савремених промена, па је у нашим истраживањима проучавање савремених промена дуго било ствар личног опредељења сваког истраживача. Тек у садашњем тренутку проучавање савремених промена се институционализовало, па постоји и посебан пројекат тог типа у Одјељењу.

Не треба говорити о потреби што потпунијег и што савременијег начина прибављања документације – фото, фоно, филмске и видео и похрањивање те документације уз помоћ савремених техничких достигнућа. Сви ми знамо да то треба, али смо углавном провели радни век са једним старим фотоапаратом на рамену, а Одјељење за етнологију тек сада набавља најнужнији део савремене опреме.

Од многих проблема који су се указивали поменућу као веома значајан и избор екипе, која, по мом мишљењу, не би смела да буде прегломазна, и то не само због координације и сарадње међу члановима него и зато што се казивачи преоптерете и засите многим интервјуима, поготову што је у свакој регији избор добрих казивача ограничен. Кад је реч о координацији и сарадњи чланова екипе неопходно је, због остварења заједничког циља, да сарадници имају исти стручни приступ и да су сагласни на стварању заједничке методологије. Дobar избор екипе сарадника значајан је исто као и правилан избор предмета истраживања.

*

На крају, неколико реченица о садашњим и планираним регионално–тематским екипним истраживањима Одјељења за етнологију Земаљског музеја до 2000. године.

У том периоду планиран је рад на колективним етнолошко-фолклористичким монографијама (укупно четири фазе проучавања) живота и културе становништва високих планинских области Босне и Херцеговине.

Проучавања савремених промена је у току са темом *Промјене традиционалних друштвено-економских процеса на селу у Босни и Херцеговини*, а планирана су и истраживања урбаних заједница у Босни и Херцеговини.

Radmila Kajmaković

EXPERIENCES OF THE COUNTRY MUSEUM ETHNOLOGICAL DEPARTMENT
IN ETHNO-FOLKLORISTIC TEAM RESEARCH

This paper reviews team, monographic ethno-folkloristic studies of regional entities in Bosnia and Herzegovina. Problems, goals and organization of research, as conducted by the Ethnological Department of the Country Museum in Sarajevo are critically evaluated. Research was designed to cover both the traditional way of life and contemporary changes brought about by processes of urbanization.

... в то же время, как и в других странах, в СССР в последние годы наблюдается тенденция к снижению доли населения, занятого в сельском хозяйстве. Это связано с развитием промышленности и сферы услуг, а также с изменением структуры потребления. Однако в сельском хозяйстве сохраняется высокая доля населения, занятая в растениеводстве, особенно в зерновом производстве. Это обусловлено традиционными особенностями сельского хозяйства в нашей стране.

Важным фактором, влияющим на развитие сельского хозяйства, является состояние погоды. В последние годы в нашей стране наблюдается тенденция к увеличению количества осадков, что способствует росту урожайности сельскохозяйственных культур. Однако в некоторых регионах наблюдается недостаток влаги, что негативно сказывается на развитии сельского хозяйства. Поэтому необходимо принимать меры по улучшению водоснабжения сельскохозяйственных земель.

В заключение следует отметить, что сельское хозяйство в СССР продолжает оставаться одним из основных секторов экономики. Несмотря на трудности, связанные с изменением климата и демографическими процессами, сельское хозяйство сохраняет свою значимость. Для дальнейшего развития сельского хозяйства необходимо принимать комплексные меры, направленные на повышение эффективности производства и улучшение условий жизни сельского населения.

На этом месте заканчивается текст документа. В дальнейшем текст не читался из-за сильного размытия и повреждения документа.

Прегледни чланак
UDC 061.6.055:39

Зорица Рајковић
Завод за истраживање фолклора,
Загреб

МОНОГРАФСКА ИСТРАЖИВАЊА ЗАВОДА ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ ФОЛКЛОРА

Предмет саопштења јесте преглед четрдесетогодишње научне делатности Завода за истраживање фолклора, при чему се истиче да је рад на регионалним и тематским монографијама заузимао значајно место. Карактер тих истраживања мењао се упоредо са променама научноистраживачке концепције Завода. Осврћући се на објављене резултате, аутор образлаже оправданост коришћења интердисциплинарног приступа.

Кључне речи: Завод за истраживање фолклора; монографије, фолклор, народна уметност, тимски рад, културни процес.

У четрдесет година знанственоистраживачког дјеловања Завода за истраживање фолклора из Загреба, негдашњег Института за народну умјетност, подузимана су, а и сада су у току, регионална и тематска фолклористичка и етнолошка истраживања. Објављени резултати тих истраживања понекад су називани и монографијама, у основном значењу те ријечи, дакле, због њихове усмјерености на једно подручје односно тему или питање.¹ Од оснотка Завода регионална истраживања организирана су плански и систематски, у складу с основним задатком установе: да сакупља, чува, знанствено обрађује и презентира фолклорну грађу Хрвата у домовини и изван ње те других народа и народности у СР Хрватској. Систематским тимским теренским радом обрађена су подручја Истре, јужне и дјеломице средње Далмације, дијелови Лике, Баније и Кордуна, те нека подручја сјеверозападне и сјевероисточне Хрватске. Појединачна истраживања протегнула су се и на друга подручја Хрватске. На терену прикупљена грађа трајно се похрањује у документацији

1. Монографија је знанствени рад који обрађује неко поједино питање, једну тему (Клаић 1978; Јокановић - Календер - Поповић - Стојановић 1984). Појам монографије нужно не имплицира методолошки аспект знанственог рада, тј. не подразумијева одређено методско одређење. У етнолошкој струци у Хрватској појам монографије везан је првенствено уз „Зборник за народни живот и обичаје Јужних Славена“, који од 1896. године издаје Југославенска академија знаности и умјетности у Загребу односно уз „Основа за сабирање и проучавање грађе о народном животу“ Антуна Радића објављену у другој књизи спомениког Зборника (1987). Као што је познато, „Основа...“ је детаљно разрађена упитница с уводом који има одређене теоријскометодолошке претензије (у најширем смислу, као концепт струке и само дјеломице као концепт етнолошке методе). „Основа...“ је прије свега помагало за прикупљање грађе, дакле инструмент методе за прву фазу знанственог истраживања. Монографије настале по Радићевој „Основи...“ заправо су збирке грађе с одређеним ступњем интерпретације – у оном смислу колико је етнолошка дескрипција увијек и неминовно већ и интерпретација. Иако настале према истом предлошку, оне се значајно међусобно разликују (овисно о многим факторима, између осталог и према ступњу интерпретације, према личности записивача и много чему другом).

Завода која данас садржи богат архив рукописних збирки (1325 свезака), фонотеку, фототеку, филмотеку, видеотеку и нешто микрофишева, а започет је рад и на компјуторској обради грађе.

Знанственоистраживачка дјелатност сурадника Завода од оснотка до данас одвија се истим слиједом, а то је: теренско истраживање, сређивање грађе, студијски рад и објављивање резултата. Окупљени око заједничког предмета истраживања – фолклора – сурадници Завода су филолози, музиколози и етнологзи. Полазећи од теоријских и методских поставки својих матичних дисциплина, у заједничком раду, који инсистира на интензивној сурадњи у цијелом току истраживачког рада, сурадници Завода остварују интердисциплинарни приступ феноменима фолклора.

Завод је настао осамостаљењем музиколошког одсјека загребачког Етнографског музеја, али се убрзо показало потребним да се уз истраживања фолклорне гласбе приступи и истраживању текста (поезије, прозе, драмских и малих облика), а затим и истраживању покрета, односно плеса. Фолклорном гласбом баве се музиколози (неки од њих и етнологски образовани), а фолклорним плесовима етнологзи (с практичним познавањем фолклорних плесова или са плесним образовањем). Иако су готово сви истраживачи гласбе, плеса и усменокњижевних облика фолклорног стваралаштва настојали сагледати те појаве у ширем културном, повијесном и друштвеном контексту, у том су им се настојању придружили и етнологзи, који су управо с том намером и задатком у већем броју примани у Завод. Етнологзи се, дакле, баве истраживањем ширег културног контекста у којем се јавља фолклор, они истражују и поједине фолклорне појаве или њихове аспекте за које није неопходна књижевнотеоријска или музиколошка анализа (нпр. етнологски аспект тзв. клапског пјевања). Етнологзи у Заводу значајно су придонјели преиспитивању темељних појмова струке (као што су појмови народ и култура). Разумљиво је да се не баве само фолклорним него и другим етнологским темама. Истраживање обичаја наметнуло се због чињенице што се с њима у вези особито интензивно и карактеристично манифестирају појаве народне умјетности. Фолклористичка и етнологска истраживања на тај се начин настоје употпуњавати у сврху темељитијег и дубљег разумијевања истраживаних појава, а то се остварује у сурадњи етнолога и фолклориста, дакле у тимском раду, али и кроз двоструко образовање односно двоструку оспособљеност појединих истраживача.

О знанственој оријентацији Завода писано је у заводским и другим публикацијама (Р и х т м а н – А у г у ш т и н 1984, С у п е к 1983); споменућу само да је у оквиру те оријентације изван сваке сумње да се естетским димензијама фолклорног стваралаштва треба приступати методским апаратом којим располажу сувремена теорија књижевности, музикологија и кореологија, те да етнологзи настоје пратити и примјењивати сувремене етнологске односно антрополошке приступе, теорије и методе. За ту оријентацију значајно је и то да она не ограничава фолклористичка и етнологска истраживања ни на једно вријеме (нпр. преиндустријско доба) нити на једну друштвену групу (нпр. сељаштво), него настоји истраживати културни процес у повијесном току и друштвеном контексту. Ту се, наравно, отвара широко поље дилема и проблема, првенствено методолошке природе, као што је пи-

тање: како истраживати ту сложену културу и то комплексно друштво, како конципирати истраживачке пројекте, како их одредити у простору и времену те с обзиром на друштвену групу односно популацију којом се баве?

Како је већ речено, регионална теренска истраживања у Заводу никада нису доведена у питање, али су доживљавала одређене промјене у складу с промјенама опће знанственоистраживачке концепције. У почетном дјеловању Завода она су била не само полазиште, тј. прва фаза истраживачког рада него се на њима особито инзистирало због потребе да се створи релевантни корпус грађе за даљње фазе истраживачког рада, тј. за њезину знанствену анализу, за компаративна истраживања и, коначно, за неку синтезу. У исту сврху у заводској документацији систематски су прикупљане и све старије доступне збирке грађе (нпр. пријеписи рукописних збирки Матице хрватске и других установа, те рукописи појединих сакупљача, као и магнетофонски записи, фото–грађа и друго). Теренским истраживањима и на друге начине сакупљена грађа сређивана је на начине који су се такођер с временом понешто мијењали, али су увијек поштовали неке основне захтјеве, као што је да се сваки запис попраати релевантним подацима о казивачу односно извођачу, записивачу, мјесту и времену записа. Прије увођења техничких помагала за прављење записа (магнетофона, фотоапарата, филмске и видео–камере) грађа је биљежена ручно (укључујући нотне записе, разна плесна писма и цртеже). Прелазак на тонска и визуална снимања омогућио је стварање и чување примарне документације, дакле записа живих и аутентичних изведби (казивања, музицирања, плесања, комплексних догађања), док су рукописни записи неминовно увијек садржавали одређени ступањ (ауторске) интерпретације, без обзира на то колико тежили за вјеродостојношћу или дословним биљежењем неког казивања или извођења.²

Статус Завода за истраживање фолклора као републичке знанственоистраживачке установе с подручја етнологије и фолклористике обавезује га на неке врсте покривања свог подручја у територијалном и предметном смислу. Очекивало се, вјеројатно, да ће систематска регионална истраживања, прије или касније, резултирати прегледом фолклорног стваралаштва на подручју Хрватске. Никад, међутим, није сачињен такав дугорочни план или пројект који би зацртао почетак и крај тог истраживања, теме, локације, истраживачки кадар, финансије и све друго. Да ли је недостатак таквог пројекта у нас пропуст или је неопходна последица опћих околности и стања у струци, финансијских и кадровских ограничења те мањкавости у организацији знанственоистраживачког рада – тешко је казати. Навикли смо да се са скромним средствима и скромном улогом у знаности и друштву, у ходу престројавамо како знамо и умијемо, у стручном и сваком другом погледу. У складу с нашим могућностима одувјек смо лакше реализирали истраживања мањих подручја и ужих тема, а тематска истраживања (која су резултирала тематским

2. Чување примарног документа, нпр. аудиовизуалног записа, омогућава и више ауторских интерпретација, провјеравање тачности интерпретације, као и промјене у интерпретацији истог аутора након поновне консултације аутентичног записа. Успут напомињем да ми се чини да се етнологи нису довољно бавили питањем гдје, на којој разини почиње интерпретација; сврха тог питања није да се обезвриједи запис него да га се боље разумије.

монографијама) пружала су већу шансу да се истраживање једне теме, питања или проблема приведе крају с релевантним резултатима, не само на разини теренских истраживања, проналажења релевантне грађе и етнографске дескрипције него и на разини знанствене интерпретације.

Но, на истраживања мањих подручја и ужих тема нису упућивали само изванзнанствени разлози него прије свега они знанствене нарави. Због већ споменутих сазнања о недржавности симплифицираних предодби о „народу“ и „сељацима“ као носиоцима „традицијске културе“ у којој су сад наступиле неке „промјене“, готово заглашени слојевитошћу и комплексношћу и друштва и културе, ненадокнадивим пропустима струке и њезином тј. нашом неспремношћу, етнологи и фолклористи у Хрватској, па тако и они у нашем заводу, одлучили су се за задатке који им се чине остваривим: не за неке нама далеке синтезе или сагледавања на разини глобалног друштва или нације, па нити неке веће етничке групе или већег подручја. Наша искуства упутила су нас у обрнутом смјеру: на дубља и дуготрајнија истраживања мањих заједница, које – коликогод малене – често нису ни друштвено, ни културно па нити етнички хомогене.

Резултати теренских истраживања Завода објављивани су и у облику тематских и регионалних монографија. Након тимског истраживања у Истри педесетих година, у шездесетим су објављене три књиге: *Истарске народне приче* (1959), *Истарске народне пјесме* (1960) и *Истарски народни плесови* (1963). Богате збирке грађе, релативно велико подручје истраживања и строжа подјела на уже специјалности у тим су раним заводским годинама резултирале дакле трима засебним књигама тематско-регионалним монографијама. Каснијих година, уз многе фолклорне антологије и збирке, објављују се и тематске монографије: као прве *Народна предаја о владаревој тајни* (Б о ш к о в и ћ – Stulli (1967) и *Народни обичаји корчуланских кумпанија* (И в а н ч а н 1967).³ Након доласка првог етнолога у екипу Завода, као 5–6 књига заводског годишњака „Народне умјетности“ излази монографија *Студије и грађа о Сињској крајини* (1968). Није случајно да је потицај за њу дошао изван Завода, од житеља Сињске крајине, и то након прославе 250. годишњице Сињске алке. Слично је било и са још три монографије које су објављене у „Народој умјетности“ (и као посебни отисци): *Фолклор Гупчева завичаја* („Народна умјетност“ 10, 1973), *Фолклор отока Брача* („Народна умјетност“ 11–12, 1974–1975) и *Повијест и традиције отока Зларина* („Народна умјетност“ 17 и 18, 1980. и 1981, посебан отисак 1982).

Стручњаци за ужа фолклористичка подручја (глазбу, плес, усмено књижевне облике) у тим монографијама објављују расправе и изборе из прикупљене грађе, обавезан је прилог етнолога о обичајима, а придружују се и друге етнологске студије и грађа, овисно о етнологима који су били спремни на

3. Подаци о касније објављеним тематским монографијама могу се наћи у пописима заводских издања и књига заводских сурадника објављеним код других издавача: Tutčin, Vesna-Pavlović, Mirena: *Pregled dokumentacije Zavoda za istraživanje folklorja s bibliografijom suradnika*, „Narodna umjetnost“ 22, Zagreb 1985; Starčević-Štambuk, Anamarija: *Popis objavljenih radova suradnika ZIF iz okvira istraživanja na projektu u periodu od 1984–1988. godine*, „Narodna umjetnost“ 26, Zagreb 1989; *Popis izdanja Zavoda za istraživanje folklorja*, „Narodna umjetnost“ 26, Zagreb 1989.

сурадњу и с обзиром на њихове уже специјалности, али и на сугестије које је давало стручно руководство Завода. Неки потицаји, приједлози па и прилози дошли су и из средине која је иницирала и припомагала у реализацији пројекта. Вриједни прилози повијесничара др Бернарда Стулија произашли су из његове спремности да се упусти у нова истраживања и да их прилагоди сврси, тј. да она припомогну цјеловитом увиду у прошлост краја и да буду ослонац осталим истраживањима.

Те су монографије могле имати и већи број прилога и укључити још многе етнолошке и друге студије. Заводски истраживачки концепт проширивао се овисно о ситуацији и могућностима, а при ангажирању вањских сурадника руководило се њиховом стручношћу и удјелом који могу дати у освјетљавању опћег културног, повијесног и друштвеног контекста, идући од додавања етнолошких тема до ширења на најближе знанствене дисциплине односно подручја. Никада се жеља за тематским проширењем и ширим освјетљењем није остваривала науштрб стручности и знанствености. Никада појединци нису покушали бити „свестрани“ и обрађивати теме које не припадају њиховој струци и ужој специјалности. Монографије у којима би један аутор покушао покривати све теме (фолклористичке, етнолошке и оне изван своје струке, нпр. повијесне, географске, демографске и друге) знанствени колектив Завода не сматра више могућим, пожељним па нити знанственим.

Код обје заводске „континенталне“ монографије (*Хрватско загорје и Сињска крајина*) појавио се проблем просторног ограничења односно постављања граница територија истраживања. Није то било само питање снага и могућности него битно питање одређења граница распрострањања културних садржаја, те питања етничких и религијских разграничења. Као што се види и из наслова тих монографија, рјешења су била пригодна (*Фолклор Гупчева завичаја и Студије и грађа о Сињској крајини*). Брачку и зларинску монографију ограничило је наше главо море, али је Брач многим истраживачима задао главобољу. (Како оток може бити велик и разнолик!). Једно једино насеље на отоку Зларину дало нам је да одахнемо и приредимо дебелу књижурину. Уз стручњаке из Завода, на зларинској монографији радили су и други сурадници; могло је бити још и више тема и сурадника. Организација рада била је већ уобичајена у Заводу: након избора локације, истраживачке екипе и избора тема, услиједила је израда библиографије, конзултирање фолклористичке, етнолошке и друге релевантне литературе и осталих извора (рукописних збирки, архивског материјала и другог). Заводска оријентација у методолошком погледу полази од поштивања ужих специјалности, што значи и специјалистичких метода (етномузиколошких, етнокореолошких, усмено-књижевних), али и индивидуалних методских опредјељења. При теренском раду настоји се што дуље боравити и што боље саживјети с истраживаном средином, што је познато као метода проматрања с партиципацијом. Недискутабилан аспект сваког заводског пројекта јест да се он одреди у односу на вријеме, простор и друштвену групу којом се бави.

У даљњем раду Завода за истраживање фолклора сигурно ће бити и монографских истраживања, али она неће бити резултат методолошког опредјељења нити ћемо се за њих одлучити из увјерења да су она иманентна нашој струци. Она се могу јавити само као облик знанственог рада за који се

одлучујемо из одређених зnanствених па и изванznanствених разлога. Зnanствени резултат и домет тог рада неће овисити о избору облика него о избору и умјешности примјене одређене зnanствене методе, а прије свега о компетентности и надахнућу аутора.

ЛИТЕРАТУРА

- Bošković-Stulli, Maja: *Narodna predaja o vladarevoj tajni*, Institut za narodnu umjetnost, Zagreb 1967, 360 str. (Posebna izdanja, 1).
- Ivančan, Ivan: *Narodni običaji koručanskih kumpanija*, Institut za narodnu umjetnost, Zagreb 1967, 212 str. (Posebna izdanja, 2).
- Jokanović, Vladimir-Kalender, Fahrudin-Popović, Emil-Stojanović, Miloš: *Bibliotekarski leksikon*, Nolit, Beograd 1984, str. 128.
- Klaić, Bratoljub: *Rječnik stranih riječi*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1978, str. 902.
- Rihtman-Auguštin, Dunja: *Trideset i pet godina rada Zavoda za istraživanje folkloru*, „Narodna umjetnost“ 21, Zagreb 1984, str. 11-33.
- Supek-Zupan, Olga: *Osnovne značajke etnologije u Hrvatskoj od 1945. do danas*, „Zbornik 1. kongresa jugoslovenskih etnologov in folkloristov, Rogaška Slatina 1983“, Ljubljana 1983, str. 51-65.

Zorica Rajković

INSTITUTE OF FOLKLORE RESEARCH AND MONOGRAPHIC INVESTIGATIONS

The topic of this communication is the survey of the forty years of scientific activities of the Institute of Folklore Research in Zagreb, in which it is emphasized that the work on regional and thematic monographs occupied a prominent place. The character of monographic investigations changed parallel to the changes of the Institute's scientific research conceptions. Taking into consideration the results published so far the author explains the justification of interdisciplinary approach. Perspectives of future monographic studies will depend on scientific programmes and on competence and creativity of the researchers-autohors.

Прегледни чланак
UDC 316.356.4(497.16)

Весна Чулиновић-Константиновић
Етнографски музеј
Сплит

ТЕМАТСКА ИСТРАЖИВАЊА КУЛТУРНЕ АДАПТАЦИЈЕ ЦЕТИНСКЕ КРАЈИНЕ

После увода о регионалним етнографским монографијама у Хрватској с краја XIX века, у раду се говори о теоријско-методолошким оквирима тимског проучавања сеоског становништва Цетинске крајине (Врличка крајина) у организацији Етнолошког завода ЈАЗУ. Аутор износи резултате анализе истраживане антропогеографске и етнолошке проблематике на нивоу традиције и савремених промена у култури.

Кључне речи: Етнолошки завод ЈАЗУ, тематске монографије, адаптација, трансформација, културни процеси, тимски рад.

У оквиру ове тематике одређили смо се за анализу истраживања која проводи Југославенска академија знаности и умјетности у оквиру свога Етнолошког завода.

Већ први предсједник Академије Фрањо Рачки иницирао је научна истраживања културе села, па је, убрзо основани, најстарији југославенски Одбор за народни живот и обичаје организирао широки круг сарадника на цијелом нашем данашњем територију.¹ Ти су сарадници у рукописној архиви Одбора оставили многе тематске описе живота и обичаја свога села или краја, а након објелодањене *Основе* Антуна Радића настале су многе дјеломичне или комплетне монографије.² Уз *Требарјево* Кате Јањчерове, која је од свога брата – аутора *Основе*, добивала стручне упуте за рад, монографија *Пољица* Фране Иванишевића иде свакако у ред првих и до сада најбољих објављених и, у рукописној архиви Одбора, сачуваних монографија пријератног раздобља. За разлику од тадањих знанственика који су своју пажњу усмјеравали понајвише на проблеме и студије повијесно-етнолошке, литерарне и социолошке, многи сарадници приносили су грађу. Рукописи монографског карактера документ су оног развојног ступња културе (села или регије) у коме су писци тих дјела живјели. Сарадници су били разног образовања и занимања, од сељака до интелигенције која је потјецала са села или живјела у мањим урбанизираним мјестима. Фрањо Рачки, уједно први предсједник и оснивач данашњег Одбора за народни живот и обичаје Академије, сматрао је ту рукописну грађу једнако вриједним повијесним документом с осталима, али је знанственицима указивао на промјене културног развоја – „под упливом двију узпоредице текућих струја: давних предаја и нових ми-

1. Branimir Gušić, *Spomenica Odbora za narodni život i običaje Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, даље: ЈАЗУ, Загреб 1966.
Vesna Čulinović-Konstantinović, *Historijski prikaz etnoloških istraživanja i interesa za narodnu kulturu u Hrvatskoj*, *Etnološka tribina*, 2, Zagreb, 1979, 67–88.
2. Antun Radić, *Osnova za sabiranje građe koja u narodu živi*, *Zbornik za narodni život i običaje* (dalje: ZbNZO), 2, Zagreb, 1897.

сли“.³ И каснији предсједници Одбора (Тадија Смичиклас, Драгутин Боранић, Бранимир Гушић, Андре Мохоровичић) стављали су тежиште знанственог рада сурадника на проблеме културног развоја и трансформацијске процесне. Студије тога типа објављиване су понајприје у Раду Академије, а касније и у Зборнику за народни живот и обичаје.⁴ Зборник је ипак све до половине нашег стољећа претежно остао публикација за објелодањивање етнографске грађе, у оквиру које су и неке монографије. Без обзира на то јесу ли оне цјеловите или документирају један дио културе и живота (вјеровања, свакодневни живот и помагала, годишње или животне обичаје), села или регије, то су монографије писане претежно по Радићевој *Основи* од лаика, судионика тог живота чије сегменте описују.⁵ Тек у овом, послеријатном периоду, с повећањем броја научних радника, уз *етнографске монографије* објелодањују се *тематске, монографске студије*, а 1963. године започиње континуирани знанствено–истраживачки рад етнолога у Етнолошком заводу, чији је оснивач Одбор за народни живот и обичаје Академије.

Након карактеристичне дуге фазе у којој је и у архиву Одбора и публикацијама Академије типична и претежна презентација монографске грађе, обрађиване индивидуално, посљедна три десетљећа Етнолошки завод Академије студијски, знанствено проучава тематске проблеме и у оквиру појединих регија. Та истраживања проводила су се екипно и појединачно, плански, и резултирала антропогеографским и етно–социолошким студијама, као и онима из домене материјалне културе и вјеровања.

Планирајући прославу стоте годишњице оснивања Одбора за народни живот и обичаје, стручњаци Етнолошког завода одлучили су тимски проучити културу сеоског становништва једне до сада недовољно проучене регије динарског залеђа Средње Далмације.

Два етнолога и један антропогеограф сачињавали су истраживачки *тим*. Половином седамдесетих година, претходним договорима одабрана је за проучавање *Врличка крајина*, која је од далеке прошлости до данас још остала *центар сточарског издига* на пашњаке Динаре. Ради тога захваћена су и села изван ужег регионалног комплекса, која у сточарској економији тога простора учествују довољно стоке и њеном предајом на пашу становницима подинарских села.⁶

Циљ истраживања био је – израдити монографију задане регије, али је, с обзиром на уски стручни профил (етнолози, антропогеограф) малобројног тима (три истраживача), корекција циља била неопходна. Није се, дакле, могла реализирати комплетна тематска етнолошка цјелина, као ни цјеловит мултидисциплинарни приступ. Како би ипак биле обухваћене основне одреднице живота и културе сточарског становништва тог дијела динарског плани-

3 Franjo Rački, *Govor na svečanoj sjednici Akademije od 30 XI 1889. g.*, Ljetopis JAZU, 4, Zagreb 1889, 79 id.

4 V. Čulinović–Konstantinović, исто, 82–83.

5 Иста, Исто, би.л. 30, 78.

6. Од г. 1973. до 1987. истраживањем је обухваћено 15 села, и то: Бителић, Брачев Долац, Цетина, Цивљане, Главац, Жежевић, Кијево, Косоре, Маовице, Отишић, Подосоје, Полача, Штиково, Уништа и Виналић.

нског простора у повијесној пројекцији развоја, одлучили смо проучавањем захватити слиједеће тематске цјелине:

- 1) развој села и архитектуре;
- 2) облици привређивања – сточарство, пољодјелство и остале традицијске врсте рада, те утврђивање промјена;
- 3) прехрана, свакодневна и обредна, новине;
- 4) становништво, насељавање, друштвена организација и обичајноправне норме;
- 5) друштвени и обитељски односи, структура и живот породице, крвна и некрвна сродства, групације;
- 6) брачне везе и облици склапања брака;
- 7) обичаји и вјеровања.

Сврха планираног проучавања, уз утврђивање садањег стања и комплекса традицијског садржаја у њему, укључује као императив – проматрање свих сегмената у динамици њихова развоја, интензитету и фреквенцијама трансформацијских процеса, установљавању токова адаптације и акултурације, утјецаје околних руралних и урбаних културних и цивилизацијских елемената.

Тим параметрима одређене су и *методе* знанствено–истраживачког рада. Будући да на том подручју, осим спорадично, нису до сада вршена дугорочнија и темељита истраживања етнолога ни стручњака других знанствених дисциплина, која би могла послужити као комплекснија база овом раду, стручни тим се определио за комплексне методе. Полазни задатак је био проучити све доступне *етнографске рукописне збирке* о култури тог и околног простора, које би у анализи могле послужити као компаративни садржаји, али и помоћи у конципирању испитивања појединих проблема. *Теренско испитивање*, као основа за прикупљање грађе, континуирано је провођено кроз више од десет година, и то најмање два пута годишње кроз десет до петнаест дана боравка. Почетна испитивања вршена су појединачно, с краћим боровцима у разним селима, најприје око саме Врлике, као регионалног центра, а затим у дијелу села дисперзно лоцираним у регији. Сваки члан истраживачке екипе, у оквиру договореног плана, самостално је конципирао проблематику свога проучавања. Након претходних, оријентационих испитивања, стручна екипа је кроз шест година заједно одлазила у поједина села, у којима је сватко испитивао своју тему рада. На тај начин омогућено је брже упознавање са становницима и успостављање пријатељског односа с казивачима. Етнологи су кроз неколико година углавном заједно, и засебно, одлазили на терен у вријеме црквених и државних благодана, те на свадбе и покопе, да – судјелујући као гости у тим приликама, могу установити све детаље обичаја и обреда и кроз то контролирати добивене исказе казичача. Приликом заједничког теренског истраживања екипа је била стационирана у Врлици, али је понајчешће боравила у Дому Друге далматинске бригаде у селу Уништима на Динари, одакле се свакодневно одлазило на цјелодневно испитивање у другим селима или у самим Уништима. Уништани су нас и сами одводили и повезивали са својим родом и пријатељима у другим селима, па

је то доприносило бољем пријему и скраћењу изгубљеног времена на упознавање и прихваћање од стране домаћина.

Теренска истраживања вршена су *методом интервјуа*, а само у почетној фази дјеломично краћим *тематским анкетама*, које су се показале неадекватне за становништво ових села. Уз *интервју*, *невезани разговори* били су главни извор информација. Уз то, свакодневно су накнадно биљежена сазнања стечена *опсервацијама* које су, уз испитивање великог броја појединаца и група у сваком селу, биле веома корисна контрола добивених исказа, поготово о сточарским кретањима, обичајном и свакодневном понашању, прехрани и односима у породици, међу рођацима, некрвним сродницима и сеоској друштвеној групи, као и међусеоским везама. Приликом вишедневног боравка у селима сељаци су се самоиницијативно окупљали у кућама на *прела*, да нам заједнички што вјерније опишу и дају податке о свему што нас је занимало. Том приликом су и сами вршили корекције неточних исказа других и надопуне непотпуног сјећања. Такви контакти, кроз вишегодишње пријатељевање, укључивање у свакодневни живот, повремене међусобне помоћи,⁷ успостављени су посебно с Уништанима, од којих нам је готово три четвртине села казивало податке. Слична ситуација али ипак у нешто мањем опсегу, била је и са становницима Кијева, Цетине, Цивљана, Подосоја (комшидук Грабићи), у којима су нам контакте с казивачима својим посредством убрзавали и свећеници,⁸ а повремене контакте с мањим бројем казивача и породица одржавали смо и у свим осталим проучаваним селима. Кроз такав однос омогућено нам је било и фотодокументирање, док смо у површном контакту с дотад непознатим сељацима често наилазили на отпор и забрану фотографирања.

За вријеме боравка на терену прегледавани су и ексцерпирани *документи*— локалне матичне књиге у матичним и жупским односно парохијским уредима, посебно за реконструкцију структура породица, обитељских грана, кумовских и брачних веза, затим за дисперзију презимена.

Додатни и компаративни подаци добивени су прегледавањем и кориштењем документарне *грађе у архивима* Сплита, Задра и Загеба, посебно пописи становништва од краја XVII стољећа до најновијег времена, те извјештаја венецијанских инспектора, као и географских и катастарских старих мапа.

Теренски и архивски подаци сређивани су сукцесивно, а повремено, према потребама, вршено је накнадно, контролно, теренско проучавање на појединим локалитетима. Знанствена и стручна *литература*, која је кориштена у писању студија, садржајно је обасизала и широка рубна подручја око Цетинске крајине, чиме се добила могућност компаративне анализе устављеног стања у прошлости и нашем времену.

Овим је истраживањем захваћено раздобље од преко четири стотине година. Посебна је пажња усмјеравана на миграционе, реверзибилне и ми-

7 Истраживачи су у неколико наврата помагали при скупљању покошеног сијена пред кишу, а у граду при уписима у школе, смјештају уништанске дјеце или лијечењу и смјештају пацијената у болницу.

8 Захваљујем овиме фра Павлу Матићу, жупнику у Кијеву (сада у пензији у самостану у Сињу), оцу Бошку Гагићу, јереју православне цркве у Врлици, и свима другима који су нам помогли при теренском раду.

кромиграцијске процесе, по којима се ова регија уклапа у своју непосредну околицу – Сињску крајину, те Мућко–Лечевички крај, и гранично босанско–херцеговачко подручје, као главни предио миграционих кретања из источних крајева Југославије (Босне, Херцеговине, Црне Горе, Србије) према западним и сјеверним хрватским крајевима, па и даље. Ради тога, етнички и вјерски мозаик становништва, претежно Хрвата и Срба, католика и православних, ни у једном, до нашег стољећа, није се показао константним.

Будући да је предио обухваћен испитивањем комплексан у сваком погледу, у току вишегодишњег рада стручна екипа је често заједно разматрала проблеме и договарала се о систему даљег истраживања. Важно је било захватити што је могућно дубље у повијесну старину да би се што критичније утврдила динамика свих процеса у Врличкој крајини. Кориштење старих извора и литературе за друге динарске предјеле (Лику, Босну, Херцеговину и др.), повијесних, економских и других података, допринијело је бољем утврђивању миграционих и реверзибилних кретања кроз испитивани простор, као и детерминирању сточарског региона који гравитира Динари и утврђивању сточарских путева издига стоке.

Према свим подацима, сукцесивно у току рада, израђиване су карте сточарских путева, скице и цртежи настамби у селу и на становима, господарских зграда, помагала и алата, структуре обитељи и породица у прошлости (по документима) и данас (теренска сазнања и нове матице), графички прикази брачних веза, пресељавања из села у село унутар Врличке регије и распрострањења елемената свадбеног обреда, кретања *вучара* с убијеним вуком по селима, смјер обиласка *пудара* по кућама у Кијеву за наплату *пударине* (чувања поља) и скица локација комшилука у том централном селу сјеверног дијела Врличке крајине.⁹

Сазнања овог вишегодишњег проучавања Врличке крајине указала су на константне промјене мозаика становништва из разних исходних подручја Југославије, које се, смиривањем миграцијских кретања, стабилизирају тек током XIX стољећа. Промјене презимена у селима на миграционим путевима веома су честе, па се и према називима села и комшилука у приличној мјери могла одредити локација на забаченијим или прометнијим положајима (комшилаци и села по породичним односно родовским презименима или локалитетима). О томе говори и карактеристика – бројна презимена (иста) дисперзно лоцирана у разним селима регије, и успоредба с власништвом над земљом често у селима гдје дотичних презимена нема. Презимена настала од надимака, као и према посљедњем емиграционом подручју, веома су честа, па се тек за мањи број могло установити њихово раније родовско име. Дио становништва памти своју ширу исходну регију, али знатни дио је несвјесно или можда свјесно не памти, као ни старо презиме. Будући да је презиме код неких од њих очито новијег постања, углавном према надимку, могло би то упућивати на могућност покрштавања у овим предјелима и (код њихових предака) свјесног заборављања свога ранијег идентитета. Чињеница је да у том крају нема Муслимана, али је било етничког и вјерског стапања у, друге вјере и народности, бројнији сеоски миље. Примјер су за то села – Отишић, гдје

9 V Čulinović–Konstantinović, *Život i socijalna kultura stočarskog stanovništva pod Dinarom*, ZbNZO, 51, JAZU, Zagreb, 1988. (u štampi).

су се малобројни Хрвати-католици у прошлости претопили у Србе-православце, док се обратан процес догодио у Кијеву. Данас се ријетко може утврдити свијест о тој чињеници. То се ипак може установити по неким називима становника и дијелова села, по свијести да је у старије вријеме постојало друго сеоско средиште управо у оном дијелу села у коме су очита презимена по надимцима из старијег времена (Тескере и др., нпр. у Кијеву). Ти становници, без обзира на то јесу ли населили у реверзибилној миграцији, нападају, по свему, старијим струјама досељеника у хрватске предјеле динарског планинског подручја. Код других је, на примјер, јасно сачувана свијест о свом поријеклу из Црне Горе, Србије (према казивању чак из околице Ужица - у Полачи нпр.), па се то сачувало у називу комшилука и у облику презимена, утврђеним у документима с почетка XVIII стољећа.

Врличка крајина се потврдила као вјетрометина на којој је мијена индивидуалних путника, групаца младих породица у спорадичним кретањима и планским пресељавањима стољећима била стална појава. Карактеристично је, али и логично, насељавање у ранијим стољећима на рубним планинским косинама и узвисинама, са којих су у XVIII стољећу групе становника почеле сасељавати у долине. Смиривањем ратних ситуација стварала се могућност обнављања и попуњавања већ постојећих села или обликовања нових у долини Цетине. То се доказује, што по још очуваној свијести о пресељавању, што по документираним истим презименима на тим недалеким локалитетима. Старост насеља доказују и облици гробова, с још по неким стећком (у селу Цетини, око цркве св. Спаса и Маовице над Врликом нпр.), али и типичним уским гробовима оивиченим каменим плочама, углавном с два камена код главе и ногу. Сахрањивање умрлога умотаног у плахту, ограђивање с каменим плочама и покривање леша каменом на који се намеће земља, још је било очувано до пред десетак година. Стара вјеровања и однос према умрломе још се увијек исказују у полагању јабуке, наранче, цигарета и ракије на гробове, као и гласно нарицање за покојником. Означивање имена на гробовима сасвим је нова појава, развијена тек с економским развојем овога краја.

Стална покретљивост остала је карактеристиком становника Врличке регије, а то је резултирало вишестољетном карактеристичном малом породицом, која се разграђивала увијек након смрти оца или женидбе најмлађег сина. Тај је процес већ давно документираан и постао је нормалним стилем још у вријеме досељавања, распадом задружне обитељи у босанско-херцеговачким просторима, а подржаван је био политиком Венеције да дисперзно расељава дошљаке из истих крајева. Велике задруге, стога, биле су ријетке и у XVIII стољећу, иако је задружни систем живота и односа унутар породице остао карактеристика до друге половине нашег стољећа. Ради тога смо налазили и предвојене породице с двојним системом привређивања (сточарство, земљорадња), чији се чланови окупљају у родитељској кући у селу само неколико пута годишње - за главне благадане, иако појединци често силазе ради помагања у раду и доношења производа.

Култура становника овога краја носи још увијек јаке традицијске показатеље динарске сточарске културе, који су стопњени већ с неким елементима приморског културног ареала. Теренска сазнања и документи доказују да се те карактеристике испреплићу, бар кроз последња стољећа, као јаче или слабије изражене, и у досељена становништва непосредно уз јадранску обалу. Тако,

на пример, систем патријархалних породичних односа и статус жене, у динарском залеђу Средње Далмације је блажи него у околним динарским крајевима. То се већ у прошлости очитује, на пример у практикурању само одвођења дјевојака с договором,¹⁰ те у рано утврђеним слободама дјевојака у избору брачног друга. До половине столећа сачуван је био обичај *гоњања* у оквиру првог изгона стоке на прољетну испашу. Том приликом момци би *јурили* за дјевојком која им се свиђала, али она је имала слободу да изабере онога с којим ће се *гонати*. За тог младића се обавезно удавала, годину или двије иза гоњања.

Мијешање културних елемената у Врличкој крајини је веома уочливо и у данашње време. До седамдесетих година, кад је утврђено интензивније мијењање стила живота, раст економске моћи сеоског становништва уследио запошљавања млађих у ванпољопривредно – сточарским занимањима, и веома интензивно контактирање са Сплитом, Книном и Сињем, цјелина традицијске социјалне и материјалне културе остала је у великој мјери кохерентна. У прошлим столећима, осим породичне структуре с мањим бројем чланова, те устаљеног ритма обитељских диоба послје смрти оца или женидбе најмлађег брата, налазило се увијек у селима по неколико предвојених задружних обитељи с двојном – сточарском и пољодјелском, привредом. Такве задруге, с донекле трансформираним „традицијским“ начином живота, економски овисне једна о другој језгри, чине се и данас типичнима за још постојеће сточаре. Данас оне постоје са старијим члановима, док се млађи полако иселевањем одјељују, мијењајући производну оријентацију. У старијим документима и комбинираним методама тешко је установити предвојене задруге, иако и о тим облицима има индисија. Међутим, систем расподеле послова, ауторитета, демократско договарање, заједничко слављење годишњих и обитељских благана и одређивање представника обитељи у међусобним помагањима и сеоским радовима, доказује старину овог облика живота. Поштивање структуре породичног, односно обитељског ауторитета видно је још у свакодневном понашању, али се доказује и схваћањем да је рад, да се сестра, према обичају, одрекне свога дијела некретнина послје очеве смрти у корист браће. Документи оставинских расправа свједоче о таквом опћем обичајном понашању, а још увијек мјеродавни суд сеоске друштвене средине исказује се видним замјерањем свакој која није тако учинила. На тај начин се кроз генерације чувала цјелина земљишног посједа, који је, уз стада оваца и мањи број говеда, одувјек био значајан извор хране. Малобројне предвојене заједнице данас су још само траг некадашњег задружног система живота, који се одвијао и у малобројним већим обитељима и у многобројнијим малим породицама. Чињеница да се кроз документе прошлих столећа доказују константне диобе, те да се у овом крају велика фамиља сматра већ заједница са два брачна пара с дјецом, не даје довољно доказа за опстанак задружног система. Он је у Врличкој крајини, као и у селима шире околице, заиста врло рано почео прелазити у систем *заједнице*. Катастарски документи употпуњују

10 Иван Ловрић, већ у XVIII столећу оповргава отмицу дјевојке с насиљем. – *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa*, Zagreb 1948.

слику међусобних односа кроз прошлост, јер документирају заједничко кориштење неких, већ подијељених, власничких цјелина раније задруге. То су у првом реду – гувне, пасишта, шуме, окућнице, воденице, бунари. Данас још рјеђе у пракси сачувано заједничко напасање стоке *по реду*, или *редом*, у којему се по један члан сваке куће из цијелог, или дијела, комшилука као пастир измјењује сваких неколико дана (зависно о броју стоке у поједином домаћинству), карактеристично је првенствено за групе истопрезимењака или сродника по брачним везама. У прошлости, кроз податке о групирању настамби поред куће из које су потекли, из података о сувласништву о воденица, заједничком кориштењу огњишта наслућује се константна, свакодневна веза чланова потеклих из исте родне куће. Данашње практикурање *сувеза*, удруживањем вучне стоке за обраду земље, доказује се као традицијска пракса и у прошлости из података о броју говеда, која се дијеле у диоби, па подаци показују релативно мали број у власништву многих породица. Пракса је, међутим и данас, кад такођер нема много волова, да се оре са 6 до 8 животиња. И према тврдњама да се „одувијек“ тако орало, сувез је био неминован стољећима. Повезаност родбинских обитељи у сувезу није доминантна, али се увијек читовала кроз међусобне помоћи, па се и данас, самоиницијативно проводи, поготову као помоћ самим старцима.

Разни подаци из прошлих времена и садања сазнања истраживача показују необичну чврстину и различитост међусобних веза као константу. Те везе на радном и социјалном плану започињу диобама обитељи, да би одијелене породице, живећи физички и економски засебно, ипак у свом основном производном остваривању за живот неопходних прехранбених артикала, биле неминовно упућене на међусобну помоћ. Кроз генерације потомака и гранање рода, та – у почетној фази, родбинска веза прераста у друштвену кохезију комшилука. Удаљавањем и тањењем крвне повезаности, кроз живот више генерација потомака, та крвна веза долази у други план и доминантном постаје друштвена повезаност на генерацијском нивоу. Женидбене везе у том циклусу развоја имају знатну улогу, па се и у прошлости и данас утврђују породице повезане вишеструким браковима – браћа – сестре. Друштвене везе од прошлог стољећа постале су све важније, па се склоп кумовања укључује такођер као важна компонента. Документи показују да се од XVIII стољећа, у још некохерентном селу (нови досељеници, старији досељеници и старосједиоци – схваћени релативно) кумовања реализурају углавном на два нивоа – вјенчањем и рођењем дјетета. Велика већина података у прошлости и данас показује да крсни није и вјенчани кум, те да се кумством повезују несродничке обитељи, по чему се ово подручје донекле разликује од приморског. Кумови се бирају из пријатељског круга унутар млађе и средње генерације засебно, а до нашег стољећа избор кумова је био привилегиј старије генерације. Међутим, и у прошлости су се за сваку прилику одабирали кумови из разних обитељи, па и других села. Ријетко је било, а и сада је ријетко вишеструко кумство истих лица, али је чешће кумовским везама учвршћивање пријатељства између истих породица кроз генерације. Исто тако се и родбинство кроз чешће брачне везе може уочити као групација између два или три рода у раздобљу од два стољећа. Данас се таква ситуација обнавља само случајем. У истим временима брачне везе истих породица успостављане су и с другим разним обитељима. Тенденција дисперзног повезивања браком унутар

села, дакле сеоска ендогамија била је карактеристична у исто вријеме кад и родовска егзогамија. Док је родовска егзогамија остала карактеристична и у наше време, од прошлог стољећа већ је интензивиранија и сеоска егзогамија. По томе се централна села врличког басена – Кијево (Хрвати), Уништа (Хрвати и Срби подједнако) и Цетина (Срби) показују као зона најинтензивнијег друштвеног и родбинског (некрвна сродства) повезивања. Матрилокалне везе у којима је снаха из истог села или истог рода (презимена), као и свекрва или баба по очевој линији, честе су у околном простору, а налазимо их у временском континуитету и у Врличкој крајини, гдје је једина изнимка село Цетина. Његови становници не познају, на примјер, ни обичај да се сватовима, при доласку у кућу невјесте, затварају врата, па би се у даљим проучавањима културе становника тог села могли вјеројатно назријети разлози ових специфичности.

Социјална функција обичаја на подручју Врличке крајине чита је у обитељским сферама живота као и у животу села. До данас је остала на снази морална обавеза свих чланова обитељи, и оних који живе у градовима, да за Божић, Ускрс и вјенчања чланова обитељи присуствују свечаностима у родној кући. То су уједно прилике кад се обнављају или успостављају чвршће друштвене везе на нивоу генерација. Најучљивије је то међу припадницима младе генерације, и то мушкараца, јер се дјевојке удају у већој мјери него раније у друга, па и удаћена села и у градове. Колективни живот села и обичаји који су били главне прилике за то, редуцирани су у нашем стољећу најприје приликама око првог, а поготово другог свјетског рата. У послеријатном периоду понешто се обнављала традиција, али се с економским развојем и расељавањем ради школовања и запошљавања друштвени живот села поново редуцира. Ипак још су жива сјећања и судионици прослављања благодан Св. Илије и поштивања забране радова у пољу.¹¹ Он се овдје, као и у Лици, сматрао свецем који непослух, тј. рад на његов благодан, кажњава спаљивањем урода, кућа, људи и животиња – громовима. Католички благодан Св. Илије стога стриктно поштује католичко и православно, али и атеистичко становништво. Друштвени живот у вријеме Божићних празника последњих деценија је чак интензивнији, међусобне посјете, састанци младих у центру села, по гостионама и кућама свакодневне, управо јер кућама долазе и они који већ живе изван родног мјеста. Групни састанци су интензивирани на нивоу младих брачних парова и углавном засебно младих момака. Ова друга групација, по обичају, повремено одлази на прела у куће дјевојака, гдје се окупљају и њихове вршњакиње. У посљедње вријеме уочљиво је појачано настојање за друштвеним повезивањем младих мушкараца и у свакодневним приликама. Приликом тих контаката младих, али и на вечерњим састанцима група брачних парова средње животне доби, усмена предаја, епске и друге пјесме, посебно рере, као и приче везане уз разна вјеровања, главне су теме. У тим садржајима очитује се испреплитање културних елемената. Тако епску форму добива легенда о убијању

11 Уочи Св. Илије код становника обје вјере окупљају се сви чланови обитељи, које се јање и у зору, док се пече на ражњу, заједничка је маренда – печена цигерика с луком као главно јело. Није ред да се до ручка одлази од куће, а послје подне је обавеза, поготово оних који су допутовали на тај благодан, да иду по кућама у посјете

турског паше „Сули–Мулија“ (*Мухарем и Сали–хоџа Букарчић*)¹² крајем XVII стољећа. Тај чин се још памти као херојство, па је резултирао слављењем посљедњег четвртка пред Покладе као дан Славе за све припаднике родова Јакелића и Ребића, чији су преци били актери тог чина. Живот у заједници с православним становништвом дјеловао је очито као импулс на слављење дана убиства тиранина над Врличком крајином у облику Крсне славе ових католичких родова у Подосоју.

Усмена предаја и стара вјеровања у Врличкој крајини, као и процеси утврђени у прошлости овога краја, сврставају га у ред лимитрофних области. У њој се још памти епска пјесма, али доминира кратка рера (ганга) и прихваћају се пјесме приморског појаса. У говору се мијеша екавски и икавски с примјесама ијекавштине, иако поједини дијелови сеоских нуклеуса, односно родовско–обитељских група, говоре чистијим једним од ових нарјечја. Карактеристично повезивање по обитељским или генерацијским групама, те остале карактеристике традицијског понашања, процеси развоја структуре и живота у обитељи и породици, динамика развоја брачних, међуобитељских и међусеоских веза, слични су имиграционим срединама у другим перидинарским подручјима (Пакрачкој регији нпр.). Традицијски менталитет овог становништва није с промјенама изгубио на снази, па се читује и у оквирима грађанских средина у које се појединци или парови усељавају. Спорадично смо успјели пратити и проматрати живот Врличана у Сплиту и промјене њихова понашања у селу при повременим доласцима. Традицијска потреба за колективним везама надјачава све остале. Ради тога су честе међусобне помоћи припадника исте генерацијске групе, која се на релацијама село–град, протеже и на припаднике оближњих села. Тиме се исказује потреба за идентификацијом регионалној друштвеној групи, кроз што се уједно уносе елементи традицијског понашања и у грађански живот – црна крпа и затворени прозори као знак смрти у кући, барјак (а понекад и друге свадбене инсигније на њему) на ауту сватова при вјенчању у Врлици, Сињу, Сплиту и др.

Стварање новог обичаја – Гробари, везаног за дане пред Ускрс, у време између два рата, а устаљеном и развијеном до данас, те друштвени углед Гробара, њихов састав (двије добне разине), војнички систем понашања у вријеме трајања обреда, харамбаша као бирани вођа с два помагача, дисциплина, чување части и моралне норме, обавеза ношења класичне, свечане мушко ношње, специфичне за Врличку крајину – могло се догодити само на још сачуваним основама традицијског менталитета и културе. На томе се базира, осим вјерске, и функција обреда с изразитим иницијацијским значајем. Увођење млађих чланова генерацијске групе у статус момака за женидбу, јер право учешћа имају тек послје одслужења војног рока, основно је и у католичких као и православних Гробара. У заједно провођеном времену (од четвртка односно петка до Ускрса), спавању и храњењу, старији Гробари врше едукативну и контролну функцију. Слична иницијацијска функција је и у садржају, у најновије вријеме развијеног обичаја славља уочи одласка у армију. Правило је да вечеру припремају мајка и жене из најближег рода, уз евентуално позвану најбољу кухарицу из села. Друштвена група будућег војника почима окупљање већ од јутра, славећи заједно с регрутом у сеоским гостионицама и у Врлици. У његову кућу долазе пријатељи у групама предвече и ту остају све до одласка на влак, камо га до Книна или Сплита заједнички прате, не растају-

ћи се у међувремену. Понекад неколико регрута из истог села заједнички приређују вечеру, али се прије и послје ње заједнички шетају селом и пред одлазак по граду. Пјевањем и пићем, које им се сада дозвољава, јер постоју „људи“, видно околина дају на знање разлоге славља.

Монографско истраживање Врличке крајине које је извршила екипа Етнолошког завода Југославенске академије, и према приказаном дијелу са знања, који се објављују у 51. књизи Зборника за народни живот и обичаје, није комплетна монографија регије. Тематски су само могли бити обухваћени *антропогеографски* проблеми с картографским приказом насеља унутар регије, сточарских станишта, сточарских путева и локалитета из којих се стока доводи на испашу, те развоја села као насеобине. Етнолошке теме из материјалне и социјалне културе обухватиле су настамба, помоћне господарске зграде, интеријере, алате и помагала, систем прехране и трговања, животне и годишње обичаје, структуру и систем породичног живота, сродства, међуљудске комуникације и односе, међусеоске социјалне контакте, сеоску друштвену организацију, миграцијске процесе. Индивидуално истраживање у тиму настојало се максимално објективно проводити. Вишегодишња трајања истраживачког рада, захваћањем већине села у регији интензивнијим испитивањем, провођењем контролног испитивања с великим бројем казивача и у преосталим селима, те истраживања у селима изван уже регије (захваћањем регије издига стоке) дошло се до максималне истинитости података. Проучавање није било ограничено ни временски (хисторијски приступ) ни структуром становништва (селаца, исељеници у град, млади, стари, разна занимања и образовања) ни простором (село, град), чиме је постигнут увид у динамику акултурацијских процеса и трансформација – културних, социјалних, психолошких. Ширином комплексних метода у приступу и анализи материјала омогућена је знанствена компаративна и синтетичка презентација резултата, уз обилне библиографске податке у склопу сваке тематске цјелине.

Монографија произашла из презентираниог истраживачког рада састоји се од три студије, које заједно обухваћају већину комплекса живота и културе Врличке крајине са свим процесима акултурације кроз четири столећа, унутар њеног простора и трансформације сеоског становништва у повременим контактима и исељавању у град. Иако је тиме Врличка крајина по први пут цјеловитије обрађена, у овом интердисциплинарном оквиру нису могли бити захваћени неки фолклорни садржаји (плес, музика, усмена књижевност, умјетност). Ипак, комплекс испитиваног захваћањем већине животних и културних показатеља, указује на оправданост оваквог рада и могућност давања релативно цјеловите синтезе. Колективно истраживање једне културно-географске цјелине, ако се компаративно захваћа и околни припадајући простор, ако се сагледава доступна прошлост и непосредна садашњост, сеоско становништво у властитом амбијенту и у новим, различитим, друштвеним срединама, промјене тиме настале, као и промјеном производне оријентације, те динамика њихова уклапања у нови друштвени супстрат, знанствено је и друштвено оправдано.

Интер- и мулти-дисциплинарни приступи у знанственоистраживачком раду код нас још нису стекли право грађанства, иако су већ започети. То произлази из раздвојености научних грана и дисциплина, које недовољно користе сазнања сродних струка. Кроз то ни резултати етнолошких истражи-

вања нису довољно вредновани за кориштење, иако би се из њих могло конкретно дефинирати – предиспозиције становништва за производне процесе и врсте, географска и друштвена подлога за развијање на модеран начин (у конкретном случају) сточарства и пољодјелства и друго. Ради тога сматрамо да етнолошка истраживања, уз тематска, треба да буду монографска, да се у тимском раду истраживања сваког појединог истраживача на појединим темама морају договорима усклађивати, да тим треба обухваћати и стручњаке сродних струка, те да проучавања треба проводити дугорочније, комбинираним методама и низом сукцесивних теренских радова у бар половини села регије и више казивача разне доби, спола и образовања, те контролним локалитетима и групама становника. Културни процеси и трансформације могу се захватити само изворима, документима, литературом, а сувремене промјене компаративним истраживањем сеоског становништва и бар прве генерације досељеника са села у градове, у њиховом новом амбијенту. Етнологија се данас не може више редуцирати на руралне просторе, јер је рурализација градова већ давно започела и у нашем је столећу доживјела неколико импулзивнијих периода. Развој инфраструктуре на селу дјелује на развојне промјене, као и образовање. Интеракције једне и друге сфере значајан су фактор развоја културе и неминовно, већ одавна, простор етнолошких истраживања проширују на грађанско друштво. Будућност етнологије овиси о ургентном монотематском и монографском захваћању прошлих и садањих процеса и стања, како не би изгубила могућност увида у континуитет збивања. Модерни истраживачки тимови, ради тога, морају укључивати уз етнологе и антропогеографе, социологе, психологе и друге јер ни једна од ових грана друштвених, па ни економских наука не може испунити самостално циљ – разумијевање и образложење, комплексних појава и процеса, предлагање конкретних планова за развој на постојећим квалитативним основама у појединој регији или њеним дијеловима и културном, односно социо–психолошком плану.

Vesna Čulinović–Konstantinović

THEMATIC STUDIES:
CULTURAL ADAPTATION IN THE CETINA BORDER AREA
(CETINSKA KRAJINA)

In this paper scientific investigations of rural population in the larger part of Cetinska Krajina - Vrlička Krajina, conducted by a team of experts, ethnologists and one anthropogeographer, all employed at Ethnological Institute of the Yugoslav Academy of Sciences and Arts in Zagreb, are being analyzed. In brief introductory notes both thematic and regional ethnographic monographs that have been published in Yugoslav Academy editions, and the majority of which are preserved in the manuscript archive of the Committee for Folk Life and Customs of the Academy, are listed.

Ethnological Institute's team of experts has been engaged in doing monographic studies for over a decade now, after preparations, discussions and different assignments had been completed. The aim of these studies had been to grasp the village life and culture as thoroughly as possible. Anthropogeographic and ethnological problems included economy, especially the still existing transhumant livestock breeding on the Dinara mountain, settlements and architecture, way of life, social organization, and, partly, spiritual culture. Basic assumptions, methods and goals of the project are given in detail, and the results obtained by means of comparative analysis are summed up. The study elucidate processes of transformation in the last four hundred years, as well as the contemporary changes of culture, way of life, economy, communications, that is social integration, evolving at present.

Прегледни чланак
UDC 39:303.425.4

Никола Пантелић
Етнографски институт САНУ
Београд

ПРИЛОГ РАСПРАВИ О ИЗРАДИ РЕГИОНАЛНИХ ЕТНОЛОШКИХ МОНОГРАФИЈА

Прилог говори о раду Етнографског музеја у Београду на регионалним монографијама и уопште о разлозима за таква истраживања у савременом друштву. Указано је на методски приступ и на то шта се може очекивати од таквих пројеката.

Кључне речи: етнографска целина, монографија, процеси.

Желим да се осврнем на рад Етнографског музеја у Београду и да изнесем један свој поглед на израду регионалних етнолошких – етнографских монографија у садашње време. Наравно, без претензија на потпун и довољно критички приказ рада Музеја на изради монографија, јер сам и сам један од учесника у том послу, а исто тако ни о методолошко–теоријском приступу том послу данас, већ само да улажем на неке разлоге за такав рад, начин приступа и очекивања која могу испунити, пре свега монографије, а затим и студије које се на основу њих могу градити.

I

У послератним годинама (од 1946) истраживачки рад Етнографског музеја у Београду наставља се на утемељеним основама претходне дугогодишње праксе изучавања појединих тема и проблема народног живота, обичаја и културе села у XIX и првим деценијама XX века, уз нешто више реда у попуњавању систематских музејских збирки. Рад се темељио на монотематским индивидуалним испитивањима, било у појединим регијама било на ширим просторима. Истраживало се углавном на територији Србије. Међутим, све више се увиђало да само на основу истраживања која предузимају појединци, као и на основу појединачних тема није могућно ваљано, ефикасно, довољно обухватно и сложено обавити испитивања за која је заинтересован Музеј у релативно кратким раздобљима на ширем простору и у одабраним областима. Стога се, као једном од сталних видова истраживачког рада (од 1960) приступило организовању тимског испитивања етнографско–географских целина (које некада имају и административно–управне границе, што подразумева да захватају и делове других предеоно–етнографских целина а што није баш срећно решење у овом послу). За први вишегодишњи план тимског истраживања прихваћен је пројекат испитивања српско–влашке симбиозе у североисточној Србији. Некако истовремено са почецима рада на овом пројекту, за директора Музеја дошао је Шпиро Кулишић, који је већ у Институту за истраживање фолклора у Сарајеву, а затим и у Земаљском музеју, радио на научној организацији тимских пројеката, па је његово учешће у разradi идејног пројекта и утврђивању главних методолошких усмерења испитивача било веома значајно за ток и исход истраживања. Кулишићева опредељења

су била неоеволуционистичка, са израженим настојањем уношења дијалектичко-марксистичког приступа у посматрању и решавању проблема. После његовог релативно кратког рада у Музеју, истраживања су настављена, добијала су нове димензије као и неке модификације у приступу, а затим и у погледу технологије, тематске структуре и крајње обраде. Како је североисточна Србија насељена мешовитим српским и влашким становништвом, основна нит пројекта, као идеја водила, остала је српско-влашка симбиоза, процеси узајамног културног и етничког прожимања.

Поред истраживања порекла и садржаја народне културе села у североисточној Србији, постављен је, као што је поменуто, као приоритетни задатак испитивање односа Срба и Влаха, нарочито од половине XIX века, од када има и више података, затим савремени утицаји на промене традиционалне културе једних и других и њеног трансформисања, нестајања или прелажења у нове облике и квалитете. Од истраживања су очекивани и резултати који би кроз посебне студије помогли у решавању и разумевању неких односа и етничких процеса од краја средњег века (тачније после пропасти српске средњовековне државе) па све до новијег времена. Све то је замишљено као прилог изучавању етничке историје Срба, затим Јужних Словена, као и неких етничких група на Балканском полуострву. Ово друго, ако не за непосредна тумачења, оно као могући модели процеса у тем широком простору. Делимично се знало, а и претпостављало, да доста очувана архаична култура, традиционална привреда, друштвени живот и односи, а нарочито духовна култура (обичаји и веровања) људи који живе у североисточној Србији имају одређених сличности па и подударности са културама сељачких друштава у балканско-карпатским и прикарпатским земљама, што је истраживањима давало још једну димензију. Резултати испитивања, претежно дескриптивног карактера, са значајним еволуционо-историјским освртима, компарацијама и елементима синтезе за поједина питања објављени су у више свезака Гласника Етнографског музеја у Београду као регионалне монографије (*Етнолошка истраживања у горњој и доњој Ресави*, књ. 25 и 28-29, *Неготинска крајина*, књ. 31-32, *Бор и околина*, књ. 38, *Зајечар и околина*, књ. 42). Затим у неколико других издања, па истраживања у српским селима Свињица и Љупкова у Румунији, на левој обали Дунава у Ђердапу (Зборник радова Етнографског института САНУ, књ. 5), све у раздобљу од 1961. до 1978. године. Управо у време кад су се догађале пресудне промене за живот људи у овом крају, а које су добиле и нове замахе после тог времена и одласком многих на привремени (краћи или вишегодишњи) рад у иностранству и на нове велике инвестиционе подухвате који су предузети нарочито на Дунаву. Истраживачки резултати се налазе и у већем броју монотематских расправа, синтеза, студија и чланака, на пример о ношњи, сточарству, друштвеном животу, народним обичајима и веровањима. Наслове радова не могу помињати због великог броја, а исто тако да неке важне студије и ауторе не изоставим. Ипак, поменућу само два имена, Персида Томић и Слободан Зечевић, која су дала велики допринос изучавању сточарства односно веровања и митологије, само колико да подсетим на значај, обим и резултате истраживања о којима је реч.

И Одељење Филозофског факултета истраживало је у североисточној Србији (испитиван је Звижд), али резултати нису објављени. Етнографски институт САНУ испитивао је живот и обичаје становника приобаља Дунава

угроженог изграњом хидроелектране „Бердап I“ (резултати објављени у три свеске Зборника Института) и хидроелектране „Бердап II“ (резултати још нису објављени) а ради се и на новим пројектима у Бору и околини, насељима у Бердапу и другим деловима ове области, у чему редовно учествују сарадници из Етнографског музеја. Све то употпуњује започета истраживања шездесетих година, тако да је североисточна Србија данас једна од најсветраније етнолошки испитаних крајева СР Србије.

Тимски истраживачки рад у појединим предеоно-етнографским областима постао је стална пракса Етнографског музеја, па је тако истражено и више области у западној Србији. Поред монографије *Јадар – Вуков завичај* (1964), поводом стогодишњице од смрти Вука Ст. Караџића, испитивано је подручје титовоужичког региона (објављени су резултати за Пожегу, Косјерић и Титово Ужице) које је обједињено са истраживањима Етнографског института. У истој сарадњи завршавају се истраживања чачанског краја, а започета су испитивања у краљевачком крају. Ове пројекте сада води Етнографски институт, али у њима и даље учествује већи број истраживача и осталих сарадника из Музеја. Сви регионални пројекти остварују се у сарадњи са локалним музејима. Уз све набројано, управо је завршено испитивање Сјеничко-пештерске висоравни, а рукописи се припремају за објављивање. Из изложеног је јасно да Етнографски музеј поклања велику пажњу изради тимских регионалних монографија, које истина нису увек кохерентне, потпуне и методолошко-теоријски и уједначене јер је сваком испитивачу остављено доста слободе у приступу и обради. Али, без сумње, значе велики допринос општем етнолошком изучавању живота обичаја и културе становништва Србије.

II

Динамичан друштвени и привредни развитак у току XX века, нарочито после 1945. године, као и два велика светска рата, изазвали су много брже промене у народном животу и култури него што је то било у прошлости. Савремена промена, као и претходно стање (традицију) потребно је непосредно, стално истраживати опробаним етнолошким методама непосредно на терену, путем интервјуа, анкете и посматрања, разумљиво уз друге давно утврђене и нове методске поступке (технике) за овакво научно пословање. Сматрам да за то постоје разлози што многи крајеви и шире области још нису довољно комплексно нити у исто време испитивани. Многа испитивања која су обављена и објављена из различитог су времена, а често обухватају само неке теме и проблеме. Нека питања су истражена на ширем простору, а друга само местимично, итд. Зато израда регионалних етнолошких монографија које обухватају релевантне теме за разумевање и објашњавање етничке историје, етничких процеса, народне културе и живота имају и данас шири културно-историјски и друштвени значај. Резултати истраживања свакако би требало да дају и такве одговоре који би се могли применити и користити у друштвеном планирању, изради одређених комуналних и привредних програма и пројеката, а исто тако у области образовања и, наравно, за различите научноистраживачке и уметничке пројекте. Значи, поред укупног и што потпунијег „инвентарисања“ етнографско-етнолошких чињеница за познавање културе, живота и обичаја

и њихове студијске обраде одређеним теоријским приступом и методологијом, треба да им буде сврха примена у савременом друштву а не да буду сама себи довољна. Управо, етнологска испитивања често су само на маргини – од пројектовања, извођења рада до обраде тема – имали то у виду. Наравно, за то не сноси кривицу само етнологија.

И на крају, колективне регионалне етнологске монографије, са већим бројем тема и испитивача, по мом мишљењу, тешко да могу бити уједначене на нивоу научне обраде, методолошко–теоријског опредељења и у другом погледу (техничка обрада, прилози) јер је свакако тешко обезбедити истраживаче приближно истог нивоа, погледа, знања, доба старости итд. и потребна средства за рад. Уједначавање је могуће само до одређеног степена. Опште сагласје и уједначеност обраде вероватно би могло проистећи само из присиле, недовољне критичности обрађивача, у ствари безрезервно прихватање ауторитарних ставова и схватања руководиоца или другог утицајног учесника у пројекту. Ипак, ове монографије, ако се раде савесно, стручно и са професионалном одговорношћу несумњиво су велики научни допринос и кад се у њима налазе прилози различитог нивоа обраде.

Nikola Pantelić

A CONTRIBUTION TO THE DISCUSSION ON REGIONAL ETHNOGRAPHIC MONOGRAPHS

In his contribution the author presents the work of the Ethnographic Museum in Belgrade on regional monographs and, generally, the reasons for carrying out this type of research in contemporary society. He describes methodological approaches, and points out what kind of results could be expected from such projects.

Прегледни чланак
UDC 325.3(497.11)“19“

Петар Влаховић
Филозофски факултет,
Београд

РАСПРАВЕ И ЧЛАНЦИ

СТАНОВНИШТВО СРБИЈЕ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XX ВЕКА

Циљ овог рада је да укаже на миграционе процесе, колонизацију, исељавање и пресељавање ради запошљавања. Највећа пажња поклоњена је колонизацији Војводине од 1946. надаље и миграцијама на Косову и Метохији, које имају највећи утицај на демографске и етнодемографске процесе у Србији у овом веку.

Кључне речи: миграције, колонизација, савремени етнички процеси.

I

На територији Србије, као што је познато, поред Срба живи велики број других народа и народности. Већ та чињеница, сама по себи, указује да на релативно малом простору, па чак и у истим насељима, живи становништво различитих конфесија и етничких особина, па се свака од тих заједница прилагођава како природној и друштвеној тако и етничкој средини у којој се налази. У проучавању тих проблема има и неких „коштуњавих питања“ којима се и са етнологског гледишта мора посветити стручна и научна пажња.

Циљ овог саопштења је да укаже на неке миграционе процесе, колонизацију, исељавање и пресељавање у одређеним друштвено-историјским оквирима после другог светског рата, који су утицали на обликовање етничке слике Србије у савременим условима. Дакле, реч је о подстицају да се и у наше време с етнологског становишта обрати више пажње на савремене етничке процесе, тим пре што се у етничкој структури, међусобним додирима и прожимањима могу наћи објашњења и о другим етнологским обележјима сваке од ових заједница.

Захваљујући Јовану Цвијићу, његовим ученицима, савременицима и следбеницима, проучавање становништва је у нас постављено на завидну научну висину. Становништво је, као што се зна, у непрекидном кретању: биолошком (рађање, умирање, прираштај) и друштвеном (емиграције и имиграције). Овде је реч о миграцијама (сталним и повременим), планском насељавању (колонизацији) и исељавању из појединих крајева и настањивању изван матичних области.

II

На кретање становништва и промену етничке слике утичу разни чиниоци. Кретања и сеобе се јављају у време ратова, организовања државе и успостављања нових друштвено-економских односа. То су она позната миграциона

кретања, која могу бити стална и повремена. Сталне миграције су по правилу тихе, скоро нечујне и готово неприметна свакодневна појава. Донедавна њихови зачеци су били у планинским областима, а завршени у нижим побрђима, плодним долинама и равницама. Ти процеси су пред други светски рат, рекло би се, били сведени на незнатну меру. Међутим, рат је утицао на масовнија кретања и померање становништва, која су се наставила и по ослобођењу земље.

Кретању становништва после другог светског рата допринела је аграрна реформа, која је ограничила посед пољопривредника на 10 а непољопривредника на 3 ха земље, а слично томе и поседе верских и других институција, осим задружне и државне својине. Уз то, обнова земље и развој индустрије утицали су на померање становништва према градовима, рудницима и индустријским центрима.¹ Претпоставља се да је у поратном периоду у Југославији покренуто око три милиона људи, а то је морало у то време битно утицати и на етничку слику Србије.

На територију данашње Србије приспевало је, у ратним и поратним годинама, становништво из динарских, вардарско-моравских, косовско-метохијских, као и осталих југословенских простора (нпр. Словеније и Хрватске). Једно од највећих кретања извршено је у периоду од 1945. до 1948. године, када је по Војводини плански насељено преко 40.000 породица,² које су распоређене по Срему (18%), Бачкој (50%) и Банату (32%).

Тако велика померања условили су историјски догађаји (пораз фашизма) с једне стране, збрињавање породица (међу којима и велики број удовица са сирочадима) из ратом опустошених крајева, с друге стране, и потреба за попуњавањем радне снаге на имањима која су у Војводини одузета раније колонизованом немачком становништву а компромитованом у сарадњи с окупатором у другом светском рату.

По подацима које саопштава В. Ђурић, у 93 сремска насеља смештено је 7.401 домаћинство, међу којима преовлађују насељеници из Фрушке горе чије су куће биле спаљене у рату. У Бачкој је насељено 21.665 домаћинстава у 90 насеља, углавном из Црне Горе, Хрватске, Србије и Босне. У Банату је у 96 насеља распоређено 13.669 домаћинстава, углавном из Босне, Херцеговине, Македоније, Србије и Словеније.³ Релативно пунију слику о усељавању у Војводину пружају подаци које је из тог периода, по републикама и аутономним областима, сачинио М. Лутовац. Према тим подацима, у Војводину је приспело на око 500.000 ха издвојених за колонизацију, из:

Босне и Херцеговине	13.534 домаћинства, односно	85.757 становника
Хрватске	9.279 домаћинства, односно	52.863 становника
Србије	6.472 домаћинства, односно	37.441 становника

1. М. Лутовац, *Миграције и колонизације у Југославији у прошлости и садашњости*, Гласник Етнографског института САНУ, књ. VII, Београд 1958, 14, 20; исти, *Миграциони процеси становништва Југославије*, Цвијићев зборник у спомен 100. годишнице његовог рођења, САНУ, Београд 1968, 190.
2. В. Ђурић, *Географски распоред новоколонизованог становништва у Војводини*, Гласник Етнографског института САНУ, књ. II-III, Београд 1957, 737; М. Филиповић, *Проучавање насељавања Војводине*, Матица српска, Нови Сад 1958, 10.
3. В. Ђурић, *Географски распоред новоколонизованог становништва*, 737 и даље.

Црне Горе	5.394 домаћинства, односно	37.425 становника
АП Војводине	4.862 домаћинства, односно	20.480 становника
Македоније	1.678 домаћинства, односно	10.352 становника
Аутономне Косовско-метохијске области	47 домаћинства, односно	316 становника
Словеније	363 домаћинства, односно	1.670 становника
Укупно	41.633 домаћинства, односно	246.606 становника. ⁴

Ова колонизација, ма колико била организована, веома скупо је плаћена животима досељеника, пре свега деце. М. Филиповић је запазио да је у Бачу од колониста из Босанске крајине, којих је ту било знатно мање од староседелаца, помрло толико да је површина њиховог гробља за 10 година била једнака староседелачком гробљу старом више од 100 година.⁵ Требало је, као што се види, доста времена за биолошко, социјално и културно прилагођавање у новој средини. То уосталом истичу сви истраживачи који су између педесетих и шездесетих година XX века проучавали досељенике у појединим војвођанским насељима.⁶

Резултати истраживања о географском распореду досељеника, до којих је дошао В. Ђурић 1957. године, показали су да је у Војводину приспело становништво из свих крајева Југославије.⁷ Црногорци су насељени у Бачкој, око Куле, Врбаса и Бачке Тополе.⁸ Становници Босне и Херцеговине смештени су по насељима око Бачке Паланке, Новог Сада, Сечња, Тамиша, Бегеја и Кикинде, а са територије централне Србије распоређени су у околини Оџака, Ковина, Панчева, Алибунара и Вршца.⁹ Колонисти из Македоније размештени су око Панчева и Вршца,¹⁰ из Словеније око Вршца, а из Хрватске око Сомбора.¹¹

Истраживачи су подробно приказали процесе насељавања и истакли да су досељеници, осим у ретким случајевима (Бачки Грачац, Ловћенац, Крушичић нпр.),¹² углавном приспели у шаролику етничку средину. У време насе-

4. М. Л у т о в а ц, *Миграције и колонизације у Југославији у прошлости и садашњости*, Гласник Етнографског института САНУ, књ. VII, Београд 1958, 20.

5. М. Ф и л и п о в и ћ, наведени рад, 10.

6. Проучавање колониста у Војводини отпочео је П. Влаховић радом: *Најновији насељеници у банатском селу Мраморку*, Рад Војвођански музеј, књ. 2, Нови Сад 1953; Следили су потом: Ј. Т р у ф у н о с к и, *О послератном насељавању становништва из НР Македоније у три банатска насеља – Јабука, Качарево и Глогоњ*, Нови Сад 1958. (Матица српска); Б. Р у с и ћ, *Белешке о најновијим насељеницима из Македоније у седам села вршачког дела Баната*, Матица српска, Нови Сад 1958; М. В а с о в и ћ, *Најновије насељавање Црногораца у неким бачким селима*, Матица српска, Нови Сад 1959; исти, *Врбас и његова комуна*, Матица српска, Нови Сад 1968; В. Ђ у р и ћ, *Најновије насељавање Бачке колонистима колонистима из Хрватске*, Матица српска, Нови Сад, 1960.

7. В. Ђ у р и ћ, *Географски распоред новоколонизованог становништва*, 737 и даље.

8. М. В а с о в и ћ, *Најновије насељавање Црногораца у неким бачким селима*, Нови Сад 1959, 8 и даље.

9. М. Л у т о в а ц, *Миграције и колонизације у Југославији*, 20.

10. Ј. Т р и ф у н о с к и, наведени рад; Б. Р у с и ћ, наведени рад.

11. В. Ђ у р и ћ, *Географски распоред новоколонизованог становништва*; исти, *Најновије насељавање Бачке* . . .

12. В. Ђ у р и ћ, *Најновије насељавање Бачке* . . ., 30; М. В а с о в и ћ, *Најновије насељавање Црногораца* . . ., 24, 62.

љавања, на пример, у Савином Селу (раније Торжа) 31.VIII 1945. године, досељеници из Црне Горе су затекли 570 Срба, 84 Хрвата, 8 Словенаца, 352 Словака, 134 Русина, 387 Мађара и 2 Румуна.¹³ Дакле, међу 1.537 становника разних националности доселили су се 503 породице (2.795 душа), и то из: Полимља и остале Црне Горе 329, Лике и Кордуна 75, Босне и Херцеговине 36, Македоније 6, Косова 8, Војводине 10 и централне Србије 4. Већ та чињеница довољно указује да су се на овом малом простору сучелиле многе етнички и културно веома шаролике заједнице. Слично је било и у Врбасу, где је етничка структура била и остала још сложенија.¹⁴ Уосталом, неки од тих проблема обрађени су у монографији Бачко Добро Поље, које су својевремено населили Црногорци са Дурмитора и из Пиве и Босанци из Босанске крајине, а чији је уредник и иницијатор био академик Обрен Благојевић.¹⁵

III

Сеобе које су 1945. и 1946. године биле усмерене у Војводину сврставају се у организована планска насељавања, слична онима која су се одвијала у ранијој Аустрији и Угарској (насељавање Немаца и словенских народа по Војводини). Међутим, после те „планске сеобе“ следило је кретање становништва условљено обновом и изградњом земље у поратном периоду. Основу тих кретања чине миграције на релацији село – град и стварање нових категорија које се у социолошкој литератури помињу као „полутани“, односно „сељаци-индустријски радници“.¹⁶ Миграције те врсте, које и данас трају, из основа су измениле слику села и знатно проредиле наше сеоско становништво. Тај „бег са земље“ најилустративнији је на Косову и у Метохији, где је од 81% у 1948. години земљорадничко становништво 1981. сведено на свега 25%.¹⁷

Централна Србија је и у каснијим етапама била и остала имигрантско подручје. У Србију је, по попису из 1961, досељено око 586.000 житеља, а исељено у друге крајеве око 180.000 становника. Србија је, на пример, у то време примила из Босне и Херцеговине око 206.000, из Хрватске око 207.000 а из Црне Горе око 70.000 становника. Главне зоне тих миграција чини Поморавље, околина Краљева, Светозарева, Смедерева, Младеновца и Тимочки басен, који се иначе одликује плодном земљом, рударством и slabим наталитетом, па као такав привлачи становништво из планинско-брдских крајева пиротске области, где је прираштај знатнији а услови за живот ограничени.¹⁸ Запажају се, такође, знатна кретања становништва из северне Србије у Војводину. Миграције из Рађевине и Јадра, због јефтине земље, ишле су према Срему. Становници из неких крајева досељавали су се најпре појединачно као сезонски радници по Бачкој и Банату, а затим су куповали куће и остало

13. М. В а с о в и ћ, наведени рад, 80.

14. М. В а с о в и ћ, наведени рад, 112.

15. *Бачко Добро Поље – горитаџи у равници*, руководилац и уредник О. Благојевић, Посебна издања Етнографског института САНУ, књ. 17, Београд 1978.

16. Цв. К о с т и ћ, *Сељаци-индустријски радници*, Београд 1955.

17. М. М а ц у р а, *Проблеми рађања на Косову*, Зборник окуплог стола о научном истраживању Косова, Научни скупови САНУ XLII, Београд 1988, 184.

18. М. Л у т о в а ц, *Миграциони процеси...*, 193.

и настањивали се стално по појединим насељима. Пироћанци су, на пример, поред Тимочког басена, доспели у нека насеља јужног Баната и у њима формирали нове четврти (као у Долову). Сличне енклаве Босанаца из Босанске крајине виде се, на пример, у Банатском Новом Селу, као и неким другим насељима у околини Панчева.¹⁹ Нови досељеници су из основа изменили околину свих већих градова у Србији. Најбоља илустрација тога процеса је данашње становништво Батајнице, Бежаније, Сурчина, Сремчице, Моштанице, Железника, Жаркова, Калуђерице, Вишњице и осталих насеља у непосредној околини Београда.²⁰

Кретање становништва у Косову и Метохији било је још од ослобођења наовамо друкчије усмерено него у осталим деловима Србије. Највећи број оних који су за време окупације истерани из Косова и Метохије нису се ни по ослобођењу могли вратити на своја огњишта. Неки од њих су добили земљу у Војводини, а други су расељени по Србији и Црној Гори. Они ретки који су се вратили на своја имања плански су насељавани у градове, а затим, на основу посебне уредбе која је важила само за Косово и Метохију, постепено исељавани, често и са косовским српским домородачким вишевековним становништвом, углавном у централну Србију.

Незнатних досељавања у Метохију било је из околине Рожаја, Бихора и Плавско-гусињске области. То су углавном Муслимани српскохрватског говора (Бошњаци, како их на Косову Албанци називају) којих је било у Витомирици, Добрушцу, Брежнику, Раушићу и неким другим селима, која су у околини Пећи донедавно била насељена српским живљем.²¹

Сеобе о којима је било речи углавном су биле условљене преображајем земље у време њене индустријске изградње и општег друштвеног развоја. Градски и индустријски центри постали су привлачни за сеоску омладину која је, због нерешеног питања аграра, тражила и тражи услове за живот у новим срединама. Због тога су кретања те врсте претежно појединачна, у којима се, колико год је то могућно, не прекида веза са матицом као у случају исељења читавих породица.

IV

Поред напред поменутих сеоба, условљених историјским збивањима у другом светском рату и развојем земље после ослобођења, на етничку слику Србије утичу исељавања и пресељавања која су особито дошла до израза од седамдесетих година XX века наовамо. Те појаве су посебно карактеристичне за Косово и Метохију.

По попису 31. јануара 1921. у четири ондашња округа данашњег Косова и Метохије (Звечан, Косово, Метохија, Призрен) живело је укупно 113.848 Срба, 278.441 Арбанаса и 27.910 Турака.²² По попису 15. марта 1948, дакле

19. З. Д и в а ц, *Неке етно-антрополошке карактеристике деце села Долова (код Панчева)*, Гласник Етнографског института САНУ, књ. XXVI, Београд 1977, 59 и даље; М. Б о к и ћ, *Неке етно-антрополошке карактеристике Банатског Новог Села*, Гласник Етнографског института САНУ, књ. XXVI, Београд 1977, 79 и даље.

20. М. Л у т о в а ц, *Миграциони процеси становништва Југославије. . .*, 193.

21. М. Л у т о в а ц, исто, с. 193.

22. Попис становништва 31. јануара 1921, Сарајево 1932.

првом по ослобођењу, живело је укупно 727.820 становника, од чега су 498.242 житеља била шиптарске (албанске) народности, а остатак је отпадао на Србе (171.911), Црногорце (28.050), Муслимане (9.679), Хрвате (5.290), Цигане (11.230), а остало на припаднике других народа и народности. Према резултатима пописа 1971, на Косову и у Метохији је живело 1,243.689 становника, од којих су: 916.167 Албанци (73,7%), 228.261 Срби (18,4%), 31.515 Црногорци (2,5%), 14.593 Турци (1%), а 40.869 или 3,2%, припада групи „остали“, међу којима има нешто више од 8.000 Хрвата, а затим следе Муслимани, као и припадници појединих народности.²³

Албанско становништво на Косову од 1948. до 1981. године увећало се за 2,5 пута – од 498.242 (1948) на 1,226.736 становника у 1981. години. Та појава одразила се на густину насељености, која је повећана од 67 на 146 становника по квадратном километру и уделу младих у становништву од преко 41%.²⁴

Такав популациони притисак одразио се у многим гранама живота, а пре свега утицао је на насељавање и пресељавање из Косова и Метохије у друге крајеве. Примера ради, из Малог Косова (Лаб), са центром у Подујеву, иселило се више од 235 породица, што је свакако знатан процент, ако се зна да су Срби у то време чинили само једну четвртину укупног становништва Малог Косова. У исто време се из овог краја из 25 насеља одселило око 200 албанских породица према Приштини, Митровици, Вучитрну и неким другим мањим местима на Косову.²⁵

Кретања о којима је реч указују на почетак процеса иселавања из Косова и Метохије, пре свега српског и црногорског живља, а потом и припадника осталих етничких заједница. Од укупно 103 хиљаде српских и црногорских становника исељених из Покрајине на уже подручје Србије, свега је 17% исељено пре 1961. док се 83% иселило до 1981. године. На интензитет иселавања указује чињеница да је од 1981. до 1987. исељено више од 20.000 Срба и Црногораца.²⁶

Битну одлику ових сеоба чини померање читавих породица, а не само њених појединих чланова. Дакле, није реч о сеобама савременог типа подстицаним жељом за бољом економском и друштвеном стимулацијом за себе и породицу, већ о кретању које условљавају чиниоци друге врсте. Такве сеобе ни у ком случају не утичу на повећање производне снаге земље него стварају простор за етнички селективно насељавање и етничку хомогенизацију територије. Ово тим пре ако се има у виду и дискриминациона пракса, чији је коначни циљ присвајање земље, зграда и природних богатстава, па се општи економски циљ појединаца поклапа са политичким стремљењима етничке хомогенизације.²⁷

23. Коначни резултати пописа становништва 15. марта 1948, књ. IX, Становништво по народности, Београд 1954, 184–185, 218–219; *Косово-монографија*, издање „Економска политика“, Београд 1973, 254.

24. М. М а ц у р а, *Проблеми рађања на Косову*, 183.

25. К. Р и с т и ћ, *Мало Косово*, Приштина 1971, 90–95.

26. М. М а ц у р а, предговор у: Р. П е т р о в и ћ – М. Б л а г о ј е в и ћ, *Сеобе Срба и Црногораца са Косова*, Демографски зборник II, САНУ, Београд 1989, 1.

27. Р. П е т р о в и ћ – М. Б л а г о ј е в и ћ, наведени рад, 6, 21.

Стремљења о којима је напред реч условила су да од 1961. до 1981. број насеобина без иједног становника српске и црногорске народности достигне 1.003 насеља.²⁸ Исељеници те врсте захватили су релативно широк простор. Хрвати се селе према Приморју, Турци и остали према Македонији, а Срби и Црногорци према централној Србији и Црној Гори. Енклаве тих исељеника најбројније су око Крагујевца, Краљева, Крушевца, Смедерева и Београда,²⁹ што се такође мора имати на уму кад је реч о исељавању и пресељавању становништва Србије у другој половини XX века.

V

Предња излагања, ма колико била уопштена, отварају неколико занимљивих проблема значајних за етнологију као науку. Међу њима су питање живота у вишенационалној средини и прилагођавање становништву различитих етничких и културних особина. У Војводини данас живе представници многих народа и народности. Мада су основу поратних колониста чинили Срби и Црногорци, њима су се придружили и Хрвати, Словенци, Македонци, Муслимани, Цинцари, Мегленски Власи, Цигани и Арбанаси. То је, уз затечено становништво, етничку слику Војводине учинило још шароликијом. У оквиру таквих заједница наилази се и на врсту „раслојавања“ у оквиру наизглед хомогених етничких заједница. Код Хрвата се јављају, на пример, Буњевци и Шокци, Мађари који припадају католичкој и протестантској цркви и Цигани који се деле на више локалних група. Код Срба је ових појава раслојавања још више. Међусобни додир и прожимања утицали су на прилагођавање новој културној средини. На пример, све групе су углавном преузеле неке елементе из војвођанског начина одевања, а неке су се изједначиле са средином у коју су дошле (Македонци у погледу језика). Томе су допринесли и мешовити бракови, који такође имају значајну улогу у савременим етничким процесима. Занимљиве су, на пример, појаве тзв. домазетских бракова, који такође на свој начин утичу на етничку слику дотичног краја, пре свега Пироћанци у Тимочком басену.

Посебан проблем представља раслојавање села и образовање нових друштвених категорија које још увек остају изван етнoлошког интересовања. Мало пажње се посвећује стварању такозваних локалних заједница које имају свој утицај и значај у свакој средини. Разуме се, много шири истраживачки простор се отвара у области духовног стваралаштва у свим његовим смеровима.

Занимљиве су такође и са етнoлошког становишта неке појаве које отварају исељавања и пресељавања са Косова и из Метохије. Те сеобе представљају посебан миграциони модел. У њима учествују углавном Срби и Црногорци, као и изванредно број становника из других етничких заједница, али без Албанаца. Сели се и становништво које је у више од 85% свих исељеника било укореењено на Косову и у Метохији, где је и рођено. Штавише, исељеници су приметно били интегрисани у вишенационалну средину јер четири десетине одраслих говори или разуме албански језик. Били су и до-

28. Р. Петровић - М. Благојевић, наведени рад, 93.

29. Р. Петровић - М. Благојевић, наведени рад, 25.

мом и земљом веома везани за родни крај. Ипак су га напустили јер су етничке разлике, јаче од других особина становништва, непогрешиво подстицале сеобе. Услед тога се селило колективно, често са другим породицама из села, а не само појединачно.

Становништво Косова се албанским природним прираштајем два пута удвостручило. Једном је то било у периоду од 1921. до 1953. од 432.000 на 816.000 и од 1953. до 1981. од 816.000 на 1,500.000 становника. Слично је било и са прираштајем: од 22.231 током 1950. на 42.099 становника у 1985. години.³⁰ Број рођених се и касније повећава, од 35.000 на 53.000 годишње.³¹ Због тога је и могло доћи до готово пуне етничке хомогенизације арбанашког живља, у којој је број српског и црногорског становништва заједно званично сведен на мање од 15%.³² Такав процес вероватно носи са собом и нека друга обележја. Довољно је истаћи да је у овој покрајини, која има Универзитет и Академију наука, 88% деце рођено од мајки које су издржаване и ограничене на рад у кући, а 91% од мајки само са основном школом и мање од тога.³³

У патријархалном друштву, у чијим се нормама донедавно развијало становништво Косова и Метохије, били су изграђени основни облици понашања и обичајног живота. Била је позната беса, поштовање туђе муке, неприкосновеност породице суседове, поштовање женске чељади, заштита немоћног, жртвовање да се неправда отклони, јавна реч и тако даље. Етнологија имала би разлога да се позабави не само односима у породици него и шире у друштвеним оквирима, што би умногоме објаснило и савремено кретање становништва на Косову и Метохији.

У другој половини XX века становништво Србије је прошло кроз различите фазе развоја, од којих свака за себе и све заједно у локалним и ширим оквирима отварају могућности за различита етнологијска проучавања. Нека од тих питања су овде само наговештена, а знатно више их чека проучавање и шире етнологијске анализе. Нарочито су занимљиви проблеми који се јављају као последица сеоба јер унеколико утичу на стварање нових етничких заједница.

Petar Vlahović

POPULATION IN SERBIA IN THE SECOND HALF OF THE XX CENTURY

Population structure and its changes are influenced by various factors, the most significant being biological (birth, death, rate of increase) and social (emigration and immigration) ones.

During the Second World War, due to the occupying forces' pressure, there were emigrations from different parts of Serbia. However, the greatest changes in population structure occurred in the years after the war, caused by agrarian reform, planned colonization (in Vojvodina), and industrial development. Industrial growth resulted in social stratification of the village population that consequently moved into industrial, suburban and urban centers. Popula-

30. Р. Петровић - М. Благојевић, наведени рад, 79, 82.

31. М. Мацура, *Проблеми рађања на Косову*, с. 185.

32. М. Мацура, предговор у: Р. Петровић - М. Благојевић, наведени рад, 1.

33. М. Мацура, *Проблеми рађања на Косову*, 188.

tion movements brought about closer contacts (inter-marriages), cultural leveling and integration of different cultural patterns as well as creation of the new ones.

Population movements herein dealt with were conditioned by social, historic and economic factors. However, in Kosovo and Metohia movements of the non-Albanian inhabitants were initiated by the Albanian homogenization. members of all nations and minority groups and even 85% Serbs, whose ancestors have lived in Kosovo for centuries, emigrated from that region. Even the non-Albanian population groups who speak and understand Albanian language were among those who moved out. Such massive non-Albanian populations movements followed the abrupt increase of Albanian inhabitants, the number of which has grown three times (in Yugoslavia) over the last four decades. Under such conditions, Albanian women were turned into "child bearing machines", and their posterity, aggressive by nature, through manipulating the system, forces the non-Albanian population to collectively leave its old homeland and settle in regions outside the Kosovo. Hence, ethnic composition and distribution in Serbia is being transformed under the impact of population movements, the most massive of which were the ones from Kosovo and Metohia caused by Albanian pressure.

1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that proper record-keeping is essential for the smooth operation of any business or organization. This section also outlines the various methods and systems used to collect and analyze data, highlighting the need for consistency and reliability in the information gathered.

2. The second part of the document focuses on the challenges faced in data collection and analysis. It identifies common obstacles such as incomplete data, inconsistent reporting, and the difficulty of integrating information from different sources. The text provides practical advice on how to overcome these challenges, including the use of standardized procedures and the implementation of robust data management systems.

3. The third part of the document discusses the importance of data security and privacy. It highlights the risks associated with data breaches and the potential consequences for individuals and organizations. The text offers guidelines for ensuring data security, such as implementing strong encryption, access controls, and regular security audits. It also touches upon the legal requirements related to data privacy and the need for transparency in data handling practices.

4. The fourth part of the document concludes by summarizing the key points discussed and emphasizing the overall importance of data management. It reiterates that effective data management is not just a technical task but a strategic one that can significantly impact an organization's success. The text encourages a proactive approach to data management, where potential issues are identified and addressed before they become major problems.

- 1. The importance of maintaining accurate records of all transactions.
- 2. The challenges faced in data collection and analysis.
- 3. The importance of data security and privacy.
- 4. The overall importance of data management.

Оригинални научни рад
UDC 398

Добрила Братић
Етнографски институт САНУ,
Београд

Истинска се тајна не скрива; само говори
скривеним језиком; назначује се мноштвом
слика које упућују на њезину нарав.

Карл Густав Јунг

ВИЛИНСКА ТАЈНА

Читав један слој традиционалних веровања о непосредним односима човека с натприродним бићима указује на то да је снажни колективизам нашег патријархалног друштва ипак имао извесне „отворе“ према индивидуалним, дубоко личним потребама својих чланова. Тајни однос између вила и њених штићеника је „симболички отвор“ према могућности личног развоја у оквиру традиционалне заједнице који она штедљиво нуди, налазећи у томе и неке своје „интересе“. Традиционално схваћена личност као да се непрестано „напаја“ са два извора, од којих један извире на „овом свету“, док други дотиче из мистериозних, друштву недоступних простора оностраног.

Кључне речи: лична тајна, онострано–онострано, колектив–појединац.

Имати тајну и сачувати је од знатижељних погледа „света“, који је у условима наше традицијске културе сведен на уске границе каквог сеоског атара, заиста је подухват достојан дивљења. О томе можда још понајбоље сведочи прича о великим напорима цара Трајана да сакрије своје недоличне козје уши, које су тако озбиљно нарушавале мир и достојанство његовог величанства. Али, ни сва овоземаљска моћ није помогла силном цару да сачува своју тајну, јер, како нас поучава прича, ништа се не може сакрити од строгих и знатижељних погледа људи са којима живимо, од којих непрестано зависимо и који зато могу „завирити под нашу капу“. ¹ Свака лична тајна је заправо врста чудесног духовног поседа који појединца на изванредан начин одваја од заједнице у којој живи, па је знатижеља као један облик колективног притиска сасвим очекивана реакција.

Према традиционалним схватањима, међутим, све што је скривено пред „овим светом“ аутоматски потпада под власт оног другог, замишљеног света натприродних бића у коме су похрањене све тајне које друштво својим вековним настојањима није успело изнети на „светло дана“. Штавише, ако је у стању да живи у заједници, али са извесном дистанцом коју захтева поседовање велике, значајне тајне, човек је испунио један од битних услова за успостављање непосредног и блиског контакта са друштвом супротстављеним светом оностраног. Јер, ова тајновитост потребна је натприродним бићима која су, према традиционалним веровањима, спремна да са изабраним људима успоставе дугорочне и сложене непосредне односе. При том, мистериозна дружења преко граничне линије два света, уз одређени ризик

1. О томе видети: М. Вошковић–Стули, *Narodna predanja o vladarevoj tajni*, Zagreb 1967.

и опасност, ипак могу значајно побољшати и обогатити живот човека, спремног да се упусти у овакву несвакидашњу и чудну авантуру.²

Чини се, међутим, да ни „онај свет“ није поштеђен дубоких и слојевитих разлика међу бићима која га насељавају, јер у богатој лепези митских ликова српске и уопште јужнословенске традиције, само су неки способни да остварују *дуготрајне личне односе* с изабраним представницима људског рода.³ Међу најдружељубивија натприродна створења спада свакако „прва дама“ нашег митског неба – вила. Према предању, ова онострана лепотица остварује многе и различите везе с људима, налазећи на „овом свету“ побратиме, љубавнике, којекакве врсте штићеника, а њена женска природа јој не дозвољава да се баш увек извуче из брачних и породичних окова које јој повремено покушавају наметнути привлачне делије „с ове стране“.⁴ Па опет, ма каква била природа везе коју вила остварује са људским бићем, тајност овог чудног односа мора остати загарантована; готово потпуно људска слабост коју вила зна показивати према својим љубимцима никад не прелази замишљену линију на којој ће дугокоса лепотица заборавити своју онострану природу. Наиме, као и други натприродни створови, и вила увек настоји да се у оквирима људског света *непосредно испољава* искључиво у границама интимног космоса изабраног појединца.

Међу највеће слабости оностране господарице облака и шума, без сваке сумње, спадају – мушкарци; чини се да ни натприродне моћи нису довољне да угуше женску природу виле, па она радо „бегенише“ лепе и младе момке, да би их, милом или силом, домамила у своје наручје.⁵ Нападе на своје избранице онострана заводница планира и изводи у условима њихове привремене социјалне изолованости, било да их пресеће у пустоши какве планине или шуме, било да се користи социјалним затишјем ноћи, као најпогоднијим временом за успостављање непосредног односа између натприродног створа и усамљеног, себи препуштеног људског бића.⁶ Али, познанство у самоћи очигледно није довољно вили, јер она заветом ћутања обавезује свог новостеченог друга на *заједништво* које ће бити *трајно ослобођено било каквог непосредног уплива његових ближњих*, обавезујући га да „ни за живу главу“ ником не ода своје тајанствене сусрете у граничној зони између два света.⁷

Ако изневери завет тајновитости, човек ризикује да своју онострану пријатељицу претвори у опаку и немилосрдну противницу, спремну да потпуно уништи живот несретног људског бића које се обрело у непознатим сферама „с оне стране друштва“. За грех „дугог језика“ човек може бити каж-

2. Шире о томе видети: Д. Б р а т и ћ, *Сусрети у зло доба и на страшном месту*, Етнолошке свеске X, Београд 1989, (у штампи).
3. Д. Б р а т и ћ, *Бучна бића ноћне тишине*, Етнолошке свеске IX, Београд 1988, 27–28.
4. О томе видети: Т. Ђ о р ђ е в и ћ, *Вештица и вила у нашем народном веровању и предању*, СЕЗБ LXXVI, Београд 1953, 70–71; N. N o d i l o, *Stara vjera Srba i Hrvata*, Split 1981, 494–496; Б. К р с т и ћ, *Женидба човека вилом*, Прилози за проучавање народне поезије, књ. IV, св. 1–2, Београд 1937, 99–119.
5. Т. Ђ о р ђ е в и ћ, *Вештица и вила у нашем народном веровању и предању*, 72–80.
6. Шире о томе видети: Д. Б р а т и ћ, *Ко су ноћнице и где могу преданити*, Гласник Етнографског института САНУ XXXII – XXXVII, Београд 1988, 27–30.
7. S. M i l i n o v i ć, *Kratko opisanije Lovreća u Dalmaciji s narodnimi običaji*, Arhiv za povjestnicu jugoslavensku knj. V, Zagreb 1859, 217.

њен смрћу или каквом тешком физичком повредом. С. Дучић је записао приповетку о страшном удесу неког лепотана из Куча, који је читаво једно лето спавао у торини, где му је наводно долазила вила из Планинице. Срећна љубав је трајала све док се неопрезни заводник није преварио и открио своје тајне ноћне сусрете. Убрзо након тога брбљивац је нађен са „вилиним ножем“ забоденим у прса, чиме је једно нежно пријатељство преко границе два света било трагично окончано.⁸ Верује се, такође, да сакатост у извесним случајевима може бити узрокована вилиним гневом на своје непослушне љубимце који нису одолели искушењу, већ су пожурили да се повере неком другом, у тајну непосвећеном људском бићу.⁹

Ма како на први поглед изгледао једноставан, вилин захтев апсолутне тајности заиста је шеструко искушење за човека, принуђеног и навикнутог да живи у заједници. Чак и кад је одлучан у настојању да чува тајну, човек се толико мења под утицајем своје онострани дружбенице да његово понашање постаје прави изазов за љубопитљиву социјалну околину, неспремну да трпи необјашњиве појединачне искораке из зацртане колотечине. Пример сиромашног младића, који се добротом и наклоношћу мистериозне шумске лепотице нагло обогатио, на најгрубљи, али и најјаснији начин говори о посредном уплитању виле у социјални живот, од кога се истовремено, читавим бедемом тајновитости, снажно ограђује. Реч је, наиме, о изгладнелом и убогом младићу који се, натеран великом оскудицом, упутио у шуму да нађе биље за прављење црнила, које би могао продати и тако спасити „голи живот“. Цео дуги дан момак је тумарао не нашавши ништа, да би му се тек увече осмехнула срећа у лику прелепе шумске виле, која се сажалила на изнуреног намерника, те га богато обдарила златом. За своје велико добротинство вила је тражила само мали уступак, наиме, да *ником у селу не каже ко му је помогао*.¹⁰ Као што је олако пристао на услов моћне господарице шума, наивни младић је олако и заборавио своје обећање, притиснут другом врстом силе којој неминовно мора „полагати рачуне“. Вративши се у село као богат човек, бивши сиромаш није успео отрпети притисак знатижељника, већ се преварио и открио мистериозно порекло свога богатства. Али, заједно са тајном, „истопило“ се и добијено благо, а младић је остао оно што је био и пре тајанственог сусрета у шуми – изгладнели несрећник коме је суђено да сиромаштво носи као неумољиву, судбину, кад већ није у стању да плати чудновату цену вилиног поклона.¹¹

А необични вилин захтев очигледно тешко обавезује ситуацију недораслог младића, јер му намеће дистанцу у односу на заједницу и стварање једне заправо *личне сфере*, у коју нико „други“ не сме завирити. Штавише, чини се да је мистериозно добијено богатство потпуно истоветно са заветом тајности на коме инсистира вила, јер се међусобно потпуно условљавају, тако да једно без другог не може постојати; откривањем тајне вилин великодушни поклон неминовно се претвара у ништавило, враћајући на тај начин брбљивца

8. С. Дучић, *Живот и обичаји племена Куча*, СЕЗБ XLVIII, Београд 1931, 272.

9. Љ. Пећо, *Обичаји и веровања из Босне*, СЕЗБ XXXII, Београд 1925, 378.

10. A. Bartulin, *Cres (vjerovanja)*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena III, Zagreb 1898, 269–270.

11. Исто

у првобитно стање убоштва, које је овога пута заслужио сопственим понашањем. Другачије речено, благо које вила даје свом сиромашном изабранику не може се схватити у дословном смислу речи; то није обичан поклон, већ *чудновата сила која обогаћује живот појединца издвајајући га из заједнице* и супротстављајући га њеној оправданој тежњи да неприкосновено влада животом сваког свог члана. Злато је само најпогоднији симболички израз и отеловљење изузетне вредности вилинског поклона, чији је циљ да појединца уведе у велику и надасве ризичну авантуру личног развоја. К. Г. Јунг тврди да „не постоји бољи начин да се појача драгоценост осећање индивидуалности од поседовања тајне којој се човек заветовао ћутањем“.¹² Супротно томе, разоткривање тајне значи исто што и појачавање моћног „загрљаја колектива“, који ће тако појединца осиромашити, прикративши му самосталне излете у непознати свет „с оне стране друштва“.

Међутим, баш злато које тако ненадно добија наивни младић, има у читавом приповедању сложену и изузетно важну симболичку улогу, самим тим што је реч о материји којој *друштво признаје велику вредност* и која као таква сваког свог власника неминовно баца у сам центар социјалних збивања. Могло би се рећи да вила на тај начин додатно искушава свога изабраника; док, с једне стране, поставља захтев чувања тајне, с друге стране, онострана чудотворка провоцира безброј нових и неочекиваних ситуација у које ће се неминовно уплести власник њеног, друштвено високо вредног поклона. Парадоксално, али *тајна се мора чувати на најистакнутијем месту*, односно пред знатижељним погледима „читавог света“. Другачије речено, вилински поклон не удаљава појединца из заједнице, већ напротив, усложњава, обогаћује и развија његов социјални живот, с тим што се он више не може и не сме потпуно исцрпљивати у друштвено понуђеним садржајима; захваљујући тајном савезу са вилом, човек ће имати сопствени мали „прозор“ у непознато, кроз који ће само он моћи повремено „провирити“ у друштву недоступну сферу оностраног. Активни живот у друштву са тајном око које истовремено *гради мало језгро личног света*, апсолутно недоступног другим људима, заиста је претежак задатак за многе од вилинских изабраника. Већина њих неће одолети искушењу, откриће тајну, што ће их неминовно вратити у стање првобитног сиромаштва, односно у стање *индивидуалне сакатости или смрти*, које је симболички тако згодно изражено кроз виле окрутне казне које чекају непослушне, брбљиве посвећенике.

Самим тим што је заветован тајном и тиме недоступан друштву, интимни свет појединца, према традиционалним схватањима, припада оностраној сфери, зачиње се и гради уз помоћ натприродних бића. Тако онај ко намерава да сачува тајну мора *сам наћи начина* да у себи споји две непомирљиве супротности – свет људи и свет натприродних бића. И мада наглашава да се тај подухват граничи са немогућим, предање ипак даје извесну наду младим и одлучним незадовољницима, који „с ове стране“ просто не налазе довољно „материјала“ од кога би саздали своју бољу и богатију будућност. И управо ће природа поклона који он из оностраног износи на „светло дана“, као и начин на који успе да га интегрише у људску околину, бити пресудни

12. К. Г. Јунг, *Сећања, снови, размишљања*, Будва 1989, 337.

за исход читавог подухвата „младог искушеника“. Уосталом, чак и кад није златан, вилин поклон је увек такав да га његов власник може искористити за побољшање свог дотад незадовољавајућег социјалног положаја; чудновати дар је напросто отеловљење замишљене тачке на којој се новостворени, *релативно независни свет појединца* мање или више успешно *уклапа у социјално окружење* у коме вилин миљеник редовно наставља да живи.

Ову идеју развијемо даље на примеру младог јунака једне приповетке, који чак одбија да узме поклон у злату, тражећи уместо њега „вилинску књижицу“, у којој је неким чудом записано све што је добро и *корисно за људско владање*.¹³ Тако се младић са свог оностраног путовања више не враћа оптерећен тешким бременом злата које ће изазовно светлוצати пред љубопитљивим погледима његових суселјана, већ долази наоружан мудрим саветима о људском понашању који ће му помоћи да се убрзо обогати сопственим ангажманом у заједници. Могло би се рећи да је у овом случају луцидношћу симболичког језика вилин поклон конципиран тако да човеку олакша ношење тешког бремена тајне кроз готово несавладиве лавиринте социјалног живота. Али, док ће многи добити шансу да се обогате стварањем личног простора који је од социјалне околине ограђен тајном, дотле ће само реткима успети да драгоцени поклон сачувају од очекиване агресије друштва. Уосталом, чак ни овај срећник коме је вила читав напор покушала олакшати збирком мудрих савета, није одолео искушењу које је из његове најближе социјалне околине искрсло у лику знатижељне жене, одлучне да по сваку цену завири у забрањени свет мужевљеве тајне.¹⁴

Чини се, заправо, да је оазу личног света најтеже одбранили од агресивне знатижеље најближих људи, дакле оних са којима појединац, по законима социјалног живљења, мора делити „и добро и зло“. Зато ће се многи посвећеници спотаћи баш о љубопитљивост сопствене жене, која у вилинским причама очигледно представља оличење најсуптилнијих утицаја „са стране“, односно из социјалне околине, која попут незауостављиве стихије прети да преплави читав космос појединца и тако поништи драгоцену, тајном брањено уточиште његове самосвојности. Глават Љешићев, побратим комске виле, један је од ретких јунака коме је ипак успело да одбрани мало острво самоће на које ни његова знатижељна жена није добила приступ.¹⁵ Коначна и пресудна битка у Главатовој личној драми одиграла се управо кроз сукоб са женом. Овај јунак је, наиме, од посестрима виле добио поклон у виду *немушког језика*, уз помоћ кога се боље од осталих људи могао сналазити у природи, јер је разумевао тајни говор „звјеради, птица, риба и уопште свачега живог“. ¹⁶ Могло би се рећи да је моћна господарица природе открила Главату један део својих скривених знања и способности, омогућивши му тако да стоку и уопште читаво своје имање успешније и боље брани од тајанствених опасности које вребају с те стране. И мада је драгоцени поклон неприметно, дакле и успешно уклопио у сопствено социјално окружење, Глават је ипак делимично живео у мистериозном свету недоступном осталим

13. В. Вулетић – Вукасовић, *Призријевање*, СЕЗБ L, Београд 1934, 157.

14. Исто

15. С. Дучић, *наведено дело*, 279.

16. Исто

људима, па га је један неопрезни поступак изложио озбиљној опасности и замало кобном нападу „са стране“. Наиме, упутивши се са женом у планину, наш јунак се, захваљујући својим *тајним увидима* забављао прислушкујући разговор коња на којима су супружници јахали. Заборавивши на присуство жене која није могла учествовати у његовом доживљају, Глават се у тренутку насмејао, потакнут духовитом опаском једне од животиња. Тај поступак је тако жестоко распламсао знатичељу жене да се наш јунак почео припремати за смрт, која га је поуздано и стрпљиво чекала ако подлегне искушењу и ода вилинску тајну. Али, помоћ и подршку коју више није могао добити од људи, Глават је нашао у свету у који је уведен милошћу своје оностране посестрима. Животиње су, наиме, немуштим језиком подржале патријархални образац јунака коме не доликује да умре само зато што не може обуздати сопствену жену, па се Глават охрабрен с неочекиване стране, послужио својим мушким преимућством, истукао знатичељну сапутницу и тако у последњи час спасио драгоцену тајну, „која живот значи“.¹⁷

На тај начин коначно смо упознали јунака способног да се избори за *право на самосталне увиде* у стварност која га окружује, а да при том ни уколико не наруши поглед на свет који га везује са другим људима, односно са социјалном околином чији је нераскидиви део. Уосталом, битку за драгоцену *самосвојност оличену тајном*, Глават ће извојевати на начин примерен социјалном статусу мушкарца у патријархалној заједници, и тако стећи упориште у оба искључива света; док с „ове стране“ остаје веран социјално му додељеној улози патријархалног деспота, грубим поступком према знатичељној жени Глават истовремено брани пролаз на „другу страну“, где ће по жељи скинути „социјалне наочари“ да би посматрао свет обогатен једним дубоко личним увидом. Могли бисмо рећи да се *традиционално схваћена личност* непрестано „напаја“ са два извора, од којих је један на „овом свету“, а други у мистериозном простору оностраног; онај коме је стало до личног развоја мора пити са оба извора, али крајње опрезно, пазећи да ниједан не загади.

Тако се традиционално схваћена личност исказује као онај део људског света на коме се онострано и онострано сусрећу непосредно, творећи при том јединствену целину; захваљујући чаролији личног доживљаја, *две непомирљиве супротности се више не поништавају*, већ заштићене велом тајне коегзистирају, творећи нови мали космос који припада снажном, самосвојном појединцу. Чини се да је наизглед несавладиву провалију између два искључива, недодирљива света могућно премешћавати на нивоу личности, којој снажна укорененост у заједницу ипак не смета да гради сопствене путеве ка (друштвено) непознатом. Другачије речено, лични пут је истовремено и један од важних начина *спознавања непознатог*, које је у традиционалном поимању живота оличено различитим, друштву супротстављеним силама оностраног. Зато колектив никако не може очекивати да ће открити било коју од љубоморно чуваних оностраних тајни, све док изабрани јунак не успе направити мост између два искључива света, који могу непосредно комуницирати једино посредством несхватљиве *чаролије личног доживљаја*.

17. Исто

Dobrila Bratić

FAIRY'S SECRET

One layer of traditional beliefs about direct relations between human and supernatural beings indicates that the powerful collectivism of our patriarchal society nevertheless had some "openings" towards individual, deeply personal needs of its members. Secret relationship between a fairy and her protégés symbolically opens up opportunities for individual advancement within the traditional community. Fairy is the one who parsimoniously offers such "symbolical openings", satisfying some of her own "interests" at the same time. For, personal way is also, and at the same time, one of the possible ways of becoming cognizant of the unknown, which is, according to the traditional comprehension of life, conceived as the realm of different, to society inaccessible and incomprehensible forces of the otherworld. Traditional conception of an individual is, as it seems, inspired by two sources, one of which sprouts out in "this world", while the other flows in from the mysterious, inaccessible otherworld.

Faint, illegible text at the top of the page, possibly a header or introductory paragraph.

Second block of faint, illegible text, appearing as several lines of a letter or document.

Third block of faint, illegible text, continuing the document's content.

Final block of faint, illegible text at the bottom of the page.

Оригинални научни рад
UDC 398.2:325

Мирослава Лукић-Крстановић и Мирјана Павловић
Етнографски институт САНУ,
Београд

ИСЕЉЕНИЧКА ПРИЧА – МИТ И РЕАЛНОСТ

Лајт-мотив исељеничких животописа – прича је судар англосаксонске и српске културе приказан кроз низ супротности (рај/пакао, добро/зло), чија анализа открива прикривена значења стварних друштвених односа (своје/туђе, моћ/немоћ) у земљи досељавања. На крају су размотрене функције животописа у тумачењу проблема акултурације и етницитета.

Кључне речи: животопис, митска прича, функције, акултурација, етницитет, анализа супротности, значења, симболи, колективни монолози и дијалог.

Наше доба карактерише фреквентна и непрестана покретљивост људи у различитим правцима – час смишљено и организовано, час стихијно и под принудом. Прошлост и садашњост нашег народа представљају такву реалност, а прекоморске земље неодољиву привлачност. Своје судбине, начин живота, очекивања и проблеме у новом свету, исељеници уобличавају, чувају и преносе у својим сећањима. У њиховој свести покретне слике из живота пролазе кроз филтер запамћеног и заборављеног, замишљеног и доживљеног и слажу се у роман – причу са својим јунацима, заплетима и расплетима, срећним и тужним завршецима. Тако настају лични и групни портрети српских исељеника у дијаспори. Како о том проблему постоје оскудни други извори, исељеничке животописе можемо сматрати ретким хроникама српског етника у прекоморским земљама.

Животописи говоре о исељеницима досељеним у различитим периодима, различитог образовања, социјалног статуса и идеолошких опредељења. Па, ипак, заједничко им је да наглашавају исте акултурацијске процесе кроз које су српски исељеници у имиграцији пролазили. Преносећи се с колена на колена, за исељенике и њихове потомке, приче имају моћ да мобилишу емотивне механизме, да обогате наслеђена и усвојена сазнања на путу ка откривању и приказивању сопственог и заједничког идентитета. Стога, приче из прошлости и доживљаји из свакодневице представљају важно комуникативно средство између потомака и предака, нас и њих.

Определили смо се за анализу исељеничких сећања као предања, јер они, митологизацијом прошлости, прерастају у оно у шта се верује, постајући посвећена српска исељеничка историја у мултиетничком простору.¹ Основна функција сваке приче је да саопшти поруку коју не преносе њени делови, већ само целина. Зато за нашу анализу нису битни изоловани догађаји из њихо-

1. У савременој антропологији преовлађује становиште да је „мит света прича“. Ако се прихвати таква дефиниција, „онда посебно обележје мита није у његовој произвољности, већ у његовој божанској истинитости за оне који у њега верују“, в. Е. Л и ч, *Клод Леви Строс*, Београд 1982, 66.

вог живота, јер значење задобијају тек кад су структуром приче стављени у одређене односе (једнакости, супротности, преплитање...)²

Идући трагом исељеничких сећања и улазећи у поље њихових више-значних порука у преплитању митског и стварног, покушаћемо да објаснимо на који начин исељеничка прича постаје етничка, односно како исељенички мит прераста у етнички мит. Осим тога, циљ рада је да истакнемо улогу тако схваћених усмена у индивидуалној и колективној идентификацији српских исељеника у плуралистичком друштву.

На основу усмених казивања исељеника, мемоарске литературе, биографија објављених у исељеничким публикацијама (споменице, штамп...) и архивске грађе, саставиле смо исељеничку причу која представља општи модел исељеничког живота.³ Он је дат у две варијанте: доживљаји неписменог сељака Марка, досељеног на други континент почетком овога века и сећања Петра, послератног стручњака из града, управо да бисмо нагласиле да њихове приче имају заједничке одлике.

ПРИЗОРИ ИЗ ЖИВОТА

Пролог⁴

- I. Замислите старца како приповеда свом унуку о завичају, почецима и животу у туђини. Обећао је да ће испричати историју својих предака, али је боље да почне од сопствене историје.
- II. Замислите групу земљака за божјићном трпезом како евоцира успомене на „добре, старе, завичајне обичаје“ и заједничко прегалаштво да се старо и завичајно у туђини оживотвори.
- III. Замислите средовечног стручњака из града како на пикнику прича пријатељу о својој прошлости и емигрантској судбини.
- IV. Замислите једну исељеничку повест и исповест.

МАРКО

Био је дете када је слушао приче о Бољем свету, где само злато блиста и свако има пос'о и кућу, где свака' ради шта 'оће.

ПЕТАР

Још као клинац упијао је каубоје и кримиће, маштао о Западу, дивио де смелости усамљених јахача у потрази за прав-

2. Клод Леви Строс, *Структура митова, Мит, традиција, савременост*, Дело 1972, 245; Едмунд Лич, *Култура и комуникација*, Београд 1983, 41.

3. Већина материјала је прикупљена током наших независних теренских истраживања у САД и Канади, 1984. и 1985. године. Осим тога, користиле смо и резултате из магистарских теза: М. Павловић, *Проблем етничког идентитета Срба у Чикагу* и М. Лукић-Крстановић, *Етнoлошке одлике српских исељеника у Канади - Проблем етничког идентитета*, одбрањених 1987. и 1988. године у Београду.

4. У интерпретацији прошлих доживљаја исељеници често користе аутентичне и архаичне изразе, на пример: „одговорио је све као с нокта“, или је језички стил приповедања комбинација српског и енглеског говорног система: „Вел, моја стори ти је као филм, још као бој ја сам...“ Овај специфичан језик и стил изражавања покушали смо да очувамо и у нашем моделу.

Маштао је да оде Тамо, да се обогати, подмири дуг за оца, промени кров на штали, да купи прстен својој девојци. Нису га поколебале приче старијих да не иде преко мора, где је другачији свет. Није слушао ни сеоску учитељицу, која је говорила: „Ја знам позитивно да тамо живе велике змије које репом могу да задаве и највећег човека“. Он тврдо одлучи да иде у Вели свет.

ПУТНИК

Као да је јуче било, кад његов отац и три ујака одоше на банку и заложиле све четири имовине. Понесе са собом само мали дрвени кофер. Плач мајке, сестара и благослов оца и отисну се на далеки пут, с намером да се врати за вршиду. Коначно угледа море и белу лађу. Учини му се огромна док не уђе у прву буру. Сви добише морску болест. Кукали су и стењали, а брод је заударо. Само Марко и неколицина издржали. Путовању не беше краја.

Најзад неко узвикну: „Обала!“

ТУБИНАЦ

Кад је сишао са лађе, на прса му ставише натпис са ковчега да се не изгуби. У књиге га записаше као Аустријан.

Сећа се

доби и чудновато име ЕМИГРАНТ

Скидали су га с возова на станицама чудних назива, људи су говорили непознатим језицима.

Размишљао је

„Каквог ли света!“ Црни људи су сигурно потомци троглавог Арапина што га је Марко Краљевић посекао, само ови су некако питоми и насмејани. . .

Стрпали су га у неку кућу зидова масних и мрачних, са собама испуњеним креветима по којима се ваљају гарави, уморни, често пијани људи. На пећи се обично видео лонац пун црног и масног веша, а на столу плехане кутије, „бокете“, које би нека од малобројних жена стално прала и пунила јелом и пићем, пошто су људи радили по две или три „шикте“.

Сањао је

да пуни вреће златом, које ће однети у домовину.

дом и необузданости Џемс Дина, опонашао младалачки бунт хипија.

Маштао је да оде Тамо, да упозна и освоји Нови свет. Потајно је видео себе у лику мачо-мена, окруженог супер женскама и лудим колима.

Није обраћао пажњу на приче и шале другова: „Пре ћеш ти отуд него одовуд! Недостајаће ти наш ћошак и друштво“.

ПУТНИК

Забранио је родитељима да га прате на аеродром. Шта ће му сузе на растанку, није он више клинац, већ одрастао човек. Уосталом, и да види тај свет, па ће се можда и вратити. Испратило га је само пар другова. Шалили су се, али, сад се сећа, некако натегнуто. Ако ти буде супер, немој нас заборавити, позови и нас“. Он је био збуњен.

Најзад, авион узлете. Као филм прође му цео живот. Окренуо је нову страницу. У души стрепња али и очекивање, нада.

Коначно угледа бљештећа светла велеграда и Кип слободе.

Стигао је.

ТУБИНАЦ

Закорачио је у тај свет пун ентузијазма и отворена срца. Био је задивљен, али и помало застрашен, наштавши се у улицама гигантских зграда, као у кланцима без сунца и у мравињаку свакојаког света.

Сећа се

да је за старо друштво био прави Енглец“, а овде доживе хладан туш. Није разумео ни продавачицу ни службеника у банци, а Црнце да и не помишља. Говорили су 100 km на сат, са пола уста гутајући сло-гове. Па, и то би им опростио да су га бар разумели. Шта ће му стари речник са обиљем имена цвећа, птица, алатки, када нема превода за обичан шалтер или зубну пасту.

Пошао је са дипломом. Имао је знање и потребу да разговара о свему и свачему, да чита и пише, прима и даје савете. А сви су се обраћали полако као малом детету и с повишеним гласом као да је наглув.

Веровао је да је факултет права виза за успех, а први пос'о беше му прање судова у кинеском ресторану. Кад стигнеш кухи из тога кавеза немаш баки, снаге ни-зашта. Само се скљокаш у кревет и ме-њаш канале на ТВ, какве женске, кафане и проводи. Па, шта ће ти онда лова.

ИСЕЉЕНИК

А, радио је за бедну надницу на најтежим пословима у рудницима или на крчењу шума, стално у страху да и тај бедан посао не изгуби. Зато је био пресретан ако му се Мистер Смит понекада насмеши шаљући га на најтеже послове.

После напорног дана свраћао би у бурт да са земљацима нешто попије. Тако га једном огрхваше тешке мисли: „Тамо на дому, можда ни дрва немају да се огреју на овој зими, а ја сит и пијан расипам новац. На прси ми пада нешто тешко, па притиска душу.

Сећа се

Затим му приђе друг из села и рече: „Шта ти је? Остави, немој бити сиси, то ти је по 'мерикански кукавица. Та, ово је 'Мери-ка, слобода. Чуо сам да у једном месту има много наших. Хајдемо тамо, биће нам лакше међу својима.

Тако за Марка почеше другачији дани.

Сећа се

Како му срце заигра кад зачуше песму из родног краја и звук тамбурице. Ухвати се у коло, оплете, подврисну, па му би мило што је међу својима.

Били су пуни младалачког полета и у сиромаштву изградише цркву, дом и друштва. Радиле су заједно, делили су и добро и зло.

Мисли

Ипак је то добра земља, кад свако може са својима бити и своје чувати.

Кад сакупи мало пара, написа мајци да види да му пошаље ону Стојанову Миллицу, с којом се још у старом крају гледао.

Синко кад ти је жена нашка, све је лакше, па кад ти још изроди стасите момке и златне ћери, шта ћеш више.

Многи су отишли у потрази за бољим, али ја сам остао у овој нашој колонији. Ту су још моји пријатељи, цркве, школа и забаве.

Ишколовао сам децу, свако је отишао својим путем, али пуно ми је срце кад сви дођу на славу код бабе.

Али ту си где си, ваља се навикнути, ако нећеш назад.

ИСЕЉЕНИК

„Конечно пронађеш добро плаћен посао. Купиш кола са еркондишном и пространу кућу у предграђу.

Ожениш се. Суботом сечеш траву, а недељом правиш барбекју за клинце и неколико пријатеља.

Али, мој френд, није ти то као код нас. Овде си Пит, радиш у канцеларији величине фабричке хале испресецаној лавиринтима сивих зидова величине метар и по. Припадне ти боксиф без прозора и светлости дана, натрпан компјутерима. Сви ћуте и раде, а бос ти стоји над главом. Не смеши ни случајно да закасниш, да пушиш, а камоли да ван паузе неког примиш.

Цео дан радиш да би удобно живео, а вредиш – колико зарадиш. И кад мислиш да си остварио све што си хтео и да си се већ давно навикао на овај живот, ипак ти нешто неда да будеш сасвим задовољан.

Схватиш

да ти недостају многе ствари које си волео: мамино слатко, кафана код Ђире из краја, тетка Радина кафа, кад банеш код Јоце. А овде са сваким можеш сит да се испричаш у лифту, на партији или послу али без намере да се посећујете. Све се заврши са „си ју“, што ништа не значи.

Све чешће ти се дешава да у новинама тражиш вести о Југи, да од пријатеља узимаш наше застареле новине или од родбине тражиш касете народњака, које никада раније ниси слушао. После ко зна колико времена поново читаш наше књиге, гњавиш децу с причама из наше историје, а Ели тераш да прави сарму и чврсто одлучујеш да следећи одмор проведеш у Југи.

Треба да знаш да и ми овде умемо да се окупимо, дружимо, провеселимо и прославимо. Има и овде наших кафана, а моји клинци воле ћевакчиће. Једва чекамо да дође неко из Југе да уз пиће и мезетлук чујемо новости и добар виц, или да се друштво окупи на нечијој слави. Овде, чак, волим да одем на Божић у цркву и да попијем врућу. Ништа ми није слађе од јагњетине на пикнику. Има овде маса наших друштава и клубова, праве турнире, балове, књижевне

вечери. Ја, кад имам времена, одем на партију тениса.

МАРК

А тек кад ме најмлађи унук Стив повуче за брке и каже Мау дјед Марк, помислим ја јесам и Марк.

Ову америку и ја сам градио, у њеним облакодерима су крв и зној моји и мојих другова.

ПИТЕР

Hay Pit, how are you. How are Elly and kids.

Fine, see you.

Ето зову ме Пит. Ипак сам ја и Америкацац. Ако, овде је будућност моје деце.⁵

Судар два света

Исељенички животописи, као и наш модел, откривају структуру обреда прелаза.⁶ Јунаци приче прелазе из једног у други друштвени статус, од уобичајеног стања (МАРКО и ПЕТАР – обични људи) преко фазе одвајања (ПУТНИК) и маргиналне фазе (ТУБИНАЦ) до поновног одвајања (ИСЕЉЕНИК) и новог уобичајеног стања (МАРК и ПИТЕР). Прелаз из сваке фазе у следећу уочљиво је обележен знацима као кључним моментима приче. На пример: кофер и сузе – МАРКО постаје ПУТНИК или усамљеник у мравињаку разних људи и кланцу облакодера – ПУТНИК постаје ТУБИНАЦ.

Прича описујући прелаз из једног статуса у други, из једне културе у другу, наглашава судар српског и англосаксонског света и подвлачи њихове супротности. Зато у анализи полазимо од митских супротности (рај/пакао, добро/зло, познато/непознато. . .) којима се могу објаснити прикривена значења стварних друштвених односа (своје/туђе, моћ/немоћ). У нашој причи централно место има фаза ИСЕЉЕНИК, када наши јунаци, освежавајући своју баштину, све више желе да успоре и ублаже прелаз МАРКО – МАРК, ПЕТАР – ПИТЕР. Тако да у трагању за правим идентитетом (друштвеним и етничким),⁷ кроз лавиринт митског и стварног, модел приче нуди решење глобификујући колонију и моралне особине као етничке симболе.⁸

Прва супротност коју прича открива је:

5. Модел смо саставиле на основу исељеничких казивања и објављених успомена: Ж. Ристановић, *Генерација која одлази*, Споменица СНС 1901–1951, Питсбург 1951, 224–228; Г. Ратковић, *Чувајте се Америке*, Бранково коло 29, Карловац 1903, 918–920; Милојка, *У питању је језик*, Гласник САК 2, Чикаго 1985, 14; *Пут у Њујорк и Кубурим*, Гласник САК 1, Чикаго 1985, 7 и 11; Б. Обровић, *Бадње вече*, Гласник САК 1, Чикаго 1985, 3; *Горка емиграција*, Јединство 27. јун 1958, Торонто; *Из дневника једног радника*, Јединство 21. фебруара 1971. Торонто.
6. Е. Лич, *Култура и комуникација*, Београд 1983, 118, 119.
7. Етнички идентитет можемо дефинисати као групни идентитет који припадници групе изграђују на низу симболичних представа о својим заједничким етничким карактеристикама (језик, територија, елементи материјалне културе, веровања. . .) и/или их други на основу њих идентификују као припаднике те групе; в. W. I s a j i w, *Definitions of Ethnicity*, Ethnicity 1, New York and London 1974, 117–119; D. B a n d i ć, *Etnos*, Etnološke sveske 4, Beograd 1982, 49; R a y m o n d B r e t o n, *The Production and Allocation of Symbolic Resources: An analysis of the Linguistic and Ethnocultural Fields in Canada*, The Canadian Review of Sociology and Anthropology, Canada 1984, 125.
8. Етнички симболи су мање или више видљиве карактеристике једне групе за које се верује да, с једне стране, означавају заједништво те групе, а, с друге стране, да је одвајају од свих осталих етничких група.

РАЈ/ПАКАО

Многе промене у животу човек доживљава као крај нечег познатог и блиског, али и почетак новог и непознатог. Тренутак напуштања дома, завичаја, земље за сваког исељеника представља гашење живота у познатом свету у коме је рођен, дакле вид смрти, али и почетак или поновно рођење у новом, непознатом и другачијем свету.

Истина, тај далеки и недодирљиви свет је допирао до потенцијалних исељеника кроз приче земљака – повратника, а у новије време посредством мас-медија. Такве информације давале су идеализовану слику „западног модела“⁹ и будиле радозналост и маштање. Веровало се да Тамо сви живе у изобиљу, да имају посао, да су слободни, да имају довољно новаца, а проблема нема или се лакше решавају. Ипак, из наше приче се види да су будућим исељеницима биле понуђене и другачије слике о Новом свету, као о „царству насиља, зла“, „слободног морала“, „у коме влада долар – мења и потчињава људе“. Међутим, оне су их мало поколебале јер би угасиле сан о бољем животу и разлог за одлазак у Далеки свет би нестао.

Тако су прекоокеанске земље добијале обресе замишљеног Бољег света. О њему се маштало, сањало, он се прижељкивао, њему се тежило. Најидеалнији свет је рајски, па су исељеници у својим животописима за далеке и недодирљиве земље користили термине: Тамо Далеко, Преко баре, воде. То су еуфемизми којима, иначе, наш народ означава рај.

Али снови се ретко остварују. Ако је сан рајски, а знамо да је стварност другачија, па и болнија од сна, тада се стварност приближава митској супротности раја – паклу.

Изићи из света снова и маште са призвуком мистерије и закорачити у свет стварности представљало је за исељеника први корак у сучељавању замишљеног и доживљеног. Осећање усхићености и жеље за бољим, у првим данима прилагођавања, замењује осећање незнања и чудесно дивна земља постаје ружан доживљај. Тешкоће са којима се исељеник сусреће у Новом свету нису уобичајене, свакодневне, њему познате, већ нови, непознати, неочекивани, дакле, још тежи проблеми.

Прича нам нуди слику мучног путовања, мемљивих спаваоница, исцрпљујућег рада, уплашених радника и надмоћних шефова. Митске одлике мрачног подземља у причи су подвучене стварним врућинама топионица челика, описом изгладнелих, знојавих и прљавих људи у рудницима, што су све познати призори пакла. Или, у другој варијанти, радом у скученом простору сивих зидова, натрпаном компјутерима и очишћеном од емоција.

Друга супротност која се уочава у причи је:

УСАМЉЕНИК/ПРИПАДНИК

Одлука да човек оде у неки Други, Бољи свет је интимни, индивидуални чин прихватања неизвесности непознатог. На тај начин, исељеник се физички

9. Под западним моделом подразумевамо начин живота који фаворизује културу WASP (белац, англосаксонац, протестант) и одвија се у изразито развијеним материјалним и техничким условима.

одваја од колектива, ослобађа се његове непосредне контроле, остаје препуштен себи и својој сналажљивости. Али свака заједница, а нарочито друштва у којима је контрола локалне заједнице изражена, па чак и неприкосновена,¹⁰ нерадо дозвољава одвајање својих чланова,¹¹ јер то прети њеном распаду. Зато до исељавања може доћи само ако га је одобрила цела заједница. Вратимо се причи: породица и даљи сродници сакупљају новац за Марков пут. Скоро цело село испраћа Марка, а блиски пријатељи и рођаци Петра. И у једном и у другом случају ужа заједница учествује саветима за што боље сналажење на Новом континенту.

Подсетимо да је одлазак у прекоокеанске земље колективни сан о благостању. Зато друштво одобрава, па и помаже одлазак, али намеће и ограничења. Само у случају обећања, заклетве, да одвајањем везе са породицом и завичајем неће бити прекинуте, да ће благостање Обећане земље осетити и остали чланови заједнице, добија се одобрење. На тај начин наши јунаци нису само повлашћени појединци, већ представници, родоначелници, избраници колектива којима се пружа могућност да испуне заједнички сан, па и другима да омогуће његово оживотворење.¹² Приче казују да се потенцијални исељеници обавезују и обећавају да ће и даље одржавати везу са породицом, да ће им писати, слати новац, да ће и другим члановима породице и ближњима олакшати долазак у Бољи свет, а посебно да се неће одродити. Осим тога, испуњавајући заклетву, наметнуту ауторитетом колективних конвенција, исељеник показује лојалност матичној заједници и тако потврђује да је и даље њен легитимни члан. У противном, исељеник би био изгнаник, отпадник.

Одвојивши се од матице, појединац остаје препуштен себи. Он је усамљеник који пролази кроз лавиринт поновне идентификације у вртлогу непознате безличне масе. Да би пренебрегао осећај несигурности и неспокојства, овај бескућник покушава да макар вештачки оживи везе са старим уточиштем, подвлачећи своју улогу мученика и добротинитеља завичаја: „Много и тешко смо радили, црн је био долар који смо уштедели и послали својима. . .“¹³ Осећај мучеништва постаје механизам који подстиче уверење у сврсисходност одласка и оправдава одвајање од ближњих. Како везе са завичајем слабе, исељеник и себе и друге све теже може уверити да је мученик за добробит других. Тако све више постаје ничији. Зато треба наћи неко друго решење у избављењу из усамљеничког хаоса.

Следећа опозиција коју прича истиче је:

10. Познато је да је наше традиционално село заједница у којој је изражен ауторитет колектива. Тај елеменат традиционалне културе одржао се и у савременој руралној и урбаној средини.
11. У тадашњим новинама истицани су и неки негативни социоекономски аспекти исељавања. Исељавање је утицало на слабљење националног бића, растурање породичног живота, велики део зараде је ван наше земље, исељавало се становништво најпродуктивнијег доба и др.
12. Они су јунаци јер су прихватили изазов новог и непознатог у име заједнице, а не из личних интереса. Стога за завичај остају да живе у сећањима као ретки сурвивали необичног. Њихов живот и подвиге у туђини, колектив препричава градећи своје митове „Стриц из Америке“
13. У току наших испитивања исељеници свих генерација су у својим причама наглашавали да су и они и њихови родитељи мукотрпно радили и слали новац у завичај, не либећи се да понекад оне из старог краја прикажу као незасите.

МОЋ/НЕМОЋ

Од Новог света исељеници су очекивали да промени њихов живот набоље, а реалност им је пружиала много горе. Први исељеници су се нашли у земљи чији језик нису разумели. Из села су дошли у град, а у урбаној средини владају другачији, њима непознати закони. И док је Марко био поносан на своју обавештеност, знање, брзе и тачне одговоре на постављена питања, њему су „описавали мишице“; док је маштао о слободи у Обећаној земљи у којој ће имати посао и добре услове живота, Бољи свет је био заинтересован само за његову физичку снагу и издржљивост.

Неколико деценија касније, у ери техничког напретка и комуникацијског развоја, Петар, стручњак из града са сличним сном одлази у другу земљу и доживљава исту неизвесност и несигурност. Вредности на којима је васпитаван (савремене, са елементима традиционалне културе) нису обезбеђивале довољну сигурност у сусрету с Новим. Јер, Петар за циљ није имао само опстати у „дунгли непознатог“ већ постати равноправни судионик живота на „америчком асфалту“. Он је нудио стручност и знање, али због тешкоћа у споразумевању и другачијих схватања и приступа раду, није успевао да их на прави начин пласира. Неиспољено знање је незнање. Зато је Петар, као и Марко, био приморан да се помири са деградирајућим положајем.

Од тада, све што следи: мукотрпно прилагођавање, стална одрицања и немилосрдна доказивања свих својих способности, изазива немоћ исељеника у односу на нову средину и другачија друштвена правила. Зид владајуће друштвене хијерархије многи нису успели да пробију, управо због окошталних представа затеченог становништва о дошљацима, као простим и неприлагођеним људима, који изазивају сажаљење. Али, то не ублажава схватање доминантне групе да је припадност нижем слоју одговарајући положај за странце. Верујући у своје способности, дошљаци су се одупирали таквом схватању и статусу (дошколовањем, професионалним усавршавањем, оснивањем и радом у потпорним друштвима и синдикатима и др.). Неки су и успевали да пробију друштвену баријеру и постигну задовољавајући статус.

Последња супротност о којој прича говори је:

СВОЈЕ/ТУЂЕ

У прекоокеанским земљама, чију свакидашњицу чини мултиетничка лабораторија у којој влада англосаксонска култура,¹⁴ наши јунаци нису процењивани као мање вредни само због ниског социјалног статуса већ и због припадности етничкој групи потпуно различитој од доминантне. Исељеници су у Нови свет дошли као личности са формираним навикама, а суочили су

14. У Канади, САД и Аустралији доминантну групу (у социо-економском пре него у бројчаном погледу) представљају припадници англосаксонског порекла, па се у тим друштвима истичу и приоритет имају елементи и вредност њихове културе. Изузетак чине делови Канаде (Quebec), у којима се фаворизује култура Франко-Канађана. Ипак, наши исељеници највише долазе у контакт са англосаксонским културним вредностима.

се са другачијом средином која је тежила да их потпуно промени и прилагоди себи.

Први исељеници су били нешколовани, али не и необразовани. Сматрали су да потичу из земље са великом прошлошћу и славном традицијом у коју су се побожно клели. Њихово знање, образовање и поглед на свет заснивали су се на епиској традицији, на народним предањима о борбама и подвизима српских јунака. На њихове подвиге, храброст и честољубље наш Марко је био поносан. Тим вредностима је и сам тежио. Оне су представљале цео његов свет, све његово сазнање. На основу њих покушао је да схвати и објасни Нови свет, у који је, чудном игром случаја, зашао (пример о црнцима у првој варијанти приче).

Тада, а и много деценија касније у Петрово време, узајамна процена исељеника и новог окружења одвијала се у сталном поређењу и супротстављању низа стереотипних схватања¹⁵ завичаја и туђинства. Док је исељеник у матици формиран према идеалима: „добар домаћин“, „јунак, ратник“, „колективни човек“, „ентузијаста“, „емотивна експлозивна особа“, али и „широка словенска душа“, туђинска позорница у којој влада „мистер долар“ своје јунаке је градила као „бизнис-мен“, „селф-мен“, „амбициозни човек“, „авантуристички дух“, „конформиста“. Исељеник се нашао у збрци нових вредности, жигосан као другачији, али у смислу мање вредан, добивши низ пежоративних етикета: „Hunky“, „Јужњак“, „Слав“.

На том нивоу исељеничка прича недвосмислено постаје етничка.

Досадашња анализа супротности истакла је следећу релацију:

Рај : пакао = припадник : усамљеник = моћ : немоћ = своје : туђе.

Дакле, нову, туђу средину наш исељеник је доживео као пакао у коме се осећао као немоћни усамљеник. Према причи, једини начин да исељеник поврати изгубљену равнотежу, па и моћ, јесте поновно успостављање своје етничке средине колоније¹⁶ и глорификација својих (српских) етничких моралних особина. На том нивоу етничка прича прераста у етнички мит.

КОЛОНИЈА

Тешко је замислити исељеничке животописе без истицања колоније – оазе која одише атмосфером и стилем пресађене баштине. Исељеничка средина као оживљен стари крај нуди појединцу препознатљиве културне елементе. Правила игре те групе су позната. Прича нас уводи у омеђени свет и открива нам елементе који симболично означавају тренутке избављења из адаптивног хаоса, али, пре свега, у сусрету са блиским и својим: „Угледао сам нашег човека!“, „У градској вреви чух српску реч!“, „Приближавајући се нашем имању до мене допреше звуци песме родне груди!“¹⁷ Предања о колонији говоре, с једне стране, као о поновно пронађеном рају, оличењу љубави, слоге, заједништва, хармоније. Исељеничка оаза одише атмосфером солидарности,

15. Под стереотипима подразумевамо скуп активности у категоризацији која води минимизирању одређених разлика између чланова исте групе и пренаглашавању разлика међу групама; в. А. Anderson and J. Frideric, *Ethnicity in Canada, Theoretical Perspectives*, Canada 1981, 58–59.

16. Под колонијом не подразумевамо само територијалну целину у мултиетничком друштву већ исељеничку средину која представља оазу живљења чланова етничке групе.

17. На основу теренских интервијуа исељеника који живе у САД и Канади.

спонтаности, весела; безбрижности. Све у име порекла и заједништва. „Живели смо сложно, делили смо добро и зло, заједно смо подизали наше цркве и друштва“.

С друге стране, животописи приказују колонију као мозаичку слику „српског“ крајолика која буди носталгична сећања и емотивна пражњења: „мирис кафе уз абровање и мезетлук“, „нова Грачаница“, „ужурбане домаћине и мирис јагњетине на пикницима“, „подврискивање уз моравац.¹⁸ Слике се нижу, наглашавају и глорификују све што се види и осећа као традиционално српско, постепено претварајући колонију у нешто више: „Српско село“, „Малу Србију“ на туђем тлу. Тако прича открива кода којим колонија од изабављења из адаптивног хаоса, преко призивања сигурности завичаја, до уздизања и величања српске баштине постаје етничко свето биће.

Међутим, несвакидашња исељеничка позорница има и своју контрадикторну свакодневицу. Колонија није само окамењена збирка завичајних вредности већ стварна животна средина у коју продиру и дисхармонични елементи доминантне културе и сучељавају се са старим, пожељним, традиционалним, српским. Прича то признаје, али не подвлачи, чак понекад прикрива, да не би срушила мит о колонији. То доприноси истинитости пријемчивости, памћењу приче; у противном, она би се, као чиста обмана, лако одбацивала.

Тако ојачана митом, колонија као васкрсли завичај – пресађени колектив не нуди само спасење од несигурности сналажења у новом, већ потврђује и враћа самоувереност у сопствену и групну самобитност све до нивоа мистификације и посвећености.

Друго решење које прича нуди јесте глорификација моралних особина.

Моралне особине

Моралне особине су скупови ставова преточених у вредности и норме према којима једна група уређује свој микросвет. Те одабране врлине и мане у исељеничкој причи добијају функцију да исељеника и његов колектив прикажу и увере да припада српској етничкој популацији. Зато их можемо ставити под заједнички именитељ „српске нарави“. Поседујући их – они су прави Срби, немајући их – они су неСрби. Тако схваћени атрибути постају српски етнички симболи.

Ходочашће до Обећане земље је мукотрпно, а живот у њој неизванстан. Зато само најјачи и најупорнији остају. Пребродивши низ препрека, исељеник постиже свој циљ: стиже у Обећану земљу, побеђује низ недаћа и изграђује нови живот. Да би то постигао, он мора бити: одлучан, одважан, сналажљив, истрајан, храбар... значи херој. То су универзалне особине јер се јављају у многим сличним ситуацијама у којима се исељеник не понаша само онако како се осећа већ и како сматра да је то пожељно. Његове представе о пожељном и непожељном формирало је традицијско наслеђе. Кроз наш културни временплов промичу устаљене и идеализоване слике храбрих, пркосних, поносних, неосветољубивих ратника и пожртвованих мајки. Карактеристичан је у овом смислу следећи цитат:

18. На основу теренских интервијуа исељеника који живе у Канади и САД.

„Ова Српкиња је морала имати врлине које су поседовале велике Српкиње из наше прошлости: побожност мајке Св. Саве, пожртвовање мајке Југовића, стожичност и стрпљење Јевросиме мајке, нежност царице Милице и милосрђе Косовке девојке. Драге сестре, ви сте те Српкиње“.¹⁹

Већина исељеника, како их представљају њихове успомене и животописи, понашала се управо по моделу хероја српске традиције. Тиме су показали да се нису одродили, потврђујући и даље легитимитет припадништва српској етничкој групи. Али прича не прећуткује ни оне који су пред изазовом поклекли: несигурне, изгубљене малодушне, порочне. Ипак, прича не истиче лоше особине. Њихова функција је да, с једне стране, подвуче сурове услове живота у туђини, а, с друге стране, да нагласи остале позитивне особине припадника који су опстали у паклу, одолели асимилацији и очували своју самобитност. Осим тога, признавањем да је међу српским исељеницима било и пијанца, слабића, одрођених. . . сећања добијају на истинитости, чиме се избегава њихово једноставно одбацивање.

На раскришћу мита и реалности

Суштина исељеничке приче, показали смо, лежи у разрешењу основних супротности (рај/пакао, усамљеник/припадник, моћ/немоћ, своје/туђе) глорификацијом исељеничко-етничке оазе и етничких моралних особина. Приповедач жели да саопшти основну бит, а прималац је издваја, памти и преноси, тако да она постаје стварност у коју се верује, водич у размишљању и интерпретирању прошлости и садашњости. Суштина исељеничких животописа је, дакле, митска. Око ње, као око језгра, нижу се, затим, слободно изабрани призори из досељеничког живота. То је развојна нит којом исељеничка и етничка прича прераста у исељенички и етнички мит.

Покушајмо, на крају, да одредимо функције исељеничког и етничког мита у разјашњавању и тумачењу проблема акултурације и етничитета.

Лајт-мотив свих исељеничких животописа је судар два различита света. Они говоре о појединцима који из српске традиционалне, патријархалне културе (или са њиховим елементима) одлазе у урбанизовану, индустријски развијену земљу, потпуно или делимично страних англосаксонских традиција и вредности. Како је приповедач потицао из другачије средине, сусрет с новим осећао је и тумачио као атак на своју културу.

19. Споменаца Кола српских сестара „Краљица Александра“ у Торонту, поводом тридесетпетогодишњице 1941-1976, Торонто 1976, 3.

Путник – дошљак очекује од нове средине да промени његов дотадашњи живот набоље. Али он се, као и сваки појединац, тешко мири с променама; жели их али их се и прибојава; кад мора, с подозрењем их прихвата, а када их прихвати с њима се тешко поистовећује остављајући себи и ближњима могућност да верују у њихову привременост. Временом, исељеници су научили да као личности функционишу у новом окружењу, да прикривају чак и оно до чега им је посебно стало кад су желели да избегну оцену „чудни су ти Срби!“.

Верујући да одлазе у рај, исељеници су стигли у пакао. Преживели су адаптивни хаос и успели су да у новој средини поново изграде рајски свет (колонија), „српско село – малу Србију“. То им у очима потомака, али и у њиховој свести, даје ореол јунака – одабраних појединаца. Тако кроз колективни монолог прича постаје митска беседа, чији је циљ да исељеницима врати самопоуздање и веру у сопствену вредност.

Провиримо зачас у мултиетничку прошлост и свакидашњицу „Обећаних земаља“ у којима настају ове приче. Основни импулс њиховог развоја су стална преплитања тежњи ка монолитности (асимилационе претензије) или плурализму (слободно испољавање досељеничко-етничких култура). Ипак, без обзира на различите фазе имигрантске политике (од мелтинг пота, до мултикултурализма и културног плурализма),²⁰ правила тих друштава увек су, мање или више видљиво, усмерена ка утврђивању хијерархијских, етничких позиција, пре свега, становништва англосаксонског порекла и досељеника, не-англосаксонаца. И док се данас, с једне стране, званично пропагира равноправност етничких група у постизању одговарајућег социјалног статуса, с друге стране, припадници и чувари WASP-овске традиције учвршћују своју моћ опомињући да је тешко одолети схватањима о „јадним чудним дошљацима неWASP-овцима“.

Исељеничка прича, ојачана етничким митом, у таквој средини мења друштвену ситуацију наших исељеника и постаје моћни медиј који поред њих и друге треба да увери у њихову самобитност и одабраност. Дакле, успостављајући колективни дијалог, она има функцију да постави наше исељенике на адекватнију позицију у друштвено-етничкој хијерархији.

У Новом свету, без обзира на истицање особина и вредности своје етничке културе и жеље исељеника да туђинско продре или не продре у њихов свет, сећања откривају и англосаксонске вредности. На првом месту јесте глорификација српства, али у колонију, као што је речено, продиру и многи елементи доминантне културе. Осим тога, кроз целу причу исељеник је приказан по обрасцу америчког пионира који „у пустињи изграђује нови свет“. Сећања се и често завршавају речима: „Ту и такву Америку ми смо градили, у њеним облакодерима уграђени су и „наша крв и зној“. То су норме ближе индивидуализму пионира америчког Запада и англосаксонске културе, стране нашој традицији и њеном колективизму. Овако сагледана прича, поред вере у вредности индивидуе и групе и признатог места на друштвеној лествици, пружа исељеницима и могућност укоренења у новој средини. Још

20. N. Glazer, *Ethnic Dilemmas 1964–1982*, Harvard University Press, USA 1983, 98; Federal Cultural Policy Review Committee, Canada 1982, 9–11.

важније, то су вредности с којима се и касније генерације желе и могу идентификовати. У првом плану исељеничке приче јесте сукоб англосаксонског и српског, али у позадини се отвара могућност њиховог сагласја, могућност да се касније генерације као савременици две историје, слободно идентификују с обе културе.

Сталне етничке дилеме и преиспитивања исељеника „колико смо и какви смо Срби“ производ су страха од дезинтеграције који се увек јавља кад су појединцима и групи понуђене и другачије вредности до традиционално-етничких. У таквој ситуацији наша прича, као српски исељенички мит, прибегава призивању и истицању прошлости, исељеничких почетака и изједначава их са посвећеном српском историјом. Ако је група јача у својој самобитности и позицијама на друштвено-етничком плану, до глорификације и не мора доћи, већ се туђинско може прихватити као исто вредно своме, па чак не придајући му етничко значење.

Miroslava Lukić-Krstanović, Mirjana Pavlović

IMMIGRANTS' STORY - MYTH AND REALITY

A model of immigrants' story, constructed on the basis of immigrants' narrations, memoirs, biographies published in immigrant publications and archival data, was analyzed by the authors. Leitmotiv of the immigrants' life story is the collision between the Anglo-Saxon and Serbian cultures, expressed through a series of oppositions (heaven/hell, good/evil), the analysis of which reveals covert meanings of real social relations (power/powerlessness, one's own/somebody else's) in the immigrant country. The story offers the resolution of these oppositions by glorifying the immigrant-ethnic oasis (colony) and ethnic moral properties, transforming itself thus into an immigrant-ethnic myth. By establishing collective monologue and dialogue, the story as a mythical oration, becomes a powerful medium for explaining processes of acculturation and ethnicity.

Оригинални научни рад
UDC 396(497.1)

Мирослава Малешевих
Етнографски институт САНУ,
Београд

БУРЖОАСКИ ФЕМИНИСТИЧКИ ПОКРЕТ У ЈУГОСЛАВИЈИ - ИЛИ О НЕГИРАЊУ ЈЕДНЕ ТРАДИЦИЈЕ

У овом раду говори се о делатности предратног феминистичког покрета код нас. На темељу анализе садржаја часописа „Женски покрет“, који је излазио од 1920. до 1938, као орган југословенског феминистичког друштва, ауторка утврђује улогу и значај који су феминистичке идеје о слободи жене имале у преобликовању свести, схватања и расположења према жени и њеној друштвеној позицији у предратном југословенском друштву, с једне стране, а, с друге стране, указује на утицај који су те идеје имале на поновно оживљавање и покретање женског питања које је владајући идеолошки дискурс у социјализму занемарио и одбацио као „решено“.

Кључне речи: феминизам, политичке партије, женско питање, грађанско друштво.

Бурне промене које се током последњих година, као последица глобалних промена у политичком животу Европе, догађају и на нашој друштвеној и политичкој сцени, логично следе социјални и културни преображај, нове вредности, жеље и понашања толико супротни нашим доскорашњим традицијама. Сагласно томе, политички живот, готово преконоћ, освојила је, као развојни циљ, нова оријентација, све ближе нормама западног капиталистичког света. Појмови којима се владајућа идеологија до јуче користила само у смислу дисквалификације путева „страних нашем, самоуправном“, постали су нагло саставни део званичног, као и свакидашњег речника и регулатив целокупне друштвене праксе.

Међу свим тековинама грађанског друштва, које су још колико јуче враћане с наших граница као „опасни увоз са запада“, још се на прсте могу набројати оне које, носећи негативан предзнак, и даље подлежу строгој „диринској“ контроли. У те ретке феномене с опасном конотацијом пре свега сврстава се феминизам. Упркос дугој традицији покрета за ослобођење жена код нас, и не безначајним настојањима новог женског покрета да се женско питање поново актуализује, феминизам и данас у нашим главама производи онај исти отпор којим смо упорно брањени и од свега другог што је, као страном и нама непримерено, стизало из развијеног света, или је, повампирено, поново с времена на време дизало главу и претећи се јављало из наше неславне прошлости. Феминизам је ваљда последњи од тих баука који изазива готово здушни отпор: било да је реч о анахроном позиву на осуду „помодне, увезене идеологије“, подсмешљивом етикетању из кога избија дух патријархалног наслеђа, или, једноставно, о неприхватању чињенице да се женско питање посматра и другачије од званичног, сасвим је јасно да су анти-

патије неподељене.¹ Као према ретко ком другом савременом светском феномену, однос према феминизму још увек условљава онај исти службени став којим га је партија прогласила ненародним и реакционарним на својој V земаљској конференцији, одржаној 1940. године.²

То непријатељство узроковано је, с једне стране, ауторитарно-патријархалним комплексом читаве културе и на њему изграђене свести о „другости“ и мањој вредности жене, неспособне за учешће у оним сферама које „по природи ствари“ припадају мушкарцу. С друге стране, званични отпор према феминизму као искључиво буржоаском феномену има своје извориште у предратном југословенском револуционарном покрету. Феминисткиње, као што је познато, нису никада довеле у питање постојеће друштвено уређење, иако су га својом делатношћу оштро критиковале. Пролетерски женски покрет, за разлику, инсистирао је, вођен диктатом своје партије, на револуционарној борби и укидању класних разлика, рачунајући да ће решавањем класног аутоматски бити решено и женско питање.³ При том су припаднице тога покрета превиђале, потврђује то наша целокупна послератна стварност, да је ослобођење жене процес који се не постиже само променом власти нити законским уредбама. Било како, на основи тих разлика, упркос многим подударностима у захтевима и начину деловања с пролетерским покретом жена, послератна идеологија одбацила је феминистички покрет као ненародни и елитистички. Следствено томе, једини легитимни наследник борбене традиције за промену места жене у друштву постала је после рата „победничка страна“, а женско питање од рата наовамо дефинисао је владајући идеолошко-политички дискурс.

Према тежини идеолошке дисквалификације, буржоаски женски покрет је и у послератној историографији добио „одговарајуће“ место: његово постојање и деловање се или напросто заобилазе као маргинални за „општи“ ток наше новије историје⁴ или су постојећа истраживања и предузимана да би се њима потврдила оправданост оспоравања тога покрета.⁵ „Брисање“ и негирање постојања целокупне једне традиције и њеног историјског искуства парадигма је, на општијем плану, непостојања или невидљивости жена у читавој историји људског друштва, а потом и у друштвеној теорији и друштвеним наукама које су доследно занемаривале или погрешно тумачиле искуство подређеног пола, проглашавајући општом, и једином, мушку слику стварности.⁶

1. Катунарић, V., *18 теза о жени и женским покретима*, Zbornik III programa Radio-Zagreb, knj. 8, Zagreb 1982, 165-169.
2. Попов, Ч., *Формирање АФЖ-а 1942. Резултат става КПЈ према женском питању и последица политике стварања Народног фронта*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. 6, 26-30.
3. Прошић-Двогњић, М., *Jednakost - glasilo žena socijaldemokrata (Beograd 1910-1912; 1914. godine) i radnički pokret za emancipaciju žena*, Etnološke sveske VII, Beograd 1986, 13. Упореди: *Пролетерски и буржоаски покрет жена*, Једнакост бр. 4, 16. фебруар 1912, 13-14.
4. Sklevický, L., *Konji, žene i ratovi, Problem utemeljenja historije žena u Jugoslaviji, Žena i društvo - kultiviranje dijaloga (zbornik radova)*, Zagreb 1987, 54-56.
5. Исто, 57.
6. Папић, Ž., *Ženska perspektiva u sociologiji, Žena i društvo - kultiviranje dijaloga (zbornik radova)*, Zagreb 1987, 29,-32.

У овом раду покушаћу да осветлим деловање „Женског покрета“, пред-ратног југословенског феминистичког удружења и његовог истоименог гласила, које је излазило редовно и непрекидно пуних осамнаест година, практично од самог стварања југословенске државе до пред рат.⁷ Сматрала сам истраживање организованог деловања групе жена – идеја, вредности, нове свести коју је то деловање потицало, корисним управо у смислу покушаја да се упознавањем те занемарене перспективе употпуни, макар унеколико, и макар у једном сегменту, слика наше историјске и културне прошлости. Сматрам да су таква истраживања користан извор и за етнологију, посебно за ону њену област која се бави проучавањем културе урбаних средина. С обзиром на то да је домен утицаја овог покрета претежно ограничен на градску средину и на сразмерно узан социјални слој, углавном високообразованих и „боље стојећих“ припадница буржоаске класе, као начин који омогућава увид у њену културу, начин мишљења, с једне стране, а, с друге стране, однос према владајућем систему вредности и утицајима освешћених, образованих жена на промене унутар тога система.

Конечно, мада не на последњем месту, због цивилизацијских тековина којима је покрет за ослобођење жена задужио потоње генерације, пре свега ангажовањем за женско право гласа, а за које је, неоправдано, сав кредит припао после рата Комунистичкој партији:

* * *

Прилике у земљи, изазване, с једне стране, тек окончаним ратом, а, с друге стране, многим политичким и социјалним проблемима с којима се новоформирана држава Краљевина СХС, суочила одмах по уједињењу, колико год несређене, убрзале су поновно покретање, почетком века веома актуелног, а пред ратним збивањима потиснутог и заборављеног, „женског питања“. Многи унутрашњи проблеми пред којима се наша ратом исцрпљена и економски неразвијена нова држава, састављена од народа различите историјске и културне прошлости, вероисповести, националне припадности, економски неједнако развијених делова, оптерећена националним и социјалним сукобима и страначким борбама, учинили су још драстичнијом и онако тешку ситуацију појединих слојева становништва.⁸ Најбројнија категорија обесправљених биле су жене – економски зависне, социјално незаштићене, без политичких и грађанских права, већином необразоване и културно заостале, и, практично, потпуно искључене из друштвеног живота.

Упркос томе, број запослених жена, пре свега мануелних радница које су попуњавале места у рату изгинулих мушкараца, стално је повећаван, а онда и оних које су биле стручно оспособљене, па и високообразоване, и саме зарађивале за живот, чиме су на изванредан начин пробиле круг својих традиционалних делатности. Процеси друштвеног раслојавања које је прошлом веку иницирао нови капиталистички поредак све су се јасније изражавали,

7. За потребе овог текста прегледала сам све бројеве часописа „Женски покрет“ које у својим фондовима чувају Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ и Народна библиотека у Београду.

8. Петрановић, Б., *Историја Југославије 1918–1978*, Београд 1980, 29–33.

поред осталогa и разбијањем патријархалног начина живота и све видљивим продирањем првих грађанских навика у друштвене односе. У тим противуречним друштвеним околностима јавила се потреба за поновним јасним одређењем места и улоге жене у друштву, њених задатака, обавеза и права. Политичари и јавни радници, формирани у различитим културним срединама, с различитим схватањима политичког система и друштвене организације, износили су своја виђења овог питања, свако из свог угла и првенствено водећи рачуна о интересима странке коју су заступали. Неки су се, сходно свом политичком опредељењу, залагали за дубоке друштвене реформе, па пема томе и за промену односа према женама, за женска грађанска права, рачунајући свакако и на јачање бирачког тела сопствене странке из редова жена, док су други, супротно томе, настојали да ревалоризовањем традиционалних женских улога до даљег задрже жену изван политичког живота.⁹ На та опредељења не мали утицај, позитиван или негативан, имале су последице промена у Совјетској Русији после револуције, с једне стране, а, с друге стране, идеје социјализма и феминизма које су на овим просторима већ имале извесну традицију.

Зависно од тих опредељења развијале су се и конфронтирале различите идеје о организацији друштва, различита схватања еманципације жена и њених последица по друштвене односе. Те идеје излагане су на јавним предавањима, женским скуповима, све до иступања појединих министара у парламенту у вези са „женским питањем“. Тако се стварало јавно мишљење, које се, без обзира на потпуно поларизована гледишта, изражавало као друштвена заинтересованост за судбину жене. У складу с тим, убрзо су почела да се оснивају многа, по опредељењу различита женска удружења, од крајње конзервативних до феминистичких, да свако према својој концепцији и циљевима организовано ради на побољшању положаја жене у породици и друштву.¹⁰

Надовезујући се на традицију феминистичких покрета у свету у основном приступу женском питању, а у главним захтевима и на традицију социјалне демократије, у Београду је, 1919. године, као једно од првих женских удружења у новој држави, почело да ради Друштво за просвећивање жене и заштиту њених права. Грађанске и феминистичке оријентације, Друштво је на почетку своје делатности јасно истакло да ће окупљати све жене, без обзира на њихову професију, класну, социјалну или политичку припадност, да их подстакне на заједничку борбу за достојнији друштвени положај. Тај став, проистекао из уверења у универзалну обесправљеност жене у односу према мушкарцу, гласио је да жене, без обзира на политичка убеђења и симпатије или организације којима припадају имају највише разлога да се идентификују са својом интересном групом, другим женама и пре свега удруже у своју, женску организацију, која ће доследно и свуда заступати њихове инте-

9. Прошић – Дворнић, М., *Женско питање у Србији крајем XIX и почетком XX века и часопис „Домаћица“ (1879–1914)*, Гласник Етнографског института САНУ 34, Београд 1985, 48.

10 Исто, 48–49.

ресе, односно којој женско питање неће бити само једна, споредна тачка у програму, што је случај са осталим политичким партијама.¹¹

Насупрот многим женским удружењима окупљеним у „Народни женски савез“, која су својим превасходно просветним и хуманитарним акцијама стајала далеко од било каквог покушаја буђења женске свести или политичких права,¹² програм феминистичког друштва инсистира на изједначавању мушкараца и жена у свим правима и обавезама, стављајући на прво место захтев за признавањем политичких права женама, као првом услову за остварење свих осталих циљева свог широког социјалног програма:

„Како да променимо све те писане и неписане законе у којима жена не заузима баш завидно место? Има више средстава да се дође до циља. Свакако једно од најважнијих јесу политичка права жене или једноставније речено женско право гласа. Само онда кад и жене буду представљале извештајан број кулиша, трудиће се и политичари да их задобију на тај начин да стварају такве законе у којима жена неће бити запостављена као до сада. Са женом и њеним потребама тада ће се мало више рачунати него сада кад ником не треба јер никог не представља.“¹³

Да је добар број жена већ у то време био свестан оправданости тих захтева потврђује чињеница да је оно, отварањем подружница широм земље, убрзо прерасло у Алијансу женских покрета у Краљевини СХС (касније Краљевини Југославији).¹⁴

Годину дана по оснивању, Друштво је покренуло и свој часопис, „Женски покрет“, први (и једини) феминистички месечник (од 1927. године до 1932. године излазио је петнаестодневно) у коме ће се разматрати друштвени положај жене и „решавати сва питања која женама леже на срцу и која им данашњи опстанак чине тако тешким“.¹⁵ Часопис је непрекидно излазио све до 1938. године.

Први задатак „Женског покрета“, друштва као и часописа, био је да преко чланака и другим конкретним акцијама утиче на јавно мишљење и скрене пажњу друштва на специфичне потребе и проблеме жена, и на неоправданост положаја у којима их постојећи прописи и закони држе. Затим, да својим деловањем убрза њихову измену и омогући да се свуда где се решавају питања важна и за судбину жене чује и њихова реч; да се избори за право жена на учествовање у политичком животу, да међу самим женама развија свест о потреби солидарне борбе за стицање политичке, економске и правне једнакости, разбија међу самим женама предрасуде према учешћу у јавном животу и увери их да то није привилегија само појединих мушка-

11. Видети нарочито текстове „Програм нашег рада“ и „Значај и потреба листа“, објављене у броју 1 часописа „Женски покрет“, Београд 1920.

12. У том смислу „Женски покрет“ се може сматрати настављачем „Једнакости“ покренуте 1920. са адресе Секретаријата жена комуниста и угашене исте године, мада се због јасних класних разлика, настављачем „Једнакости“ сматра „Жена данас“, коју је основала КПЈ 1936. Због поменутих идеолошких разлога, у текстовима који се баве предатном штампом, делатност „Женског покрета“ углавном остаје неупи-сана. Видети, на пример: Т о д о р о в и ћ – У з е л а ц, Н., *Женска штампа и култура женствености*, Београд 1987, 49–63.

13. „Женски покрет“ 6, год. XIII, Београд 1932, 86.

14. Друштво за просвећивање жене и заштиту њених права, оснивањем огранака широм земље, прерасло је 1924. године у Алијансу женских покрета у Краљевини СХС.

15. „Женски покрет“ 1, год. I, 1920, 2.

раца. Другим речима, да ствара услове који ће омогућити да слободна, одговорна и свесна жена постане редовна друштвена појава, да се бори са традицијама, подиже ниво знања и индивидуалне свести и утиче на стварање новог јавног мњења, на „промену расположења и схватања човека о жени“ јер – „женско питање није само економског и правног карактера, већ и питање обичаја и морала“.¹⁶

Тако амбициозан циљ подразумева заправо изградњу сасвим новог друштва, новог система вредности, морала, свести. Грађанска и политичка права жена и све друге тачке феминистичког програма никако се не смеју схватити као циљ сам за себе већ, што се редовно у текстовима наглашава, само као неопходно средство дуготрајног и свеобухватног процеса друштвене промене за добробит и мушкараца и жена подједнако.¹⁷

Са таквим погледом на решавање женског питања, који је искључивао партијско обележавање, класну борбу или рушење постојећег уређења револуционарном борбом, феминистички покрет успео је да се одржи пуних осамнаест година и да делује, уз извесне политичке уступке о којима ће касније бити више речи, у ауторитарној и неразвијеној држави, чак и у време шестојануарске диктатуре. Као неполитички, без обзира на знатна поклапања у захтевима са револуционарним радничким покретом, био је мање опасан и практично неконкурентан за политичаре грађанских странака у односу на Комунистичку партију, једину утицајнију снагу која је у свом програму имала и решавање женског питања, и због тога је током свих година забране деловања партије могао готово несметано да шири тако дубоко револуционарну идеју каква је равноправност жена и мушкараца.

Без обзира на јасна класна разграничења, Женски покрет је, у годинама потпуне илегалности Партије, служио као једна од форми за пробијање њене изолованости, за ширење њених погледа и утицаја,¹⁸ што је било могућно управо зато јер је Женски покрет тежио да окупи и повеже све жене без разлике и штити њихове интересе, а самим тим и интересе жена из радничке класе.

Али, упркос декларисаној жељи и многим акцијама у које се укључивао велики број жена, сам часопис никада није остварио значајнији тираж нити постао средство масовне комуникације међу женама. Од сталног контакта са феминистичким гласилом организоване раднице одбијали су класно-партијски разлози, оне друге, већином необразоване и непросвећене

16 „Женски покрет“ 3, год I, Београд 1920, 9

17 Поред осталог, „Женски покрет“ 6, год. XIII, Београд 1932, 86

18 Године 1935. основана је Омладинска секција у Женском покрету „у циљу окупљања свих жена, из свих слојева, старих и младих, да све солидарно иступе у одбрану својих права“ („Женски покрет“ 3-4, Београд 1935, 59). Знатан број примљених омладинки био је из редова илегалне КПЈ, односно касније СКОЈ-а, и њихови ставови су мање-више отворено изнoшени на страницама часописа. Примера ради, у бр 7-9 „Женског покрета“ из 1935. године, штампани су говори које су представнице различитих категорија жена одржале на великом збору за политичка права жена, па међу осталима и говор представнице радничке класе, у коме се каже: „Овом приликом не сме се заборавити да постоји земља где се жена не дели по полу, већ по способности и жељи. Тамо су жене команданти аеродрома, шефови физиолошких института, велики књижевници и научници на свим пољима људског живота“ (стр. 98); Упоредити: Петровић, Б., нав. дело, 122.

традицијама и предрасудама колико и суровим условима преживљавања, тешко да је могла да привуче идеја о укључивању у организовану борбу за женска права (проблем с којим се суочавала и комунистичка партијска пропаганда), као ни врло озбиљан садржај листа који је надилазио ниво њиховог знања, схватања и потреба. За највећи број припадница грађанске класе, с друге стране, захтеви феминистичког покрета били су сувише радикални и тешко уклопиви у „култ женствености“ који су оне неговале, да би их прихватиле без ограничења. Већ и због тога је јасно да је утицај „Женског покрета“ морао да буде ограничен на сразмерно узан круг образованих, просвећених жена, које су због своје професије и образовања формирале другачије погледе на место и улогу жене у друштву, с обзиром на то да су и саме принуђене да се боре са конзервативизмом средине из које су долазиле, која није прихватала њихову нову друштвену позицију. Познате тезе о феминистичком покрету као елитистичком и ненародном имају основа једино утолико што га је чинила заиста интелектуална женска елита у земљи. Популистички није ни могао да буде ако се прихвати чињеница да није имао амбицију да освоји политичку власт. Према поменутом профилу читатељке, утврђена је и концепција часописа, тематика и садржај рубрика и текстова. Број од 1700 претплатника (помиње се само једном, у првој години излажења)¹⁹ заиста није импозантан, али је то разумљиво кад се зна ниво културних потреба и просвећености средине, кад се узме у обзир чињеница да је растурање ишло преко повереника, претплатом, коначно да су феминизам од почетка пратиле оптужбе и оспоравања са различитих страна, утемељени понајвише на предубеђењу патријархалне средине да он заговара борбу међу половима за преузимање власти и да ту борбу покреће шачица, у личном животу осујећених жена жељних славе и сензације.

„Данас треба сви мушкарци да знају, да само слободна, духовно оплемењена жена, економски неовисна прилази своје другу са чистим и узвишеним осећајима без задње мисли да га искористи и злоупотреби његову љубав. Све догле док жена само по мужу и преко мужа има неку вредност, не може се сваки пут веровати њеним искреним осећајима. Феминизам није борба међу споловима, он је борба за лепши и складнији однос међу њима и то и у личном и у социјалном погледу“.²⁰

Непромењивост концепције утврђене на почетку сведочи о чврстом опредељењу уредница (мада се готово у сваком броју апелује на читатељке да пропагирају свој лист) да очувају високи ниво часописа и да не раде на повећању тиража подилажењем укусу широке публике, очигледно дајући предност снази идеја иза којих су стајале над (тренутним) бројем њених заговорника. С обзиром на врло амбициозне еманципаторске циљеве и на у ствари озбиљно политичко деловање, „Женски покрет“ је био заснован на другачијој концепцији од оне која је доминирала тада, као и данас, женским

19 „Женски покрет“ 6, год. I, Београд 1920, 2. Много већи медијски утицај Друштво је имало у конкретним акцијама. Поменула бих, поред осталог, велики протестни збор жена одржан октобра 1935. у једанаест градова истовремено, у организацији Алијансе женских покрета, са захтевом за опште право гласа. Видети у: „Женски покрет“ 7-9, Београд 1935, год. XVI.

20 „Женски покрет“ 6, год. XIII, Београд 1932, 86.

листовима и часописима. У њему нема оних обавезних и тако препознатљивих рубрика о моди, кувању, преуређењу стана и сличних тема из подручја безвремене женске свакодневице, нити језик који се ту користи ма у чему наликује на онај особити образац говора којим се служе женски листови. Језик којим се ту говори конкретан је и садржајан, а речник лишен сваке патетике, али с неопходном мером емотивности у тону, с обзиром на врсту проблема о којима се расправља.

Главну рубрику часописа која је од почетка излазила под насловом „Чланци“ испуњавале су пре свега есејистичке расправе о суштинским питањима феминизма, узроцима инфериорности жена, оправданости феминистичких захтева, друштвеном моралу и слично, домаћих аутора или преводи значајнијих текстова (нпр. превођени су Мил, Масарик и др.); у истој рубрици објављивани су, затим, аналитички текстови који су се бавили појединим конкретним и актуелним проблемима, рецимо предлозима измена законских прописа који су се односили на женски положај, расправљало се о социјалној угрожености појединих друштвених група, образовном систему, материнству и слично, и информативни чланци у најширем смислу у којима се извештава о догађајима у земљи и свету, а односе се на женско питање. Осим те сталне рубрике, постојале су „Белешке“ и „Уметнички преглед“ (односно „Књижевни преглед“). У првој су штампане кратке вести о акцијама жена у свету и код нас, о раду женских друштава, одржаним скуповима и предавањима, објављеним књигама из области феминистике итд., а у другој приказиване су нове књиге, изложбе, позоришне представе, актуелни културни догађаји. Једно време објављиван је и „Фелтон“ као књижевни подлистак у коме су штампане биографије великих жена светске историје или њихови текстови – као начин којим су побијане представе о ограничености женских аспирација и могућности. Управо зато што су биле ослобођене строгог придржавања норми било које партијске организације, могли су у Фелтону да се нађу и делови биографије Александре Колонтај (бр. 5, мај 1932, 77–79) и Розе Луксембург, бр. 3 (1924), 130–133 и прича о Олимпији ле Гуж, а у чланцима да нађе место објективан приказ прилика у првој земљи социјализма, лишен „измишљотина о мобилизацији жена ради задовољавања сексуалних потреба црвеноармејаца, исто колико и фанатичког преулепшавања социјалистичког раја који једино носи потпуно ослобођење жене“.²¹

Часопис се издржавао од претплате (известан приход су свакако доносили огласи,²² али они нису објављивани редовно), а из сталних апела читатељкама да измирују своја претплатничка дуговања, очигледно је да је све време излазио уз огромне материјалне потешкоће. Све послове око припремања и растурања листа сараднице су обављале бесплатно. Часопис је уређивао књижевни одбор, који су сачињавале жене, а на месту главне уреднице

21 Женски покрет“ 9, год I, Београд 1920, 11; Упореди: „Женски покрет“ 9, год VIII, Београд 1927, 3–4

22 Огласи потпуно одражавају профил читатељке којој су намењени, усаглашени са њеним интересовањима, укусом и начином живота. Рекламирају се нове књиге, претежно из пера женских аутора, пасте за зубе, стари накит, пролавнице шешира, приватне зубне ординације, акушерске клинике, адвокати (женски) оглашавају своје адресе итд. Огласи почињу да се објављују 1924, не излазе у сваком броју, и њихов број сразмерно је мален

сменило се, за осамнаест година, шест жена: Зорка Каснар, Катарина Богдановић, Милева Милојевић, Вера Јовановић, а од 1927. до краја уређивале су га заједно Алојзија Штеби и Даринка Стојановић. Штампан је наизменично ћириличним и латиничним писмом, а до броја 7, из 1924. године заглавље с насловом часописа штампано је на српском, хрватском и словеначком језику. Текстови на словеначком објављивани су без превода. Број страна, формат и цена мењали су се током времена.

Упркос чињеници да су сав посао око уређивања часописа водиле жене, место одговорног уредника све време је заузимао мушкарац, јер је према важећем законском пропису одговорност за делатност часописа могло да сноси само лице које има политичка права.

„Један лист могу да испуне својим чланцима жене, могу да га уређују, да у њему покрећу питања чију суштину у већини случајева људи не могу ни да схвате, а моралну одговорност за све то не може да сноси жена, међутим, може да је сноси ма који човек и онај који у азбуци не распознаје ни једно једино слово. Сасвим разумљиво, јер одговорни уредник може бити само онај који има политичка права, а за стицање политичких права потребно је само бити мушка глава, није потребно чак ни бити писмен, а немоли разумевати се још у политици, штампи и томе сличном“.²³

Такав однос према жени у озбиљном друштвеном послу какав је јавна писана реч, парадигма је свих осталих, на истим основама изграђених социјалних релација. Горчина у коментару тако понижавајућег закона који је жену држао у позицији малолетника, дозвољавајући јој да ради озбиљан, „мушки“ посао, али не сматрајући је и одговорном за то што ради, најјасније изражава суштину незадовољства феминисткиња постојећим односом друштва према жени и смисао и разлоге њихових основних захтева. Захтев за изградњом таквог друштва у коме ће сваком појединцу припадати онај положај који стекне на основи личних способности и спреме, а не на основи пола, класне или националне припадности, истакнут у програму покрета, има у овоме свој пуни смисао.

Да исправи постојеће неправде према женама, часопис је вршио, нарочито у првим годинама излагања, у политичким приликама које су погодиле релативно интензивном развоју демократских идеја, перманентну агитацију за признавање политичких и грађанских права женама, без којих је идеја еманципације друштва у целини била незамислива.²⁴

Питајући се где су се то мушкарци политички оспособили кад им политика „тако срећно иде од руке“, сараднице окупљене око часописа устале су у својим текстовима против оних који су сматрали да жена не може да учествује у политичком животу „јер је политички неписмена“, али су управо зато објавиле серију чланака о политичким странкама, начину гласања у парла-

23. „Женски покрет“, 1, год. I, Београд 1920, 3

24. Осим сталног притиска на органе власти у виду представки, жалби итд., Друштво је организовало и скупове жена, јавне протесте, пре свега за женска политичка права. Помеђућу велику скупштину жена одржану априла 1921. године у Београду, на коју су све подружнице послале своје представнице. Ту, као и на локалним зборовима којим су јој претходили, прикупљени су потписи за захтев влади да се женама призна право гласа. О том збору „Женски покрет“ је објавио посебну брошуру, у којој су одштампани сви говори одржани на њему. „Женски покрет“ 4, год. II, Београд 1921.

менту, уставним одредбама и слично, да би жене спремне ушле у политички живот кад се за то стекну услови. Уверене у победу својих захтева организовале су у часопису велику дискусију о томе да ли је корисније за жене да приђу некој од постојећих партија или да оснују сопствену,²⁵ дајући простор најразличитијим гледиштима – од оних за нову, јаку женску странку потребну да би се избегла употреба жена у партијске сврхе, до оних за приступање било којој партији ако ће тиме женско питање доћи на дневни ред и омогућити да „вапајем у парламенту за опстанак свој, своје деце и куће одврати дискусију од бескорисних страначких размирица“.²⁶ Тај став је заправо званично заступао „Женски покрет“. Чланице покрета су очекивале да ће жена унети нови сензибилитет у политички живот, да ће умети да се бори за пацифизам, против наоружања и ратова.²⁷ Међутим, у хаотичним борбама странака за власт, упркос надањима феминисткиња, слабо су се женског питања сећале оне најутицајније партије, обојене претежно националним бојама. Уставотворна скупштина је 1921. године оставила питање женског права гласа за накнадно решавање (ни промена Устава 1928. године није га се дотакла) и „Женски покрет“, анализирајући актуелне прилике на политичкој сцени, процењује да све упућује на то да би у датом тренутку постојеће партије одбиле женске захтеве.²⁸ Вероватно као резултат процене сопствених немогућности, односно прилика које су претходиле распуштању Скупштине и завођењу диктатуре, средином двадесетих година, у Женском покрету долази до битне стратешке промене у борби за остварење најважнијих циљева. Акције за политичка права почеле су да се проређују, број чланака повезаних с тим питањима такође, и она се за добар број година, тачније током трајања диктатуре, потискује у други план, са образложењем да „политички захтеви жена не би у данашњем тренутку дали никакве резултате“. Када је једна група радикалних феминисткиња (Изван „Женског покрета“) покушала да 1927. године оснује самосталну женску политичку странку, незадовољна чињеницом што ниједна утицајнија партија није у свој програм унела тачке које се односе на женска права, „Женски покрет“ се од таквог понашања оградиле, сматрајући га доказом политичке незрелости, које само појачава политички партикуларизам у земљи.²⁹ Упркос разликама у гледиштима, „Женски покрет“ је, уз свој став, објавио и проглас те, Женске странке,³⁰ остављајући у крајној

25. Серија написа под насловом „Устав, парламент и партије“, и анкета, ишли су током целе 1921. године.

26. *Програм нашег рада*, Женски покрет 1, год. I, Београд 1920, 5.

27. „Женски покрет“ 3–4, год. XVI, Београд 1935, 47. Текстова против рата и наоружања било је пуно од самог почетка излагања часописа, на пример: *Политичка права жена*, Женски покрет 5, год. II, Београд 1921, 148–150; *Жене и разоружање*, Женски покрет 1, год. XIII, Београд 1932, 11 (текст у коме се жене позивају да скупљају новчане прилоге и шаљу их Међународном комитету за разоружање); *Жене и мир*, Женски покрет 3–4, 1935, год. XV, 47–50 (у коме се истиче парола „Све жене против свих ратова“). У броју 5, од маја 1932, стр. 68–69, штампан је проглас за Конгрес против опасности од нових ратова, одржан те године у Женеву (међу учесницима помињу се Ајнштајн, Горки, Р. Ролан и др.) и даје пуна подршка борцима за мир, итд.

28. *Мишљење јавности и феминизам у Југославији*, Женски покрет 9, год. V, 377–379.

29. „Женски покрет“, 9, год. VIII, Београд 1927, 1.

30. Исто, 4.

линији читатељкама слободу да се према личним побудама одреде за умеренију или борбенију линију.

Потреба да се најважнији феминистички захтеви оставе по страни „до сазревања услова“ свакако је утицала на извесна одступања од првобитно израђене идеје о ослобођењу жене: тежиште борбе пребацује се лагано са политичког на социјални план, на просвећивање и морално уздињање жена.³¹ Да ли је био у питању мудри политички потез срачунат на то да се од подухвата сигурно осуђеног на неуспех сачувају снаге и изврстан стечени друштвени углед ради омогућавања утицања на решавање осталих, за жене исто тако важних питања, или је била реч о издаји сопствених идеја, како су их оптуживале борбене социјалисткиње,³² тешко је из данашње перспективе поуздано проценити. Чињеница је да се питање политичких права жена поново актуализује неколико година касније и да у његовом покретању поново предњачи „Женски покрет“ и исте оне жене које су од почетка биле на његовом челу. Склона сам зато мишљењу да је разлог за прекид вишегодишњег тактизирања у нешто либералнијим политичким струјањима од оних која су заведена шестојануарском диктатуром, а не у нагло за политички живот оспособљеним женама нити у покајничком враћању сопственим традицијама под утицајем критика левих женских снага. Године 1935. после „јунске промене у власти“, „Женски покрет“ поново пише:

„Тренутак је да се поново покрене акција за женско право гласа. Тајно, опште, једнако, активно и пасивно право гласа за жене је девиза коју морамо тумачити од жене до жене и за коју морамо придобити сарадњу мушкараца. Сви сложено на посао да скинемо са себе политичко малолетство у коме су нас држали из неразумљивих разлога.“³³

31. Наравно, није тешко закључити да су разлози за такав заокрет пре свега диктирани променама на политичком плану, чији су израз били краљева апсолутистичка власт, суспендовање Устава, укидање самоуправе, строга цензура штампе. У бр. 6 Женског покрета из 1929. године, на стр. 2 кратком белешком обавештавају се читатељке да је одржана ванредна скупштина Женског покрета да би се изгласале промене у правилима рада покрета. Каже се да је до тога морало да дође јер су се правила Женског покрета и део политичког рада који је имао у свом програму „неколико косила са тумачењем постојећих закона“. Зато, каже се даље, Женски покрет више у свом програму неће имати борбу за стицање политичких права за жене. Сад је тај преокрет било неопходно теоријски образложити, а да се при том не изгубе разлози за даље постојање и Друштва и часописа. Уследили су опширни текстови тумачења те стратешке измене у раду: „Женски покрет“ 6, јуни 1932, 82–86; бр. 9, септембар 1932, 122–123; бр. 10, октобар 1932, 138–140.
32. У критици такве преоријентације најоштрија је била „Југословенска жена“, часопис социјалисткиња (излазио од 1931. до 1934. године). У брсују 28, од 4. фебруара 1933, ба стр. 1–2, „Југословенска жена“ доноси чланак под насловом „Петрификација женског покрета“, у коме се, поред осталог, каже: „На скупштини (ради се о годишњој скупштини Женског покрета, прим. М. М.) се од стране управних чланица афирмисала идеологија која прилично одудара од традиције женског покрета. Када је Женски покрет пре четрнаест година отпочео акцију за просвећивање жене и заштиту њених права, интересовање жена је било врло велико. Сетимо се само оних импозантних зборових одржаних првих година на којима се с највећим ентузијазмом манифестовало за женско право гласа. Данас је наступила потпуна петрификација Женског покрета“. Полемичке расправе са борбенијим другарицама окупљеним око „Југословенске жене“, али и унутар Женског покрета, часопис је објављивао редовно током 1933. и 1934. године. Видети, на пример, „Женски покрет“ 6, год. XIV, Београд 1933, 77–80.
33. „Женски покрет“ 5–6, год. XVI, Београд 1935, 65.

И онда кад су остављана на програмским маргинама, политичка права су на страницама „Женског покрета“ схватана као најважније средство до амбициозно постављеног циља – остваривања хармоничнијег друштва на темељу равноправности међу половима, како у личном тако и у социјалном погледу. Правилно схватајући да без политичке нема ни других облика равноправности, али исто тако да политичка равноправност не вреди много без економске и опште социјалне равноправности, часопис перманентно агитује и за економску еманципацију жене, за разбијање предрасуда о запошљавању жена као узроку економске кризе, тражећи за жене право на рад, на школовање, самостално одлучивање о избору позива и приступ у све струке, радећи тако на стварању услова за материјални напредак жена.

„Зашто се приликом отпуштања с посла увек принципијелно једино жртвује жена. Патријархални протекторат мужа над женом данас је излишан, теобан и несносан за мужа, понижавајући за жену, а што је главно, он спречава надсполно, праведно решење социјалних проблема изван граница брака јер дели обавезе према сполу, а не по индивидуалним способностима и заслугама“.³⁴

Конзервативним снагама које су се противиле изласку жене из кућних оквира, забринутим за судбину породице и деце запослених мајки које „не могу довољно да им се посвете ни правилно да их одгајају“, поручивале су да је корисније да се разнеже над судбином незапослених мајки које не знају како да прехране своју сирочад или над судбином сељанке која је експлоатисана још и горе него било која радница или чиновница, а не одваја се од своје деце.³⁵ Готово у сваком броју разматран је бар по један проблем који је одсликавао социјалну угроженост женске популације. Брига за судбину жене испољавала се не само кроз расправе, предавања и друге облике јавне речи већ и кроз конкретне акције, као што су представке министарствима, жалбе, петиције, а таква активност имала је више одјека и већу подршку осталих женских удружења, с обзиром на то да је остајала изван домаћаја политичке акције у ужем смислу. Поред осталог, „Женски покрет“ је покренуо акцију за побољшање положаја запослене жене. Најважнији захтеви били су да се приликом запошљавања послодавац придржава мерила способности, а не полне припадности, да се свуда доследно спроводи начело „за једнак рад једнака награда“, да се отварају установе за чување деце, обезбеди плаћено породилско одсуство, без обзира на брачни статус жене, уведе седмочасовни радни дан за све, забрани прековремени неплаћени рад итд.³⁶ Да би остваривање захтева појединих социјалних група ишло брже, покрет се залагао за организовање жена по струкама, да тако јасније артикулишу своје не-

34. „Женски покрет“ 4, год XIII, Београд 1932, 55.

35. „Женски покрет“ 1, год XIII, Београд 1932, 2; „Женски покрет“ 3–4, год, XV, 1935, 44.

36. „Женски покрет“ 3–4, год XV, Београд 1935, 39–41; Алијанса женских покрета је, уз сагласност Југословенског женског савеза и Удружења универзитетски образованих жена, саставила преглед правног, социјалног и економског положаја жене у Југославији, и додала сопствене предлоге којима би тај положај могао да се побољша. Документ, назван Статут жене, прослеђен је Интернационалној феминистичкој алијанси да га изнесе на заседању Савета друштва народа који је расправљао о положају жене пред законима свих држава чланица. „Женски покрет“ 1–2, год XVIII, Београд 1937, 6–15.

задовољство и поставе одговарајуће захтеве. У том смислу пружао је пуну подршку и тесно сарађивао са Удружењем универзитетски образованих жена, организацијом која је основана с циљем да окупи, повеже и штити интересе високообразованих жена, подстицала их на научни рад и тако доприносила њиховој професионализацији.³⁷ Али, исто тако, старао се и о заштити најнижих социјалних категорија, кућних помоћница на пример, за које је „Женски покрет“ тражио законску заштиту у погледу плате, радног времена, осигурања итд.³⁸ Феминисткиње су се преко свог часописа озбиљно ангажовале и у погледу изједначавања жена и мушкараца пред законом. Темељно су разматрани постојећи законски прописи с циљем да се усагласе одредбе о положају жене у браку и породици, при наслеђивању, међу појединим правним системима (уједињењем, Југославија је наследила шест, међусобно веома различитих правних система) и аргументовани предлози за њихову измену, јер су жену држали у неподношљиво понижавајућем положају.³⁹

Осим предлога за измену постојећих параграфа, јављали су се и сасвим нови подстицаји, као што је, на пример, био предлог да се разматри могућност наслеђивања породичног имена по женској линији, у смислу права родитеља на слободну одлуку о том питању.⁴⁰ Промисаљање узрока који доводе до инфериорности жене и тражење начина за борбу против дискриминације узимало је у обзир и преиспитивање свакодневних навика и обичаја, односно просечног морала средине по коме се најчешће и стварају законски прописи. У одобравању и слепом придржавању застарелих друштвених навика и норми понашања видео је „Женски покрет“ кривицу самих жена, које по инерцији продужују традицију сопственог понижења и инфериорности.^{40a} Оштра критика патријархалних модела социјализације дечака и девојчица ка потпуно раздвојеним и супротстављеним полним улогама, и образовног система, у текстовима овог часописа, указивала је женама, поред осталог, да у оквиру своје материнско-васпитне улоге исправе постојећи дискриминаторски однос према женској деци, односно да у границама сопствених могућности утичу на побољшање сопствене судбине, као и судбине своје деце.⁴¹

37. Feldman, A., *Prilog istraživanju ženskih organizacija - U.U.O.Ž, Žena i društvo - kultiviranje dijaloga (zbornik radova)*, Zagreb 1987, 61-67.

38. Видети напомену бр. 36.

39. Неколико примера: *Српске жене пред законом*, Женски покрет 1, год. I, Београд 1920; *Правни положај жене у нацрту новог грађанског законика за краљевину Југославију*, Женски покрет 1-2, год. XVI, 1935, 1-10; *Осврт на најновије брачне законе*, Женски покрет 1, год. XIII, 1932, 4-8; (други део текста: бр. 2, 23-29); *Правни положај мајке и детета*, Женски покрет 9, год. XIII, 1932.

40. *О наследству породичног имена*, Женски покрет 5-6, год. V, Београд 1924.

40a. У духовитом коментару који говори о таквим појавама каже се и следеће: „Колико је многим и образованим женама још у крви да се одричу ђудског достојанства, показује готово још више то што, удавши се, саме себе добровољно осуђују на вечити посесивни генитив. Народ удату жену зове „Петровићка“, али баш фиције госпе уживају у том да се потписују „Милка Ј. Петровића“, „Анка Дра Павловића“ итд. Већ је доста смешно што жена, удавши се, не сме ни уз мужевљево презиме задржати своје, макар под њим већ годинама јавно радила, тако да је човеку каткад немогуће да је опет пронађе; али да она сама себе добровољно и још с неким поносом лишава номинатива, е то је одвише и за Нишлџије!“ Женски покрет 12, год. XVI, Београд 1935, 119-121.

41. На пример: *Жена*, Женски покрет 5-6, год. V, 1924; *О појму женскости ин взојји женске омладине*, Женски покрет 1, год. XIII, 1932; *Индивидуална психологија и*

Размишљања која су се без имало сентименталности обрачунавала са женском пасивношћу, у њима самима тражећи део одговорности за постојећу ситуацију жена, увек су изнова потврђивала оправданост потребе да се са захтевима за признавање равноправности, напоре ради и на развијању потребе за њом, изнутра, на развијању знања и свести и ослобађању од традиција и предрасуда:

„Жена мора у целој свом бићу бити прожета убеђењем да је и она један фактор у друштву, који мора дати све што има најбоље у себи како би се то друштво формирало не само на њезину корист него на корист свих његових чланова. Она се мора отрести укорене заблуде да ово или оно није за њу, да је њено поље рада ограничено, да се она у неким доменима рада не смеје истицати само зато што је жена. Она мора гајити у себи оне особине које су код ње највише развијене и никад не смеје њезин спол бити запрека за њезин развитак и напредак. Жена се мора отрести оне вечне морале која ју је вековима спутавала и убијала можда драгоцене особине само зато што је друштво створило неке предрасуде по којима је било непристојно да се она као жена у томе и томе истиче“.⁴²

Убрзо се, међутим, показало да је тај део задатка далеко тежи него што су челнице феминистичког покрета претпостављале на почетку, прецењујући сопствене снаге и занемарујући снагу система с којим су се суочиле. Стварање новог духа, новог односа према жени, изграђивање њене личности и сл., задаци су којима друштвена свест није била дорасла и за чију су реализацију били потребни много сложенији механизми и јаче снаге од оних којима је располагао „Женски покрет“. Време је уистину показало да су и већина питања која је покренуо, као и феминизам сам били далеко испред свог времена. Делатност којом је овај покрет обележио предратне године у правом се смислу може сматрати „оставштином за будућност“, већ и само с обзиром на то да многи проблеми на које је покрет тада указивао нису данас ништа мање актуелни. Уз поменуте друштвене и културне околности које феминистичком покрету нису ишле на руку, треба истаћи да је унутар њега самог, после прве фазе, која се може означити борбом за политичку еманципацију жена, почело размимоилажење у идејном погледу. Оно се није испољило у питањима која су се односила на већа права и шире поље рада за жену, у чију оправданост није било сумње. Разлике у мишљењу дошле су иза и после те борбене фазе или, тачније, у међувремену, до поновљених политичких захтева, и кретале су се у подручју дефинисања и афирмације нових друштвених вредности које иду уз процес ослобођења жене, одређивања нових улога и односа наспрам постојећих, традиционалних и патријархалних. Различита поимања карактера и дубине друштвених промена, граница еманципацијских процеса, чија је суштина у различитом третирању традиционалне културе и њених вредности, довела су до поларизације покрета на две струје које се условно, према идејама које су афирмисале, могу назвати конзервативном и

женски покрет с нарочитим обзиром на васпитање жене, Женски покрет 1-3, год. XVII, 1936

42. *Шта хоће женски покрет*, Женски покрет 6, год. XIII, Београд 1932, 85.

реформистичком. То разилажење постаје приметно већ у текстовима с краја двадесетих година, и временом је све израженије. У најкраћем, реформистичка линија мишљења у „Женском покрету“ тражила је узроке друштвене обесправљености жена у патријархалним односима, критички се односећи према целокупном патријархалном наслеђу и тражећи разградњу постојећег и стварање новог, битно другачијег вредносног система. Конзервативна струја, мада у начелу и сама критички расположена према патријархалној традицији, све чешће изражава амбивалентан и толерантан однос према њој, истовремено и критикујући и уздижући вредности на којима она почива и избегавајући да доведе у питање основе на којима је постојећа култура изграђена.

Спорно питање око ког се даље ширио круг неспоразума у женском покрету било је питање односа феминизма према материнству. Конзервативна струја сматрала је да је материнство постало казна за жену зато што се друштво развијало једнострано: ослобођен функције рађања, мушкарац је могао да се развија, ствара друштво, државу, религију, науку, морал, да стиче моћ и према својој мери гради односе у друштву који су се све више развијали у правцу полне асиметрије – његове власти и женине послушности.⁴³ У текстовима ове струје сасвим тачно се увиђа основни узрок потчињености жене током целе историје људског друштва, али очигледно недостаје смелости да се отвори и следеће, кључно питање, које логично гласи: шта је узроковало једнострану развитак друштва због кога је материнство постало казна за жену? Одговор би узроке женине „невидљивости“ у друштву и култури пронашао управо у материнству, тачније у неограниченом, нагонском рађању, оном биолошком бремену које је жену непрекидно везивало за кућу. У контексту борбе за равноправност полова изрицање таквог суда морало би значити отворено залагање за рестрикцију рађања, планирање потомства и слободу избора као једину могућност за равноправну сарадњу жена и мушкараца на културном напретку човечанства. Та струја не само да није имала довољно смелости да пред конзервативну грађанску средину изађе с још једним „опасним“ захтевом већ у њиховим текстовима почиње да доминира једна другачија оријентација коју у најкраћем карактерише окретање материнству, и, још више, постављање материнске дужности у врх друштвених вредности, па према томе и у врх тежњи и жеља сваке жене.⁴⁴

Феминисткиње ни до тада нису остављале по страни проблеме везане за ту функцију, од почетка су инсистирале на потреби социјалне заштите мајке и детета, збрињавања самохраних мајки, изједначавања ванбрачне и брачне деце пред законом итд., али раније је то питање посматрано као једно у низу и сасвим исправно као важна, али ипак само једна од функција жене. Постављање материнства у центар теорије и програма „Женског покрета“ није био само потез избегавања да се отворено изјасне за или против права

43 Исто, 82–86.

44 „Женско питање је данас очишћено од свих заблуда, лутања, јер има јасну, рељефно формулисану средишњу тачку – материнство“, каже се у тексту *Материнство и женско питање*, објављеном у бр. 9–10, год. XI, 1930. Слични ставови у: *Женско питање, женски покрет и жене*, серијал штампан у октобарском (стр. 138–140), новембарском (стр. 157–158) и децембарском броју (стр. 170–171), Женског покрета из 1932. године.

жене да сама одлучује хоће ли, колико и у којим размацима рађати, оно је морало да повуче стварање читавог новог вредносног система који би некако помирио захтеве иза којих су конзервативне феминисткиње и даље стајале, с новим убеђењем да је жена „у свом најдубљем бићу мати“, стварање једне нове, „компромисне идеологије“. Потпуно свесне да је с императивом материнске дужности неспојив захтев за једнаким вредновањем рада мушкараца и жена, јер је сасвим јасно да мајка радница не може парирати мушкарацу, зато што је одсутна из рада, па дакле и из друштва докле год одгаја једно по једно дете, у своју теорију уводе нови, „женски“ критеријум за вредновање друштвеног значаја и постигнућа – признавање посебних, специјалних женских вредности, што ће рећи валоризовање материнства и задатака који из њега проистичу, како би се поништила постојећа неравнотежа међу њима.

„Данас важи као основни принцип феминизма признање личне, субјективне и специјалне женине вредности. Ми тражимо признање не само за онакв рад какав је мушкарац у стању да обавља, него и за онај рад који је жена у стању да обавља према својим способностима боље него он. Ми морамо уверити жену и друштво да жена баш онаква каква јесте, има своју пуну вредност испуњавајући своје специјалне дужности, које су исто тако важне за културно подизање друштва као и вредности друге половине човечанства – мушкараца.“⁴⁵

Решење је заиста било домишљато и засигурно за већину прихватљиво јер није дирало ни у шта, а нудило је наду женама, али и утопијско зато што је превиђало да се подела света на приватну и јавну сферу и статусне разлике међу њима које је генерисао патријархат, не могу превазићи а да се при том цео систем који почива управо на тој подели не доведе у питање. Откуда то враћање традицији? Одмак од идеологије „Женског покрета“ постаје нарочито изражен почетком тридесетих година, кад је, после више од деценије рада, покрет сумирао резултате и, суочен с онеспокојавајуће slabим одзивом жена и непријатељским расположењем јавног мњења, морао да призна да је запао у критичну фазу. Систем се показао до крајности отпоран и глув на захтеве за политичким правима и законским реформама. Искуства из света показивала су прве тешкоће и зле последице остварених права. Жене су добиле приступ у школе, на универзитете, у сва звања, али се у породичним односима није променило готово ништа, јер су основа породичног живота и поделе рада остале непромењене. Резултат такве једностране еманципације била је двоструким бременом оптерећена жена, све мање способна да на оба плана функционише како налажу правила. Конзервативна средина је пружала отпор уласку жена у она подручја друштвеног живота која су традиционално била мушка привилегија, страхујући за њену женственост и њене „природне“ задатке, које својом одсутношћу из куће почиње да запоставља. Еманципација, опет, с друге стране, која је разапиње између куће и посла, за масу жена у непросвећеној и засталој средини није могла да буде довољно јака мотивација за организовање и укључивање у феминистичка удружења. Идеологији женског покрета, неспремни на радикалније захтеве, у околностима које покрету нису „ишле на руку“, очигледно су били принуђени да се окрену оном комплексу питања који би масовније привукао жене, и да се према ње-

45. *Шта хоће женски покрет*, Женски покрет 6, год. XIII, 1932, 85.

му одреде на начин који је просечни друштвени морал био спреман да прихвати. Сасвим је јасно да је једино материнство као централна тачка програма могло безусловно да веже све жене и привуче их да се масовније заинтересују за сопствено питање, и да је конзервативно крило на тај начин наишло на подршку међу присталицама патријархалног схватања живота. То је свакако био и начин да „Женски покрет“ стекне друштвени кредит у средини која му до тада није била наклоњена. Цена коју је покрет за то имао да плати читује се кроз одступање од сопствене традиције, подилажење конзервативном моралу и „петрификацију“ феминистичког програма.⁴⁶

На императиву материнске дужности десно крило покрета изградило је своју критику постојећег сексуалног морала, двоструког и лажног, чији су критерији давали мушкарцу сва права, а жени налагали чедност, уздржљивост и сексуалну чистоту. Захтеви тих жена ишли су за тим да се докине постојећи, двојни морал и изграде једнаки назови за оба пола, али не у правцу већих слобода, већ подједнако строгих ограничења:

„Један морал за мушкарце и жене, али не онај да се заједнички ваљамо у блату сексуалног неморала, него чист и здрав и на природној наклоности однос мушкарца и жене“.⁴⁷

Поред осталог, тражиле су предбрачну чедност и за младиће као и за девојке и, у складу с тим, налагање обавезе раних бракова „како би се омладина заштитила од неморала“, тестирање на венеричне болести и за женике, законску забрану проституције и увођење једнаких казни и за кориснике услуга и за проститутке, строгу моногамију брака и, изнад свега, брак као једину опцију за заједнички живот пара:

„Друштво мора обезбедити здраву породицу, здраве нараштаје. Да то постигне мора спречити сваки сексуални однос сем брачног. Само здрав брак обезбедиће и здраве нараштаје. Рано склапање бракова један је од неопходних услова за успех“.⁴⁸

Рестриктивне мере за које се ова струја залагала биле су пре свега мотивисане потребом да се жена заштити од злоупотреба и опасности жигосања и изопштавања из друштва.^{48a} Али захтеви за пуританским ограничавањем сексуалних потреба људи искључиво на оквире брака и, практично, на про-

46. Лево крило се оштро супротстављало овој тенденцији. Видети, на пример, *Неколико опажања о феминистичкој идеологији женског покрета I*, Женски покрет 3, год. XIV, 1933, 44–47; Други део, бр. 4–5, 1933, 63–64.

47. *Један морал за људе и жене*, Женски покрет 9–10, год. II, Београд 1921, 278. Такве тенденције јављале су се спорадично, од самог почетка, али је тек тридесетих година то постала доминирајућа оријентација.

48. *Ка здравом нараштају*, Женски покрет 3, год. VIII, 1927, 3.

48a. Проблему двојног морала и угрожености жене пред његовим различитим критеријумима посвећен је цео број 7 од 1920. године. Самоубиство њихове сараднице и једне од оснивачица Друштва, која није могла да поднесе терет срамоте коју јој је нанео вереник, одбивши женидбу, иако је она већ била у одмаклој трудноћи, изазвало је огорчење жена окупљених око листа. У текстовима посвећеним њиховој несрећној другарици оштро се критикује лажни морал, који само од жене тражи да се одупире осећањима и страсти, да одговара и сноси последице „заједничког греха“. Женски покрет 7, год. I, Београд 1920.

креацијске циљеве, подразумевају управо да жена других интереса и потреба осим брака и материнства као његовог циља и нема, те да она природно брани своју „природну“ предиспозицију, односно да се њен сексуални интерес исцрпљује у репродуктивним задацима. Постојање сексуалних потреба мушкаца „као таквих“ мора се, следи из овога, свести у дозвољене, институционалне, брачне оквире, како би кореспондирале с „природним“ потребама и оријентацијом жена. Сасвим јасно, из тих ставова пробија патријархални мит о мајци светици, асексуалном девичанском бићу, коме је рађање природна иманенција. Валоризовањем материнства до култа, ова струја у покрету потпуно је занемаривала да је за докидање неравноправних односа жена према мушкарцима неопходна не само економска и социјална слобода жене већ и еманципација од целокупне идеологије која се заснива на назору да је материнство фундаментална жеља сваке жене, а све друге жеље само ехо те „природне чежње“, чиме су заправо онемогућавале право жене да се критички определи, поново одређујући њене људске могућности биолошким потенцијалима. Колико год се конзервативна струја декларисала за слободу и право жене да сама бира сопствену судбину, таквим ставовима је показала колико заправо није била у стању да се супротстави владајућим схватањима, упадајући све више у замку сопствене предрасуде да је ослобођење жене могућно и оствариво на недирнутим основама патријархалне свести и друштвеног устројства.

На критици тих спорних питања развиле су лево оријентисане феминисткиње сопствено, много радикалније виђење решења женског питања. Оно што се конзервативне феминисткиње нису усудиле, борећи се за очување постигнутог простора у оквиру ког је даље деловање у ауторитарној држави било могућно, чиниле су у својим текстовима ове друге, до краја доследно и без компромиса владајућим конзервативним снагама, верској догми, националним популационим тежњама итд., стављајући у центар своје теорије жену и бранећи њене интересе.

Али, све и да је било у питању стварно убеђење, а не стратегија „разоружавања“ непријатеља, усвајањем његових кључних ставова о жени, заслуга конзервативне линије је далекосежна већ утолико што је овој другој, „неслужбеној“ омогућила да у полемичкој расправи изнесе сасвим ново, револуционарно и потпуно супротстављено патријархалним представама феминистичко виђење путева ослобођења жене и равноправних односа међу половима. Ту пре свега стоји поменути захтев за ограничавањем рађања:

„Феминистички покрет иде за тим да издејствује за жену иста права као и за мушкарца. То инволвира наравно и исте дужности. Али како може жена развијати ту исту делатност док је, такорећи од 15 до 50 година играчка најјачег природног нагона? Зар може једна жена која непрестано рађа, на пољу било физичког било интелектуалног рада корак држати с мушкарцем. А не држати корак значи падати у цени и губити право на његове бенефиције. Ми наравно не можемо ослободити жену од биолошког бремена физиолошког материнства, али ми се морамо трудити, то мора бити алфа и омега сваког феминистичког покрета, да нађемо средства да јој то бремене олакшамо. Рационализирање, ограничење, прилагођење физиолошког материнства индивидуалној, особној потреби жене је *conditio sine qua non* целог феминистичког покрета! Тим проблемом стоји и пада феминистички проблем! Ако се од жене изискује да она сама себе храни и брани, да успешно води борбу за опстанак, онда јој се мора дати

влада над својим телом, онда и она мора постати бар донекле – господар свога Ја“.⁴⁹

Тим ставовима се по први пут отвара питање слободне воље, могућности да се жена критички определи, да антиципира свој став према сопственој судбини, неоптерећена владајућим становиштима. Уз борбу за признавање права гласа, борба за еманципацију свести сврстава се у оне цивилизацијске тековине за које је првенствено заслужан феминистички покрет.

Његово лево крило јавно је устало против закона којим је забрањиван вештачки прекид трудноће. Сасвим свесне да абортус није ни најбоље ни најсрећније решење (пропагирале су иначе просвећивање за коришћење антиконцепционих средстава), залагале су се за његову легализацију као начин спречавања нежељеног родитељства, ослобађање жене за учешће у јавном животу, у оној мери у којој то одговара њеним индивидуалним жељама и потребама.⁵⁰ Колико год је конзервативна струја своја становишта градила на материнском миту, толико је ова друга аргументима разбијала тај мит, доказујући да је матерински инстинкт само један од репресивних патријархалних митова, друштвена присила под чијим је дејством жена усвојила нешто што није безусловно њена природна потреба.

Потпуно увиђајући колико је то важно друштвено питање не само као начин ослобођења жена већ и као начин да се планираном и индивидуалним могућностима прилагођеном броју потомака омогући нормалан, здрав развитак, минимум социјалних услова, хране, посла итд., подсећале су да робовање обичајима и традицији не доноси срећу ни потомству, ни родитељском пару ни нацији која се умножава колико за број војника толико и за број бескућника, гладних, неписмених или одсељених.⁵¹ Коначно, у могућности избора и ограничавања броја деце према личним жељама виделе су, сасвим с правом, начин за успостављање складнијег живота у брачној, односно љубавној вези: с једне стране остваривањем потпуног одговорног родитељства и у моралном и у економском и у социјалном погледу, а, с друге стране, кроз ослобађање сексуалног живота људи непрестаног страха од зачећа који је женину сексуалну енергију гушио обавезом уздржљивости и „чувања части“, или сталним трудноћама, а мушкарчевој отварао вентиле у плаћеном загрљају проститутке. У регулисању рађања виделе су, управо са становишта ослобађања жене „светости материнства“, и један од путева за слабење институције проститутке, која служи задовољењу сексуалних потреба мушкарца а не оптерећује га опасношћу нежељеног очинства.⁵²

49. Женски покрет 17, год. VIII, Београд 1927, 2-3.

50. Таквих текстова је заиста много, што сведочи о великој заинтересованости жена за једно од најважнијих питања које одређујуће утиче на њихову судбину: *О проблему људског плођења*, Женски покрет 11-12, год. III, 1922, 305-308; *Нешто о проблему рационализирања рађања*, бр. 16, год. VIII, 1927, 2-4; *О спречавању рађања*, бр. 7, год. IX, 1928, 3; *Неколико опажања о феминистичкој идеологији женског покрета*, бр. 3, год. XIV, 1933, 44-47.

51. *Зашто спречавање рађања*, Женски покрет 11, год. IX, 1928, 4.

52. *Зар је жена агент провосатеир проституције*, Женски покрет 10, год. XIII, Београд 1932, 144-146; *О проблему људског плођења*, Женски покрет 11-12, год. III, 1922, 305-308.

Тиме се отварало, чак и у феминистичкој литератури до тад прилично споредно питање, питање сексуалности, и то нарочито женске, затомљене и забрањене. Те идеје нису имале готово никакво упориште у социјалним и културним приликама у којима су настале и дочекиване су оштро и у самом покрету, делимично зато што су од десних снага препознаване као комунистичка јерес која са Истока прети сексуалном анархијом,⁵³ а још више, рекла бих, зато што је њима Мадона скинута с пиједестала и „обешчашћена“ путеношћу, чиме је феминистичка мисао претила да пољуља саме темеље вековне патријархалне грађевине. Тим ставовима указивало се на сасвим нове аспекте женског питања који превазилазе социјално, економско и политичко подручје, и будила нова свест, која није сасвим одговарала духу времена у коме се јављала, али која је оставила добре основе на којима ће женско питање успети до краја да артикулише тек нова феминистичка струја седамдесетих година.

Вреди нагласити и то да је лево феминистичко крило у својим текстовима стално указивало на потребу легализације абортуса и као на значајно политичко питање, подсећајући да социјалистичке партије у свету управо тим обећањима привлаче масе радница,⁵⁴ међу којима је већина знала страшна искуства нестручних, нелегалних побачаја и схватала значај ограничавања броја деце на меру прилагођену социјалним условима просечне радничке породице и обавезама мајке, проистеклим из чињенице њене двоструке оптерећености радом у кући и у фабрици. И у том погледу поклапали су се феминистички и социјалистички/комунистички захтеви.

Али, упркос тим значајним подударностима (или управо због њих) феминистички покрет елиминисан је са политичке сцене и из друштва, најпре тако што је идеолошки дискредитован као непријатељски, а потом и што је формално-правно онемогућено његово поновно формирање у поратном периоду. Одбацивање феминизма од стране Комунистичке партије пред рат, у ситуацији која је налагала мобилизацију целокупног становништва за ослободилачку борбу, разумљиво је донекле управо стога што је свако одступање од идеје револуционарне борбе значило слабљење „јединственог фронта“, односно расипање женских снага на циљеве који нису помагали у конкретном историјском тренутку пречу општу ствар.

После рата, међутим, протеривање феминизма као идеологије која је предност давала женском, а не националном или класном питању, има своје разлоге пре свега у потреби победничке и једине партије да освоји и задржи апсолутни монопол власти. Свако могућно саучесништво, партнерство, елиминисано је, за тоталитарне режиме уобичајеним механизмима – лишавањем права на постојање. У исти кош су тако у новој социјалистичкој држави,

53 „Не желимо ми слободну љубав какву заступа А. Колонтај према тзв. „гласасер теорији“, јер је то стање које одговара само пролазној фази и које је нужна последица данашњег поретка и без наше жеље“, писале су омладинке, бранећи се од изједначавања њихових поимања са радикално левим поимањем слободе љубави „Слободна љубав како је разуме данашња женска омладина, значи да мушкарац и жена узим љу једно другог само на теме љу споразума и стварне симпатије, а не ради воље родитеља, новаца итд.“; Женски покрет 3-4, год. XV, Београд 1935, 60-61.

54 *Неколико опажања о феминистичкој идеологији Женског покрета*, Женски покрет 4-5, XIV, 1933, 63.

као буржоаски и „непримерени нашем путу“ отишла оба феминистичка крила, и конзервативно, и лево, толико блиско предратној социјалистичкој идеји о једнакости међу људима. Имајући у виду главне значајке једне и друге струје у грађанском покрету жена о којима је било речи, и однос власти у новом друштву према женском питању, који неодољиво подсећа на однос конзервативне феминистичке линије, остаје недоумица око тога која је од њих уистину заслужна за идеолошки гнев којим је феминизам протеран из нашег друштва и историје. У сваком случају, и онај део доприноса процесима еманципације жена, пре свега на плану политичке и економске равноправности с мушкарцима, који припада феминистичком покрету, неоправдано је себи у заслугу приписала Партија.

Жене су, као што је познато, још одлукама АВНОЈ-а стекле пуну правну једнакост, а процеси њиховог укључивања у „све области живота“, нагло започети по ослобођењу, упућивали су на то да партија остварује реализацију пројекта социјалних промена коју је својим програмом обећавала. То што су ти процеси убрзо заустављени, а жене враћене тамо куда су и пре ратног хаоса припадале, пре свега је ствар воље и интереса нових власти, односно њених немогућности да сложени процес промене друштва уистину изведе. Примера ради, пуно право на слободно и вољно родитељство, као једно од основних људских права дато је тек Резолуцијом Савезне скупштине 1969. године, и тај став је унет у Устав из 1974. године,⁵⁵ дакле много година после рата, пошто су жене још једном испуниле своју обавезу према држави, обнављајући популацију истрошену у рату. Коначно, ствар је самих жена да покажу у којој мери су права која пружа закон усвојиле као трајно, освојено добро, а у којој као милошћу добијено, које им се, кад устреба поново може ускратити. Националне партије су поново забринуте за судбину својих нација, њиховог старења па и изумирања, окрећу се офанзивној популационој политици, разним врстама притисака кроз медије на жене да рађају што више, дакле према потребама и плановима вођа сопствених нација. Тренутак је, заиста, да жене почну саме да одлучују о сопственој судбини. Тим више што оне чине половину нације, односно гласача, што пред предстојеће изборе ваљда неће бити без значаја.

Miroslava Malešević

BOURGEOIS FEMINIST MOVEMENT IN YUGOSLAVIA - OR THE NEGATION OF ONE TRADITION

The paper deals with the pre-war feminist movement in Yugoslavia and its journal "Women's Movement" that was regularly and continuously published for eighteen years, through the entire inter-war period, that is from the time Yugoslavian state was formed until the beginning of the Second World War. The intention of this investigation, namely the content analysis of the only Yugoslav feminist magazine, was to learn about the character, goals and orientations of the movement that fought for the full emancipation of women and gender equality within the context

55 Alinčić, M., *Pravni aspekti planiranja porodice u Jugoslaviji, Interdisciplinarni pristup humanizaciji odnosa među spolovima*, Radovi Zavoda za pedagogiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu, sv. 23, Zagreb 1981, 107-108.

of authoritarian and patriarchal pre-war Yugoslavian society. Further, the aim was to elucidate the feminist movement's influence and significance, at the time when it was active, but also why it was not possible for it to exist after the war. Finally, it is intended to reaffirm this unwarrantably abandoned tradition.

In this text, in diachronic perspective and in relation to relevant contexts (economic, political, cultural, ideological), development of editorial conceptions are followed. The most important questions that agitated the pre-war feminism, different understanding of emancipation and reasons for theoretical disagreements within the movement, their changes and cleavages, their attitude towards the global system, their strategies and goals are also analyzed.

Insight into the manner of thinking, living and behaving, affirmed in the magazine by the most advanced advocates of woman's freedom, enables us to understand, more deeply and completely, our cultural past and to reconstruct a more realistic picture of culture and society (especially in urban milieu), and of woman's place and role in our recent past.

Оригинални научни рад
UDC 070.48-055.2(497.111)

Младена Прелић
Београд

АНАЛИЗА ЖЕНСКЕ ШТАМПЕ ИЗМЕЂУ ДВА РАТА У БЕОГРАДУ (НА ПРИМЕРУ 1937. ГОДИНЕ)

Квантитативном и дескриптивном методом у овом раду су анализирани садржаји четири предратна београдска женска часописа („Домаћица“ – лист најстарије каритативне и просветне женске организације у Србији; „Женски покрет“ – лист истоимене југословенске феминистичке алијансе; „Жена и свет“ – класични женски лист; „Жена данас“ – лист који су легално издавале припаднице илегалне КПЈ), током једне, 1937. године, с обзиром на заступљеност тематских области, као и улоге и идеал жене који пропагирају. Анализа указује на различите, често сукобљене ставове о улози жене у друштву оних група које стоје иза ових часописа и уобличавају њихове поруке (средње класе, феминисткиње, званично друштво, комунисткиње).

Кључне речи: Женска штампа – Анализа садржаја – Полне улоге – Феминизам.

За женску штампу – „периодичне листове намењене женама, без обзира да ли их оне стварају или не“ (Н. Т о д о р о в и ћ – У з е л а ц, 1987, 4), може се рећи да је, сама по себи, једна значајна друштвена институција, која, с једне стране, одражава свест и свет жене, а, с друге стране, и сама доприноси њиховом формирању, док је њеном анализом могућно открити идеал жене који друштво или једна друштвена група пропагира, начине на које се то чини, као и став жена о самима себи.

Током развоја ове штампе, уочавају се две њене врсте, међу собом различите и по карактеру и друштвеној улози, и по садржајима и језику којим говоре, као и по начину обраћања читатељкама – класична и феминистичка. Прва од њих, чијим се почетком сматра појава листа „The Ladies' Mercury“ у Енглеској 1693. године, уз подршку званичног друштва, заступа традиционалну поделу мушке и женске сфере и на својим страницама заговара „културу женствености“¹, „вечне“ и „природне“ женске особине. У односу на друге новинске врсте, класична женска штампа одликује се изразито високим тиражима и луксузном опремом, а садржаји који се сврставају у домен приватног су неинформативни, неактуелни. Језик којим се служи такође је специфичан, редукован, тако да се поруке у ствари и не читају, већ се општа места традиционалне женствености препознају, утискујући се још дубље у психологију читатељки, као идеални модели онога што свака жена треба да буде. Због тога, класичну женску штампу истраживачи најчешће оцењују као конзервативну (ibid., 6–20).

Друга, феминистичка, јесте штампа ниских тиража, лошије опреме, кратких периода излажења појединих листова, али такође, мада на други

1. „Култура женствености“ – „бити лепа, допасти се, старати се о кући, кувати, сањати ~~љубави~~, васпитавати децу“ (Е. М о р е н, 1979, 197).

начин, од великог друштвеног значаја. Она настаје обично у периодима друштвене нестабилности – први овакав часопис јавио се у француској буржоаској револуцији – залаже се за женску равноправност, традиционалну улогу жене не сматра природном него друштвено условљеном, ангажована је и подстиче жене да узму учешћа у јавној сфери друштва и политике, а користи се историјским, рационалним језиком. Њени творци су жене саме, док су класичну женску штампу створили мушкарци (*ibid.*, 20–22). Унутар те две генералне тенденције, током историје женске штампе долази до варијација, зависно од околности у којима поједини листови излазе, а некад и до приближавања. „Осмоза женствености и феминизма“ на страницама ове штампе приметна је, на пример, последњих двадесетак година (Е. М о р е н, 1979, 203).

Женска штампа на нашем тлу има дужу традицију него што се обично сматра.² Први женски часопис код нас био је „Воспитатељ женски“, који је изашао у три броја 1847. године у Београду, а издавао га је Матија Бан. Правим почетком женске штампе код нас ипак треба сматрати 1879. годину, када Београдско женско друштво покреће „Домаћицу“, која је са прекидима излазила до 1941. године. После „Домаћице“, у Војводини, Загребу и Београду покрећу се и други женски листови, а предуслов који је морао бити испуњен за њихову појаву била је, разуме се, писменост жена, која се код нас јавља током XIX века, наравно не масовно, већ само у имућним слојевима. Уочава се да међу тадашњим женским часописима нема много разлике у уређивачким концепцијама, темама о којима пишу, језику и идеалу жене за који се залажу. Текстови које доносе већином су из области вођења домаћинства, педагогије, хигијене, одевања, етикеције, а идеал жене је узорна супруга, мајка и домаћица. Приметно је и да су уредници ових часописа већином мушкарци, који се жени обраћају морализаторским, поучним тоном, а њихови ставови о жени могу се проценити као конзервативни (М. П р о ш и ћ – Д в о р н и ћ, 1984, 545–546).

Почетком XX века још више расте процент писмених и образованих жена. Развојем грађанског друштва и жене почињу да се запошљавају, а друштво се постепено раслојава. Повећава се и број наслова штампе за жене. Уз већи број листова који се тада појављују, а који се могу уврстити у класичну женску штампу, почиње да излази и лист „Једнакост“ – орган жена социјалдемократа,³ први наш лист који се на својим страницама, служећи се реалним и историјским језиком, заложиио за потпуну еманципацију жена, у складу са ставовима социјалдемократске партије (М. П р о ш и ћ – Д в о р н и ћ, 1986, 12).

После првог светског рата, који је прекинуо излагање свих женских листова, ова издавачка делатност се обнавља у још већој мери. Од педесетак женских листова који излазе код нас између два рата, у Београду излази петнаест. Ова штампа постаје врло разноврсна, а и технички се усавршава. С обзиром на издаваче, може се поделити на оне које издају женска друштва, верске женске листове, листове политичких партија, пре свега Комунистичке,

2. О историјату женске штампе код нас, од њеног настанка до данас и листовима који су излазили, видети опширно у раду Н. Т о д о р о в и ћ – У з е л а ц, *Женска штампа и култура женствености*, Београд 1987.

3. Излазио у Београду 1910, 1911, 1912. и 1914. године.

и групу чији су издавачи грађанска лица, а у којој се јављају листови општег типа, али и специјализовани, модни, листови за домаћинство, за младе жене, за жене одређених занимања. Кад је реч о њиховој класичној, односно феминистичкој оријентацији, осим листова које је издавала КПЈ и феминистичка организација Женски покрет, који су били еманципаторских ставова, сви остали се могу убројати у класичну женску штампу.

У овом раду⁴ намера је да се анализирају и међусобно упореде четири женска листа који су између два рата излазили у Београду, а били су репрезенти различитих друштвених група и њихових ставова о жени. То су: 1) „Домаћица“ – лист Београдског женског друштва и његових подружница, најстаријег женског удружења код нас, просветног и хуманитарног карактера, чије су чланице биле углавном грађанке средњих слојева; 2) „Женски покрет“, лист истоименог удружења грађанских феминисткиња, јединог таквог код нас у то време; 3) „Жена и свет“, код нас претеча класичних женских листова какве познајемо и данас, најтиражнији предратни женски лист и претпостављени репрезент званичног друштвеног става о жени; 4) „Жена данас“, коју је легално издавала илегална КПЈ, дакле, претпоставља се, еманципаторски, и то у складу са комунистичком идеологијом.⁵ За анализу су узети сви бројеви листова током једне, 1937. године, да би се направио пресек и међусобно упоредили различити типови листова који су истовремено излазили, а управо те године они су у Београду били најбројнији и најразноврснији с обзиром на друштвене групе које су их издавале. Тридесетих година, друштвени услови у нашој земљи (економска криза која доводи до друштвеног раслојавања, политички сукоби, опасност од светског рата) билису такви да су се различите друштвене групе оштро супротстављале једна другој по интересима и ставовима, па се може очекивати да ће оштрије бити супротстављени и њихови ставови о жени у друштву, што ће се одражавати и на женску штампу, чије ће се поруке јасније разликовати. Метода која ће се примењивати да би се утврдиле разлике у избору и учесталости тема, језику којим се служе и идеалу жене који пропагирају ови листови, биће анализа садржаја,⁶ која ће се,

4. Дипломски рад под истим насловом обрађен је 1988. године на Филозофском факултету у Београду (ментор Мирјана Прошић-Дворнић). Анализа је обухватала, осим четири овде наведена листа, и „Недељне илустрације“, као представника масовне забавне штампе код нас.
5. Сви листови чувају се у Фонду југословенске периодике у Народној библиотеци Србије.
6. Поступак анализе садржаја утврђен је углавном на основу *Социолошког метода* Војина Милића. Анализа ће имати две етапе. У првој ће се примењивати грубља анализа целе садржине листова да би се одредио њихов општи профил. Сваки новински чланак као јединица анализе биће сврстан на основу теме у једну од двадесет класификацијских група (1. мода, 2. савети домаћицама, итд.). На основу дужине новинских чланака и учесталости одређених тема утврдиће се њихова процентуална заступљеност у сваком поједином листу. Друга етапа анализе подразумева да се из целокупног садржаја листа издвоји један узорак на коме ће се извршити дубља анализа улога жене у друштву које се сматрају пожељним. Тај узорак обухвата текстове који се односе на улогу жене у друштву (експлицитно изражени ставови о жени), на њен изглед (ово је традиционално најзаступљенија тема у женској штампи, а указује на став друштва о жени и њен идентитет), затим приче (одраз имагинарног) и писма читатељици (одраз стварног живота). За класификацијске јединице узето је пет улога жене које су сматране релевантним; то су: домаћица, супруга, мајка, заводница и еманципована жена, а сваки текст се броји као једна вредносна јединица.

тамо где је то потребно, употпуњавати дескрипцијом, а добијени резултати посматраће се у контексту тадашњих друштвених збивања. Водиће се рачуна не само о томе какве су поруке него и ко их шаље и ко их прима.⁷

1. Издавачи и уређивачке концепције четири изабрана листа
(цео период излагања)⁸

1) Наш најдугочичнији женски лист „Домаћица“, лист женског друштва и његових подружница, почео је да излази 1879. године. Издавало га је најстарије женско удружење у Србији, Београдско женско друштво, основано 1875. године, које је као своје задатке истицало социјално-хумане делатности и просвећивање, пре свега женске омладине. Ради тога је Друштво, које је ускоро почело да отвара своје подружине по унутрашњости (до 1900. године било их је 30), по Србији отварало већи број установа просветног или хуманитарног карактера, на пример женске радничке школе, првенствено за школовање сиромашних девојака, домове за старице, народне сиротињске кухиње, и сл. Друштво је било активно и у периодима кад је Србија била у рато-

7. Као најупадљивије карактеристике женске популације тог доба – потенцијалних читатељки – могу се издвојити следеће: с једне стране, општа заосталост наше земље између два рата директно се одражавала и на женску популацију која је била, пре свега, масовно неписмена. Према попису из 1921. године, 61% жена у Југославији било је неписмено, а 1931. 56,4%, али је неким крајевима, на пример, у Приморској бановини, тај број износио и 99%. Током целог овог периода процент урбане популације једва је прелазио 20%, а више од 80% жена живело је на селу, животом који је још увек био обележен изразито патријархалном традицијом (Ј. К е ц м а н, 1978, 23–26). Осим тога, све до другог светског рата, жене су код нас биле лишене основног грађанског права – права гласа, а у областима грађанског права такође су биле неравноправне – негде више негде мање (ibid., 56–63). С друге стране, упркос свему томе, и код нас све више продиру модерне идеје и схватања тадашњег света, па и свест о другачијем положају жена у друштву. Иако је општа образовна структура била лоша, број школованих жена се све више повећавао, па и оних које стичу универзитетско образовање. Много жена са дипломама лекара, професора, архитеката почиње да претендује на места до тада резервисана само за мушкарце (П. Л е б л – А л б а л а, 1930, 19–21). Повећава се и број жена које се запошљавају у индустрији и терцијарним делатностима (у структури запослених индустријских радника између два рата број жена се кретао између 20 и 30%) – (Ј. К е ц м а н, 1978, 27). Све то постепено уздрмава традиционалну представу о жени чије је место првенствено у кући.
8. Први број „Домаћице“ изашао је 1. јула 1879. године и од тада је редовно излазио (с прекидом 1914 – 1921. године) до 1941. године. Током 1882. и 1884. године излазио је два пута месечно, од 1933. до 1941. године тромесечно, а у осталим периодима као месечник. Лист „Женски покрет“ почео је да излази априла 1920. године, најпре као орган Друштва за просвећивање жене и заштиту њених права, а од 1927. године као орган Алијансе женских покрета. Лист је излазио у Београду до краја 1938. године. Први број „Жене и света“ изашао је 4. јула 1925. године и од тада је лист излазио редовно, сваког месеца, до почетка другог светског рата. Први број „Жене данас“ изашао је почетком новембра 1936. године. Било је предвиђено да лист излази једанпут месечно, али је због материјалних тешкоћа и повремених проблема са полицијом излазио нередовно. До почетка рата изашло је 29 бројева, а број 30 запленила је полиција у новембру 1940. године, због кампање за право гласа. За време рата штампани су бројеви 31–33, а број 34 је изгубљен. Лист је наставио да излази и после рата (Жена данас, 1966), а од 1977. године излазио је петнаестодневно као подлистак „Борбе“.

вима, мобилишући жене за патриотску помоћ војсци, отварајући болнице, сакупљајући прилоге разних врста. По завршетку првог светског рата, Друштво је обновило рад у још већој мери, тако да 1935. године има 96 подружина, а највеће и најугледније је централно, Београдско женско друштво. За све време свог рада, Женско друштво било је под покровитељством двора и владајуће династије (Д. А г а т о н о в и ћ, 1935, 22–24).

Већ је речено каква је била концепција наших женских листова у XIX веку, па то важи и за „Домаћицу“. Истраживачи који су анализирали „Домаћицу“ до првог светског рата констатују да је она, за све време свог излагања, остала мање или више конзервативан лист. „Чланице Женског друштва које је издавало лист, биле су, са изузетком неколико школованијих жена, углавном наставница и по неке представнице других занимања, поглавито жене–домаћице из угледнијих кућа и то најчешће представнице старије, конзервативније генерације. Њима је часопис првенствено и био намењен, а оне су стварале и његову концепцију, тако да је он изражавао првенствено интересе и виђења женског покрета који се нису много разликовали од ставова званичне политике и вредновања „мушких“ кругова“ (М. П р о ш и ћ – Д о р н и ћ, 1985, 52).

Први уредник „Домаћице“ био је Стева Бајаловић, професор из Београда. Уредници су се касније више пута мењали, али је карактеристично да су то, све до 1937. године, били мушкарци, а жене су се бавиле углавном финансијским и техничким пословима, мада су се појављивале и као аутори прилога, а још чешће као преводиоци (ibid.).

У периоду између два рата, моралистички и патријархални тон „Домаћице“ установљен у XIX веку није се мењао, али је она садржајно врло осиромашила. Са њених страница нестају чак и врло карактеристичне теме, као савети домаћицама, хигијена, одевање итд., а превасходна функција листа своди се готово искључиво на информисање чланица Женског друштва о раду њихове организације. Иако је 1937. године, после тридесет година, дошло до промене уредника и „Домаћицу“ почео да уређује одбор за „Домаћицу“ састављен од чланица Женског друштва, концепција листа остала је иста. Већ на први поглед, језик, садржаји и поруке „Домаћице“ делују анахроно и за своје време, са великом заступљеношћу тема окренутих прошлости, а не потребама и интересовањима тадашњих жена – потенцијалних читатељки. Садржаји који се јављају у листу нису распоређени у сталним рубрикама, а аутори текстова, што се види из потписа, најчешће су биле средњошколске професорке у пензији, дакле жене старије генерације.

Почетни тираж „Домаћице“ био је 1.000 примерака, а до првог светског рата постепено је повећан до 2.600 (М. П р о ш и ћ – Д о р н и ћ, 1985, 52). Године 1934. забележен је тираж од 2.000 примерака (В. Д р а г о в и ћ, 1956, 70), а у извештају о раду Женског друштва за 1936. годину помиње се повећавање тиража на „више хиљада примерака“ (Домаћица, бр. 1, април 1937, 12).

2) Лист „Женски покрет“, као своје гласило, издавала је од 1920. до 1938. године једина тадашња феминистичка организација код нас, Женски покрет, основан 1919. године у Београду. Постепено се организације Женских покрета оснивају у свим већим градовима наше земље, осим у Црној Гори, а програм те организације обухвата како просвећивање жена тако и борбу за стицање грађанских права, пре свега права гласа. Током двадесетих година „Женски

покрети“ су свој програм настојали да остваре тако што су влади и скупштини упућивали петиције и меморандуме којима су захтевали равноправност жена, организовали зборове у време доношења нових закона, радили у својим клубовима (предавања, састанци, курсеви за жене), издавали брошуре и публикације, а имали су и значајне везе са феминистичким организацијама у другим земљама (Ј. К е ц м а н, 1978, 178–193).

Њихов рад ипак није дао очекиване резултате. Свест о томе да је законска равноправност жене елементарни предуслов демократије није била толико раширена међу нашим политичарима и законодавцима, па се, упркос њиховим обећањима, на овом плану није ништа битније мењало, а Женски покрети били су изразито малобројна, елитистичка организација (1937. било је у целој Југославији 2.000 активних чланица, од чега 400 у Београду), која је у своје редове примала само интелектуалке и жене из угледних грађанских породица, и, иако су многе од њих поседовале одређени друштвени углед, у суштини нису имале ефикасних могућности да измене законски и стварни положај жене у друштву (*ibid.*, 289).

У периоду шестојануарске диктатуре, Женски покрети су били принуђени да свој рад сведу само на просветни, али су половином тридесетих година обновили и политичку делатност. Међутим, велику улогу у томе имале су чланице илегалне КПЈ које су се укључиле у рад овог друштва по директиви своје партије, а посебно активне су биле чланице тзв. Омладинске секције Женског покрета у Београду и Загребу. Када је постало јасно да се иза њихових знатно енергичнијих и политизованијих метода крије забрањена КПЈ, покрет се поцепао на струју старијих феминисткиња, које нису желеле сукобе са режимом нити било какве радикалне друштвене промене, и младе комунисткиње, супротних уверења. Сукоб се завршио 1940. године, обуставом рада Друштва и полицијском забраном годишње скупштине (*ibid.*, 307–323).

Концепција листа „Женски покрет“ установљена на почетку, касније се само незнатно мењала. У садржајима су биле заступљене, пре свега, информације о раду Женског покрета, текстови о положају жене у другим земљама и њиховој борби за равноправност, итд. Аутори прилога су већином угледне интелектуалке (књижевнице, доктори наука) и активисткиње Женског покрета, али се током двадесетих година као сарадници у листу јављају и мушкарци, такође истакнути јавни радници и, наравно, декларисане присталице женске еманципације. Током двадесетих година осећа се на страницама „Женског покрета“ уверење да ће законско питање равноправности жене у друштву ускоро бити решено, а теме су нешто разноврсније и популарније писане него касније. Током тридесетих година, криза у раду друштва одражава се и на лист, па се може приметити да се број тема сужава, опада број сарадника, па и „Женски покрет“, слично „Домаћици“, постаје пре свега информативно гласило које своје чланице обавештава о раду друштва. То се односи и на посматрану, 1937. годину. Без претензија на ширење круга читатељки, лист се обраћа уском кругу образованих чланица Женског покрета, дужим и аналитичким текстовима, писаним на вишем нивоу него што могли да заинтересују просечну жену. Сви прилози су потписивани именима углавном истакнутих феминисткиња (Алојзија Штеби, Мира Кочонда, итд.), а објављивани су и преводи са страних језика.

3) Лист „Жена и свет“ покренуле су у Београду 1925. године Јелена Зрнић и Александра Јовановић, које су биле и његове прве уреднице. Први власник листа био је Иван Зрнић. Од 1929. године власник је Милош Софреновић, а од 1930. године – Павле Грегоровић. Уреднице тада постају Заза и Марија Грегорић. То је био наш први високотиражни женски лист. Године 1927. забележен је за наше тадашње прилике изузетан тираж од 60.000 примерака (Н. Тодоровић – Узелац, 1986, 154).

„Жена и свет“ је типичан представник класичних женских листова, сличан многим те врсте какве познајемо и данас. У складу с тим, створена је и концепција листа. „Жена и свет“ је пуна савета шта, где, када и како треба да ради жена да би била добра мајка, узорна супруга и домаћица која све своје обавезе извршава беспрекорно и на време. О карактеру и концепцији листа можда најбоље сведочи реклама за „Жену и свет“, повремено објављивана на њеној последњој страни:

„Читајте „Жену и свет“ јер је она ваш саветодавац, ваш пријатељ, ваш помагач, ваша разонода и ваша забава.

„Жена и свет“ помаже читатељкама у решавању проблема брака, љубави, здравља, васпитања деце, домаћинства, уређаја станова, неге цвећа, кројења, ручних радова, кујне, итд., итд. . .

„Жена и свет“ саветује и даје идеје у погледу избора обуће, рукавица, појаса, машини, . . . у погледу чешљања, козметике, гимнастике. . .

„Жена и свет“ сматра све своје читатељке за пријатељице и о њима се брине предано и несебично.

Све читатељке без разлике, имају право да се обрате на „Жену и свет“ у свако доба, уверене да ће она за њих учинити све што јој је у могућности.

„Жена и свет“ припада женама, помаже жене и служи женама. . .“

Велика читаност листа показује да је редакција успевала да испуни очекивања читатељки у том погледу.

У вези с концепцијом овог листа током целог периода његовог излагања може се запазити да је у првих пет година, мада и тада изразит представник класичне женске штампе, лист давао простора и залагањима за еманципацију жене, као и да се либералније односио према телу него тридесетих година, после промене уредника. Године 1937. на његовим страницама могу се наћи само конзервативни ставови о жени, а у садржајима су најзаступљенији савети – о одевању, ручним радовима, кулинарству, васпитању деце, браку и свему осталом што интересује просечну читатељку. Садржаји нису распоређивани у чврсто одређеним рубрикама. На ударним странама сваког броја доносе се по два–три текста са темама брака. Материнства, улоге жене у друштву и сл. Као сталне, мада нередовне рубрике могу се издвојити „Писмо свакој жени“ (савети редакције читатељкама, углавном о брачном животу и материнству) и „Кутак искрености“ (писма читатељки о животним проблемима, али без коментара редакције), као и модна писма из Беча и Париза. Од броја 11 објављује се и хороскоп. Прилози су углавном непотписани, осим уводника (Стојан Живадиновић, Милица Михајловић, и др.) и кратких прича (Вики Баум, Мишел Сарди, и др., али и домаће ауторке – Даница Бандић, Мир Јам).

4) Године 1936. Комунистичка партија Југославије је, највише захваљујући већ поменутој групи младих комунисткиња окупљеној у Београдској Омладинској секцији Женских покрета, успела да организује покретање ле-

галног независног листа за жене, под називом „Жена данас“. Тај лист је, дакле, био легално гласило илегалне КПЈ, намењено широкој женској публици, са циљем њиховог просвећивања, али и њиховог политизовања и придобијања за комунистичке идеје, а такође и организовања конкретних акција у борби за већа права жене у друштву. Редакцију листа чиниле су активисткиње Омладинске секције женских покрета. Састав редакције се током предратног периода мењао, а кроз њу су прошле и Митра Митровић, Милица Шуваковић, Олга Алкалај, др Душица Стефановић, Боса Цветић, Милка Жицина и друге. Међу чланицама редакције владало је велико другарство, идеализам и преданост задацима које им је поверила њихова партија, типично за комунисте тог времена. Управо захваљујући њиховом раду, лист је, упркос тешким материјалним условима и сталној присмотри полиције, успевао да излази редовно четири године и да квалитетом буде на завидном нивоу (Жена данас, 1966, VI).

Став КПЈ је био да се за власнике и уреднике листа бирају угледне жене прокомунистичких уверења, али које нису биле компромитоване пред полицијом. Прва од њих била је Радмила Љ. Димитријевић, супруга познатог београдског адвоката. Крајем 1937. године на њено место долази Олга Тимојевић, а од почетка 1940. године до забране листа у новембру исте године уређују га Љерка Бабић и кћерка др Ивана Рибара Мира Вучковић (М. М и т р о в и ћ, 1959, 417).

Тираж листа, од почетних 3.000, врло брзо је повећан на 5.000 примерака. Број читатељки у ствари је био много већи, јер је један број листа користило више жена – „Жена данас“ читана је на кружоцима чланица и симпатизерки КПЈ (Ј. К е ц м а н, 1978, 362).

Већ на први поглед, „Жена данас“ се, и по избору тема и по начину обраде, језику којим говори и порукама које преноси разликује од класичне женске штампе која негује „културу женствености“. Док ова друга васпитава читатељке да се што боље прилагоде традиционалној друштвено задатој женској улози, „Жена данас“ ту улогу доводи у питање проблематизујући и њу и целокупну постојећу друштвену стварност, а своје читатељке настоји да политички „освешћује“ и мобилише за коренито мењање друштва. Како током целог предратног периода излажења, тако и 1937. године, теме којима се бави „Жена данас“ знатно превазилазе узак круг интересовања на која је жена ограничена у грађанском друштву (кућа, деца, лепота), мада ни такве теме нису сасвим занемарене. Текстови нису распоређени у сталним рубрикама. Иако су садржаји претежно озбиљни, стил је популаран и занимљив, доступан и мање образованим читатељкама. Већина прилога је потписана, а међу потписима има и имена угледних личности демократских опредељења, као што су др Иван Рибар, Велибор Глигорић, Јаша Продановић, Вера Ерлих-Штајн, Александар Вучо итд., али има и текстова чланова КПЈ који нису потписивани због конспирације или су потписивани псеудонимом.

II. Анализа садржаја

а) Т е м е (цео узорак, 1937. година)⁹

На основу анализе процентуалне заступљености одређених тема у целокупном посматраном узорку женских листова, могу се добити следећи подаци:

Т Е М Е:	Л И С Т О В И			
	1) Домаћница	2) Женски покрет	3) Жена и свет	4) Жена данас
1. Мода	/	/	38	3
2. Лепота, козметика	/	/	3,5	1
3. Савети домаћицама	/	/	21	2,5
4. Кратке приче	4,5	/	7	8
5. Писма читалаца	/	/	2	8,5
6. Живот „Олимпијаца“	/	/	2,5	/

9. Током 1937. године изашла су четири броја (тримесечно), штампана ћирилицом, на променљивом броју страна (32–42), у штампарији „Орао“ у Београду. Подаци о сваком броју објављивани су на насловној страни. Женско друштво је финансирало издавање листа из Фонда за „Домаћицу“. Цена једног примерка била је 2,5 динара, а годишња претплата 10 динара, али је лист за чланице Друштва био бесплатан. „Домаћица“ је зато увек била дефицитарна, иако су на њеним страницама објављиване и рекламе („Домаћица“ бр. 2, мај–јуни 1937, 16). У сваком броју објављиване су, такође, и по 2–3 фотографије.

Било је предвиђено да лист „Женски покрет“ излази сваких 15 дана, али су током 1937. године због поменутих несугласица у раду друштва изашла само два двоброја (јануар–фебруар и новембар–децембар). Лист је штампан у штампарији „Привредник“ на 24 стране, ћирилицом и латиницом. Заглавље са подацима о сваком броју, уредништву и могућности претплате, као и садржај, налазили су се на насловној страни финансирао се само од претплате. Једногодишња претплата 1937. год. износила је 30 динара. Током 1937. године изашло је дванаест бројева „Жене и света“. Лист је штампан ћирилицом, на више од 80 страна. Налазио се у слободној продаји, а цена једног примерка износила је 12 динара. Био је богато илустрован црно–белим цртежима, и, знатно ређе, црно–белим фотографијама. На насловној страни објављиван је цртеж у боји. Подаци о сваком броју и редакцији штампани су у заглављу треће стране. Лист је објављивао рекламе.

Током 1937. год. изашли су бројеви 3–8 „Жене данас“, од чега један двоброј (5–6). До броја 8. лист је штампан ћирилицом, а број 8. и ћирилицом и латиницом, најчешће на 24 стране. Илустрован је црно–белим фотографијама, уметничким цртежима и вињетама. На насловној страни штампан је и колаж црно–белих фотографија на обојеној позадини. Подаци о редакцији доношени су у дну последње стране. Цена једног примерка била је четири динара, а лист се добијао путем претплате. Од тог новца и од прилога симпатизера КПЈ лист се и издржавао, а сав рад на њему обављан је бесплатно (Жена данас, 1966, VII).

7. Култура, историја, уметност	19	/	4	9
8. Педагогија	7	/	3,5	4
9. Жена у друштву	1	51	5,5	26,5
10. Активности женских удружења	54,5	27,5	2	5
11. Репортаже о савременом животу	/	/	/	10
12. Догађаји у свету	/	4	/	5,5
13. Путописи	/	/	/	2
14. Интервјуи са познатим женама	/	/	/	3
15. Наука	/	10,5	3	2
16. Медицина	/	/	3	4
17. Спорт	/	/	1	3
18. Кратке вести	3	7	/	3
19. Забава, хумор	/	/	2	/
20. Читуље	7	/	/	/
21. Остало	4	/	2	/

На основу табеле уочава се да између посматраних женских часописа постоје негде веће, а негде мање разлике у тематским областима које они покривају, а само две теме (9. Жена у друштву и 10. Активности женских удружења) заступљене су у сва четири листа, наравно, у различитој мери. Оно што је на први поглед очигледно јесте да „Домаћица“ и „Женски покрет“ имају знатно мањи распон тема него друга два, што је и разумљиво с обзиром на њихову превасходно информативну функцију о раду друштава чија су гласила били. Садржаји карактеристични за женску штампу у њима потпуно изостају, што је неуобичајено за класичан женски лист какав претендује да буде „Домаћица“, али сасвим очекивано за феминистички опредељен „Женски покрет“, намењен елитној публици.

У „Жени и свету“ убедљиво преовлађују теме карактеристичне за класичну женску штампу (1. мода, 3. савети домаћицама, 4. кратке приче), а у мањој мери, чак неочкивано мањој, заступљене су и теме као 5. Живот „Олимпијца“, 6. Писма читатељки, 7. Култура и уметност. Тема 9. Жена у друштву, односи се пре свега на сферу приватног – брак, породицу, женине дужности у кући.

„Жена данас“, иако феминистичких ставова, тежећи пропаганди својих идеја, а такође и томе да у складу са својом идеологијом реформише све области живота, није се сасвим одрекла ни класичних женских тема које интересују просечне жене.

Ако посматране женске листове групишемо на следећи начин: класични („Домаћица“ и „Жена и свет“) насупротив феминистичким („Женски покрет“ и „Жена данас“), карактеристично је да у случају феминистичких упадљиво преовлађују теме врло мало заступљене у другој групи, којима се жена уводи у јавну сферу, као и оне које подразумевају високи степен информативности (9. Жена у друштву, 11. Репортаже о савременом животу, 15. Наука, 18. Вести). Када се томе додају и разлике у приступу темама (ангажован–неангажован) и језику који се користи (неинформативан, историски, ирационалан – информативан, историски, рационалан), супротности су још видљивије, и када је реч о тематским областима заједничким за обе групе. Прилози о моди или кратке приче, на пример, веома се разликују на страницама „Жене и света“ и „Жене данас“. Да би то било очигледније, дескриптивно ће се приказати по једна најзаступљенија тема за сваки поједини лист, и, ради упоређења, начин третирања исте теме у другим листовима, тамо где се она јавља.

1. Мода [3) Жена и свет и 4) Жена данас]

3) У текстовима о моди у „Жени и свету“ о свакој модној новости дискутује се са највећом пажњом и до танчина. Облик шешира у новој сезони, боје које ће бити модерне у Паризу, дужина сукње или хаљине, крој који пристаје одређеном типу жене итд., третирају се као питања од пресудног значаја, на пример:

„Данашња мода шешира усвојила је широкогрудо тушту и тма облика, тако да свака може изабрати оно што јој пристаје. Ово је потребно проучити пре куповине и бити на чисто, пристаје ли нам боље шешир намакнут на очи или затурен у назад. Већини пристају шешири који ипак, бар мало, осенчавају лице или делимично покривају чело. Капа и шешир са посувраћеним ободом, откривају лице и чело. Ту се не да ништа сакрити, ни немила линија косе, ни једна бора, чак ни умор. Одоли ли лице овом најстрожем испиту, тада може без зазора понети затворен шешир посувраћеног обода. . .“ (Жена и свет, бр. 1, јануар 1937, 34).

Ићи у корак с модом, а ипак бити различит од осталих, сматра се императивом сваке „праве“ жене. Овај лист, ипак, својим читатељкама налаже, да пре свега буду отмене даме, а не монденке, мада се понекад и о монденству пише позитивно као о типично женској особини, а кад не би било монденки, сматра се, не би било ни моде (Жена и свет, бр. 6, јун 1937, 18).

4) Претпоследња страна сваког броја „Жене данас“ била је такође посвећена моди, моделима који се препоручују читатељкама и угутствима за њихову израду, као и краћим текстовима о одевању. Међутим, у тим текстовима, који су писани подједнако рационалним језиком као што је и онај којим се пише о политици и јавном животу, потенцира се скромност, практичност и уредност одеће која запосленој, друштвено ангажованој жени треба да омогући несметану активност. Зато је акценат стављен на спортску одећу и одећу за рад. Свако претерано украшавање или праћење моде претире се као карактеристика неосвећених припадница виших слојева, које

Још увек имају традиционална схватања о улози жене у друштву; у једном од прилога пише се:

„Зато вам ми, и не само зато, већ и због њихове напирлитаности и очигледног каћиперства, не препоручујемо свилене пицаме ни огртаче, ни лепршаве хаљине од воала. Оне ће вам можда дати фину линију тела, али целокупан утисак о вама неће бити онај који се мора добити од једне жене, ослобођене предрасуда да „само својим оружјем – лепотом и кокетеријом – такозваном љупкошћу“ може победити. Кога и шта? Зар свога друга који се заједно с њом мучи на животном путу? А за праву борбу на друштвеном пољу, лепршастим хаљинама нећете учинити ништа“ (Жена данас, бр. 7, октобар 1937, 23).

Унеколико је различит по карактеру текст *Покушајмо да будемо лепе* (Жена данас, бр. 8, новембар 1937, 23). У њему се, нарочито младим чита-тељкама, саветује да не занемарују свој изглед и не иду у крајност у истицању само духовних вредности. Препоручује се умерено коришћење шминке и истицање природне лепоте.

7. *Култура, историја, уметност* [1] *Домаћица*, 3) *Жена и свет*, 4) *Жена данас*]

1) У „Домаћици“ су, уз извештаје о раду друштва и његових подружина, најчесталији управо ови текстови. У њима се велика вредност придаје ономе што се сматра специфично српским националним симболима (српска народна поезија, Косовски мит, народни обичаји, православље, српско јунаштво) и творцима народне културе (Вук Караџић), а ови текстови често садрже дозу романтизма, на пример:

„Народни обичаји су огледало: срца, душе, разума, осећаја нашега народа, стога их треба бележити, подржавати и испуњавати. Има их врло много и то: од рођења до смрти. Вршећи народне обичаје, ми бодримо етнички дух код наше деце, омладине, испуњавајући обичаје о светлим празницима, ми испуњавамо осећаје поштовања према нашим прецима и нашој деци“ (Домаћица, бр. 4, октобар–новембар–децембар 1937, 24).

Поучни и патриотски тон ових текстова био је у складу са тежњом „Домаћице“ да утиче на „умну и моралну снагу нашег женског света“, коме је био намењен (Домаћица, бр. 2, мај–јуни 1937, 16).

3) У „Жени и свету“ мањи број текстова који се баве овом темом најчешће се односе на историју културе, историју моде, обичаје ранијих епоха или егзотичних народа. Неки су писани поучно, али већина их је забавног тона, која рачуна на занимљивост непознатих, заборављених или страних обичаја, навика и стила живота:

„Знате ли колико је тежило одело Хенрика осмог, енглеског владара? Одело са накитима, пучетима и кратким мачем тежило је двадесет и пет килограма! Невероватно, зар не? Сва је срећа што је поменути владар био јак и плећат! – Затим осамнаести век. Век украса! Век безбројних коврџица, грађевина на главама уважених госпођа. . . Замак, ветрењача, галија с једрима, шта се све није нашло међу увојцима помодарке тога времена?! А господа? Она су носила свилене чарапе (због којих је данас толика повика на жене!) и машине у коси на кратком перчину. . .“ (Жена и свет, бр. 12, децембар 1937, 25).

4) „Жена данас“ најчешће обавештава читатељке о актуелном филмском и позоришном репертоару, новим књигама, о нашим познатим уметницама и њиховом стваралаштву. Већина прилога писана је информативно, неутралним тоном, али, чак и овде има упадљиво политизованих, ангажованих текстова, на пример:

„Познато је да је данас филмска индустрија власништво појединих моћних компанија које искористићавају филм у циљу што већег остварења профита, што неминовно ставља филм у службу реакције. Профит и пропаганда реакционарних идеја два су најважнија момента који руководе филмском културом код стварања филма и које треба узети у обзир код оцењивања њиховог уметничког нивоа. . .“ (Жена данас, бр. 3, јануар 1937, 20).

9. *Жена у друштву* [1] *Домаћица*, 2) *Женски покрет*, 3) *Жена и свет*, 4) *Жена данас*]

1) У једином тексту који се на страницама „Домаћице“ експлицитно бави положајем жене у друштву, жена се схвата искључиво као мајка; сматра се да је улога мајке, као васпитача нових генерација, од највећег значаја за цело друштво, да је то не само природна улога него и патриотска дужност. Мајка је творац и васпитач деце, а тиме и целе наше нације. Највише се очекује од куће, а у кући од мајке. По детету се познаје кућа. Све се од мајке научи и добија (Домаћица, бр. 4, октобар–новембар–децембар 1937, 22).

2) У најбројнијој групи текстова на страницама Женског покрета, рационалним, научним језиком доказивана је неопходност женске еманципације. На пример, представљајући својим читатељкама предлог за промене свих закона који се односе на жену у свим областима законодавства, назван Статут жене, који је израдила Комисија Алијансе Женских покрета, у коме се, уз добијање свих политичких и грађанских права, за жену предлаже и боља заштита материнства, укидање казне за абортус у случају опште беде, изједначавање брачне и ванбрачне деце, слободан приступ женској деци у све школе, једнако право на рад, једнаке плате за иста радна места и многе друге мере, каже се и:

„Наши предлози оснивају се искључиво на начелу да су женине способности и вредности еквивалентне способностима и вредностима мушкарца и да је за складан развитак живота безусловно потребно: да способности и вредности оба пола дођу до што савршенијег формирања и до што потпунијег апсорбовања за корист целокупности. Та једнаковредност, доказана егзактним научним истраживањима, даје нам право да тражимо и равноправност између жене и мушкарца, равноправност у теорији и пракси“ (Женски покрет, бр. 1–2, јануар–фебруар 1937, 6–7),

а у тексту Т. Г. Масарика *Положај жене у породици и јавном животу*, у коме се анализира улога жене као супруге, мајке, и домаћице, говори о предрасудама друштва према жени која се схвата као различита од мушкарца (мање интелигентна, али осећајнија), каже се:

„Мислим да ће бити право кад свет призна да су жена и мушкарац у свему једнаки. . . Тврдим: ако се не обазиремо на полне разлике, жена је како по осећањима, тако и по разуму једнака мушкарцу“ (ibid., 30).

3) У „Жени и свету“ преовлађује говор жене жени, поверљив и интиман или практично-саветодаван. Међутим, на ударним странама сваког броја доносе се по два-три текста који се односе на улогу жене у друштву, чији је тон потпуно другачији – озбиљан, моралистички, са врло конзервативним схватањима о друштвеној улози жене. Текстови су потписани пуним именима, а приметно су искључивији према жени они чији су аутори мушкарци. Свет жене и свет мушкарца овде су строго подељени, и, сматра се, тако треба и да остане. Женина дужност је да буде „предана мати, добра жена, уредна домаћица, другарица свога мужа у дому и угледна његова супруга и дама у друштву“ (Жена и свет, бр. 6, јун 1937, 3), а мушкарац је „господар у кући“ (Жена и свет, бр. 8, август 1937, 1). „Мајка је срце и душа, нежност и прва песма кроз живот. Отац је озбиљност, судија, надзорник, чувар породичне свести и поштења (ibid.). Еманципација, сматра се, само намеће жени заморне обавезе, а она и онако све што жели постиже женским оружјем – љупкошћу и лукавством. Таквих примера у уводницима има још много, међутим, на страницама „Жене и света“ преовлађује тон „женских разговора“. Он је нарочито упадљив у рубрици „Писмо свакој жени“ која је објављивана у седам бројева током посматране године. У тим текстовима, писаним у форми писма у другом лицу, у веома присном тону читатељкама се говорило о проблемима брака, дужностима жене, материнству, али се овде ставови који су у основи исти као у уводницима, нису наметали тако строгим тоном, него тоном пријатељске топлине, уз обиље еуфемизама, карактеристичних за говор жене жени: „Драга моја мала пријатељице“... „Волим те много и искрено“... (Жена и свет, бр. 9, септембар 1937, 2). Материнство се потпуно идеализује, оно „пружа безброј радости“, без икаквих проблема, на пример: „О, мила моја девојчице, ти се ето, играш, спремаш рубље и хаљинице за најлепшу и најдражу лутку“ (Жена и свет, бр. 3, март 1937, 6).

4) У текстовима који су најзаступљенији у „Жени данас“, а који се односе на друштвени положај и улогу жене, настојало се да се марксистичком методом научно објасне разлози женске потчињености у друштву и друштвени узроци њеног природног понашања и особина. Писало се о неопходности решавања законског положаја жене у друштву, о положају незапослене жене – домаћице, и проблему што се домаћи рад жене не вреднује, о неопходности рационализације домаћинства код нас, о запосленим женама и предрасудама средине на које оне наилазе, о мањим платама за иста радна места, критиковало се свођење жена на узак круг улога, нарочито васпитавање девојака само за брак, захтевало се да жене имају могућност равноправног избора свих друштвених улога и послова за које су лично способне. У прилогу „Жена и друштво“ пише се, на пример, о положају жене у модерном друштву, за који се сматра да је још увек потчињен:

„Значајан је момсат у историји када је жена непосредно ступила у друштвене, производне односе, не преко мужа и оца који су до тада носили на пијалу њене израђевине, него она, лично, као човек. Њој је дато да ради ван куће. Али на основу схватања о мањевредности женског пола, када су пронађене машине, чекао ју је још један облик потчињавања у том смислу да је мање плаћена него мушкарац. То је нови облик искоришћавања жене као пола. Развитком друштва јако је изражена двострука искоришћеност једног дела жена, која се провлачи

од тада све до данас, мењајући свој облик. Једне мање плаћене, друге одређене да носе на својим раменима чврстину и солидност породице, као хелије друштва, још увек су, као жене, потискиване у друштву“ (Жена данас, бр. 3, јануар 1937, 6-7).

Одбацујући моделе који су јој наметани у прошлости, „Жена данас“ се залаже за сасвим другачији идеал, „нову жену“:

„Бољи услови живота, запосленост и брижљиво васпитање ствара, међутим, нови тип запослене, самосталне жене, која рачуна и на друге своје квалитете осим наприлитане женскости. Без опасности да ће изгубити своју емоционалност и природну женскост, она у исто време може да буде и друг и радник, и жена – мајка. Учесће у раду и друштвеном животу свакако је изменило и измениће многе ствари у њеној психологији – али тек онда потпуно кад и људи буду видели и све друге квалитете код њих за које су говорили да им недостају, а које нису ни тражили од њих“ (ibid., 5).

б) Идеал жене (изабрани узорак, 1937. година)

УЛОГЕ ЖЕНЕ	Л И С Т О В И:			
	1) Дома- ћица	2) Женски покрет	3) Жена и свет	4) Жена данас
1. Домаћица	/	-8	+ 42	± 2
2. Супруга	+ 50	/	+ 29	- 2
3. Мајка	+ 50	+ 8	+ 13	/
4. Заводница (Жена-објект)	/	/	± 15	- 6
5. Еманципована жена	/	+ 84	- 1	+ 90

(предзнак означава вредносни став који се даје у листу)

И ова анализа још јасније показује разлику између класичних и феминистичких женских листова, али и неке разлике унутар њих. Феминистички листови се у огромном проценту залажу за еманциповану жену, а класични листови за жену супругу и мајку, с тим што је „Жена и свет“ види и као домаћицу, али и, за нашу дотадашњу патријархалну културу незамисливо, као заводницу, мада према тој улози још увек има амбивалентан однос.

Идеал жене у сваком поједином листу биће даље детаљније описан.

1) Садржајно и тематски прилично осиромашена „Домаћица“ не даје много материјала за анализу која се односи на жену и њену улогу у друштву. Неке закључке је ипак могућно извести.

Најважнијом функцијом жене у „Домаћици“ сматра се материнство. О њему се пише у повишеном тону, а може се чак рећи да основна делатност Женског друштва које је издавало лист, каритативни и социјални рад, схваћен као специфично женски делокруг, представља, у ствари, проширивање

материнства, преко његових биолошких и индивидуалних граница, на целу социјалну заједницу.

Да се домаћичкој функцији жене придаје велика пажња, може се закључити и из наслова листа. Жена се, на страницама „Домаћице“, сматра стубом куће и породице: „Кућа не стоји на земљи него на жени“ (Домаћица, бр. 4, октобар–новембар–децембар 1937, 22). Ипак, савети у вези са вођењем домаћинства овде су потпуно изостали.

О односима између полова, о љубави, па чак и о браку (с једним изузетком, где се говори о неопходности брачне верности) уопште се не пише. Такве теме представљале би сукоб са традиционалним патријархалним моралом који прописује ћутање о односима између полова, чак и у браку. Такође се потпуно изостављају теме везане за изглед жене и неговање лепоте. Питање еманципације жене не спомиње се ни једном.

2) Очигледно је да и „Женски покрет“ потпуно занемарује домаћичку и заводничку функцију жене. На страницама овог листа домаћичка улога жене помиње се само једанпут, и то када се истиче да она није природна женина дужност.

И односи између полова, љубав и брак, помињу се веома ретко. Материнство се помиње само у контексту расправа о његовој законској заштити.

Садржаји „Женског покрета“ најчешће се односе на проблеме еманципације жене, првенствено законске, а онда и економске и образовне. Идеал жене који се овде пропагира јесте жена законски изједначена са мушкарцем, са подједнаком могућношћу да се образује и обавља све професије за које има личних афинитета и способности. Највише су вредноване оне жене које су продрле у сферу јавног, и успешно се баве професијама које су традиционално обављали искључиво мушкарци. Упадљиво је да је увек реч о професијама које подразумевају одређени друштвени углед – на пример, жене чланови парламента, министри, научници, писци и сл.

3) На основу анализе садржаја може се закључити да је „Жена и свет“ лист који је, пре свега, намењен женама које имају породице, и, запослене или не, првенствено воде бригу о домаћинству. Велики број прилога у листу садржи савете свих врста у вези са одржавањем домаћинства, ручним радовима, исхраном, уређењем стана и слично. Највећи простор у листу посвећен је моди, из чега би се могло закључити да „Жена и свет“ види жену, пре свега, у улози заводнице. Међутим, модели који се у овом листу предлажу веома ретко треба да истакну ту функцију. Многи од њих намењени су женама које не претендују на ову улогу (старијим, женама које немају „идеалну“ линију, итд). Још је важније што се за све моделе могу набавити кројеви, што подразумева да жене саме израђују одећу. Тако се и ове рубрике могу пре убројати у оне намењене жени – домаћици него заводници. И у текстовима о моди жени се најчешће даје савет да у обнављању гардеробе буде штедљива, практична и рационална, дакле да се понаша као добра домаћица.

Да „Жена и свет“ не потенцира сувише заводничку функцију жене, потврђује и чињеница да међу темама на њеним страницама нема много оних које се баве лепотом жене. Наравно, подразумева се да жена треба да буде негована и елегантна, али се томе врло ретко даје призив сексуалне привлачности. Уопште, иако је овај лист на неки начин претеча модерне женске штампе код нас, у посматраном периоду још је далеко од тога да се отворе-

није говори о односима између полова. И кад се помиње љубав, о њој се говори само на психолошком нивоу и подразумева се да се она завршава браком. Дobar брак се сматра идеалом, а под њим се подразумевају узајамна верност и разумевање, али и строга подељеност улога и дужности између мужа и жене.

Материнство, ако се и не помиње најчешће, највише се вреднује. Оно није само циљ брака него и циљ живота сваке жене. Сматра се да је жена која није мајка промашила живот.

Равноправност жене и мушкарца вреднује се позитивно само у вези са основним личним слободама, иначе се спомиње ретко и став о њој је негативан.

4) Анализом ставова о жени постаје видљиво да је на страницама „Жене данас“, жена у традиционалној улози мајке, супруге и домаћице врло мало заступљена.

Док се о домаћем раду жене, као о раду за који се захтева да буде друштвено признат, у листу могу наћи позитивни ставови, мада се он свакако не сматра превасходно женском дужношћу, о браку су ставови изразито негативни. Чак се и материнство, које се у класичној женској штампи подвлачи као циљ и смисао живота жене, у анализираним изабраним садржајима „Жене данас“ готово и не помиње (мада постоји у неким другим – на фотографијама, текстовима о педагогији, медицини, и сл.).

Најчешће помињана и највише вреднована на страницама „Жене данас“ је еманципована, „нова жена“. При том се имају на уму и економски, и законски, и образовни и сексуални видови еманципације. „Нова жена“ је, пре свега, она која је одбацила све „старо“ – традиционалне вредности и васпитање и преобразила се у самосталну и самосвесну особу, која схвата неопходност друштвеног ангажовања и промена постојећих односа у друштву. На том путу ка „бољем животу“ она се сматра потпуно равноправном другарицом и сарадницом мушкарца.

Љубав се високо вреднује, али и кад се говори о односима између полова, постоји жеља за радикалним мењањем традиције. И овде треба одбацити све „старо“, што се сматра изразом несавршених друштвених односа које треба променити. Нарочито се оштро критикује традиционално васпитање жене за брак и њена улога заводнице, која се овде одбацује с презиром, јер се сматра изразом друштвене потчињености жене и њене зависности од мушкарца. Наравно, жеља за допадањем другом полу се не одбацује, али се сматра да жена не сме да подреди своју личност само том циљу него да у односима са мушкарцима буде самосвесна и самостална личност. „Нова жена“, сматра се, „своју праву еманципацију каналише у правцу изградње свих њених квалитета, осећајности и интелигенције, ради стварања ведре и енергичне, пуне живота, жене“ (Жена данас, бр. 7, октобар 1937, 20).

III. Читатељке

1) У односу на женску популацију свог времена, тираж „Домаћице“ није био велики. Читатељке листа биле су, претежно, чланице Женског друштва које је и издавало лист, а већ је речено да су то биле припаднице средње класе

из градских средина, углавном жене старије генерације из угледних породица, најчешће из малих градова, и, пошто је било у питању друштво са патриотским и националним циљевима, Српкиње. „Домаћица“ је, дакле, настајала и читана је у истом кругу.

2) „Женски покрет“ је, кад је реч о читаности, такође био ограничен углавном на чланице Друштва које га је издавало, што је и у овом случају мали број, а то су биле интелектуалке, афирмисане у јавном животу, углавном припаднице виших слојева из градских средина. Иако су се залагали за солидарност жена без обзира на класу и уверење, и лист и организација Женски покрет остали су оријентисани углавном на елитне друштвене кругове.

3) За разлику од претходних, као типичан представник класичне женске штампе, „Жена и свет“ има тенденцију да се обраћа најширем кругу читаатељки – свим женама које имају породице и ангажоване су радом у домаћинству. Овде се женски род сматра хомогеним и не настоји се да се број читаатељки ограничи било којим посебним критеријумом – образовањем, класом, професијом, неким посебним интересовањем. Да је „Жена и свет“ успешно одговорила задатку који је себи поставила, сведочи и чињеница да је то био најтиражнији женски лист код нас између два рата. Ипак, и овде се јавља неопходно ограничење броја читаатељки – то су могле бити само писмене жене, дакле већином урбано становништво.

4) Лист „Жена данас“ је издавала КПЈ, па је његова уређивачка политика била подређена партијским циљевима. Став КПЈ био је да се настоји да се путем листа жене из различитих крајева Југославије, из различитих друштвених слојева, па и различитих политичких уверења, међусобно повезују и уједињују око, тада врло актуелних, тежњи ка миру, антифашизму и демократији, да би се, постепено, комунистичка идеологија ширила и пропагирала у што ширем кругу. Ради тога се „Жена данас“ обрађала и радницама и сељанкама, студенткињама, интелектуалкама, домаћицама, службеницама. Лист је био нарочито читан међу студенткињама, које су често сарађивале у листу, слале дописе и сл., али важно је рећи да је лист налазио пут и до сељанки, а проблем неписмености решаван је тако што је лист читан усмено на кружоцима тзв. симпатизерки Комунистичке партије по селима. Читаатељке „Жене данас“ биле су, пре свега, жене које су прихватале левицарска уверења, у то време, на првом месту, студентска и радничка женска омладина.

На основу свега што је досад речено, могу се извести неки закључци о овим листовима и њиховој функцији.

Најстарији лист „Домаћица“, представник традиционалне патријархалне културе и таквог погледа на жену, постаје анахрон за своје време. Лист који је, док је био једини или један од ретких представника женске штампе код нас, сједињавао у себи многе функције – образовну, социјализацијску, па унеколико и еманципаторску, са јављањем других листова и њиховом већом диференцијацијом, губи постепено ове функције, задржавајући ставове и језик формиране у XIX веку. У посматраном периоду он је неатрактивно гласило Женског друштва, са искључиво информативном функцијом и нагласком на националној култури и чувању традиције. Наравно, за проучавање делатности Женског друштва, „Домаћица“ је драгоцен и незаменљив извор.

Лист „Женски покрет“, поруке које преноси и слој жена којима се обраћа, указује да се у то време у грађанском друштву које се формира код нас појављује и једна специфична група жена, пре свега високообразованих, које желе да се, пре свих других „женских дужности“ баве својом професијом под једнаким условима као и мушкарци. Немајући претходних узора у нашем друштву, осим неколико изузетака, оне и путем овог листа настоје да формирају свој идентитет жена интелектуално једнаких мушкарцима, које подједнако учествују у дистрибуцији моћи у друштву. Осим тих захтева, на страницама „Женског покрета“ истичу се и други који се свакако сврставају у захтеве савремене демократије – толеранција међу људима различитих уверења, већи ниво општег образовања, пацифизам, итд. С друге стране, елитизам и спремност на компромисе са званичним, „мушким“ круговима, ограничила је могућност њиховог ефикасног остваривања тих идеја.

„Жена и свет“, као масовно читан женски лист, сведочи о продору масовне културе и у нашу земљу, наравно прилагођено нашим условима, техничким могућностима, и сл. Ипак, идеал жене који се пропагира, а који се може сматрати и ставом званичног друштва, још увек је увелико обележен патријархалном традицијом, која жену дефинише преко њене везе са мушкарцем, а место јој налази у домену приватног. Са становишта читатељки, функција листа је изразито саветодавна, а осећа се и тенденција листа да васпитава укус читатељки, даје им савете о начину живота, моди, етикецији итд., да на неки начин усмерава стил живота грађанске класе и становница градова чији се број у то време повећава. Овај лист је драгоцен извор за посматрање свакодневног живота тог времена.

„Жени данас“, као листу изразито обележеном политичким циљевима једне партије, може се са данашње тачке гледишта замерити много шта – да је у својој тежњи да ослобађа од идеологије и мења и сам у великој мери постао идеолошки, да пропгира сувише аскетски или рационалан приступ приватном животу, и сл. али, иако је ово све тачно, посматран у контексту тадашњих услова, „глас жена“ на страницама овог листа који није увек био само и искључиво идеолошки, може се сматрати алтернативним за изразито „мушку“ организацију КПЈ, у којој су, стицајем околности, све те тенденције биле још више изражене, а „женско питање“ најчешће остављано сасвим по страни. Ако се одбаци идеолошки слој „Жене данас“, она представља драгоцен извор о животу жена свог времена, захваљујући документарном и реалном приступу темама.

Овде је дат само један од могућних приступа проблему женске штампе, често неоправдано занемареном од „озбиљне науке“. Другачији приступи, на пример социо-лингвистичка анализа језика, дали би сигурно још продубљење и занимљивије резултате.

ЛИТЕРАТУРА

- Агатонович, Д., 1935. *Београдско женско друштво*, Гласник Југословенског женског савеза 3, март, 22–24.
- Драговић, В., 1956. *Српска штампана између два рата*, књ. I, Основа за библиографију српске периодике 1915–1945, САНУ, Београд.

- Жена данас 1936–1944*, 1966, Фототипско издање Конференције за друштвену активност жена Југославије, Београд.
- Кецман, Ј., 1978, *Жене Југославије у радничком покрету и женским организацијама 1918–1941*, Народна књига, Институт за савремену историју, Београд.
- Лебл–Албала, П., 1930, *Развој универзитетског образовања наших жена*, Библиотека „Библиотека универзитетски образованих жена“, 1, Београд.
- Милић, В., 1978, *Социолошки метод*, Нолит, Београд.
- Митровић, М., 1959, *Жена данас*, Годишњак града Београда VI, Музеј града, Београд.
- Морен, Е., 1979, *Дух времена*, I, II, Београдски издавачко–графички завод, Београд.
- Прошић–Дворнић, М., 1984, *Одевање у Београду од 1787. до 1915. године*, II, докторска дисертација, Београд.
- 1985., *Женско питање у Србији крајем XIX и почетком XX и часопис „Домаћица“ (1879–1914)*, ГЕИ САНУ, XXXV, Београд.
- 1986., *„Једнакост“ – гласило жена – социјалдемократа (Београд 1910 – 1912; 1914. година) и раднички покрет за еманципацију жена*, Етнолошке свеске VII, Београд – Топола, 7–22.
- Тодоровић–Узелац, Н., 1987, *Женска штампа и култура женствености*, Научна књига, Београд.

Mladena Prelić

WOMEN'S MAGAZINES IN BELGRADE BETWEEN THE TWO WORLD WARS

Four different women's magazines ("Housewife"/"Domaćica"/ – journal of the Belgrade Women's Society; „Women's Movement“ – organ of the Women's Movements Alliance in Yugoslavia; „Woman and the World“; „Woman Today“), that were published in Belgrade in the period between the two world wars, were analyzed in this paper. One year, 1937, in which all four magazines were published, was taken as a representative sample. These magazines differed in style (conservative – feminist), which was to be expected since their publishers differed as well (humanitarian and educational association, Women's Society, Women's Movement, private citizens, Yugoslav League of Communists). Content analysis revealed how their pages were used to shape and transmit various messages, and to propagate different ideal types of women. Behind these different messages stood their senders – mutually confronted social groups – conservative middle class, feminists, global society, communists.

Оригинални научни рад
UDC [784.4:398.8] (497.1)

Марко Стојановић
Београд

МОДЕЛИ УСПЕХА У НОВОКОМПОНОВАНОЈ НАРОДНОЈ МУЗИЦИ И РАЗВОЈ „НОВОКОМПОНОВАНЕ КУЛТУРЕ“

На основу препознавања и упоредне анализе митских топоса каријера тројице певача новокомпоноване народне музике покушао сам да докажем не-музичко значење овог специфичног феномена масовне културе. Различита значења мита говоре о моделима успеха у оквиру овог феномена, заснованог на почетном моделу „American dream“, а модели говоре о настанку поткултуре слушалаца ове врсте музике.

Кључне речи: масовна култура, медијски мит, новокомпонована народна музика, митски топоси, модели успеха, упоредна анализа мита, поткултура.

Покушаји да се објасни не-музичко значење феномена новокомпоноване народне музике (у даљем тексту скраћено НКН музика), с обзиром на то да он постоји више од три деценије, требало би да укључују историјску компоненту. Људи професионално везани за ту врсту музике наводе појаву три таласа певача као битан моменат,¹ па ћу покушати да објасним значењску различитост сваког од тих музичких таласа. Специфичан домаћи феномен је у питању, што захтева посебан методолошки приступ,² и претходни рад о Мирославу Илићу, значењу митских топоса у његовој каријери³ представља основу која омогућује упоредну анализу значења каријере два певача који су типични представници претходних музичких таласа у НКН музици. Такав приступ омогућује динамику истраживања овог медијског феномена наше културе и свеобухватан однос према НКН музици.

Синтагма мита о Томи Здравковићу и Шабану Шаулићу, како би методолошки поступак био уједначен, представљена је у идеалтипском облику, на основу новинских чланака.⁴ Исти поступак „обликовања“ синтагме митске приче коришћен је у раду о Мирославу Илићу. Упоредна анализа значења митских прича о тројници певача НКН музике изведена је на основу истих митских топоса како би све промене биле уочљиве. Постојање модела успеха који еволуира, доказивају на основу промена у значењу мита. Истовремено, на следећем нивоу, различити модели успеха у НКН музици омогућавају покушај да се разлуче три сукцесивне фазе у развоју претпостављене „новокомпоноване културе“ као нове поткултуре у настанку.

1. Упоредити: Иван Чоловић, *Дивља књижевност*, Нолит, Београд 1984, 142 - 143.
2. Упоредити: Марко Стојановић, *Мирослав Илић - мит о народњачкој звезди*, Гласник Етнографског института САНУ XXXVI - XXXVII, Београд 1988.
3. Исто, 85 - 94.
4. Упоредити: Иван Ковачевић, *Семиологија ритуала*, Просвета, Београд 1985, 175 - 176.

Синтагма мита о Томи Здравковићу

Овај певач се већ деценијама налази на естради.⁵ Почетак каријере повезан је са кафанским певањем, јер у то време певач народне музике само на тај начин може „да стекне име“. Кафана је била велика школа за младог певача, кафански наступи су синоним квалитета. Морао је умети да отпева преко пет стотина песама, од народне до класичне музике, како би уопште омогућио себи наступ. Годинама је Тома певао у кафани пре него што је стекао прилику да сними плочу, што су тада могли само врхунски певачи. Снимљена плоча на тај начин посредно потврђује да је међу изабранима. Упркос успеху, наставио је са наступима у кафанама, па и данас отворено признаје како најрадије пева уживо у кафани, иако има више од педесет година.

Пре почетка каријере на естради Тома Здравковић био је само сиромашан дечак из провинције, од детињства осуђен да брине сам о себи. Борба за место под сунцем натерала га је да почне да пева како би обезбедио макар минимум егзистенције. Можда никада не би постао познат да му Силвана Арменулић није понудила да отпева уместо ње песму у кафани у којој је наступала. На тај начин она је, можда случајно, „открила“ његов таленат. Та једина песма пресудила је да Тома схвати како само песма чини његов живот. Од тада само осећања владају животом овог певача, једино је важно да ли сам жели нешто или не жели.

Многе љубави су обележиле живот Томе Здравковића. Заљубљивао се стотинама пута, свака од тих љубави бивала је једина права, а свеједно су жене увек остављале њега. Већина песама носи имена жена јер у њима опева своје несрећне љубави. Несрећан у питањима срца, ни остатак живота није му пружио много радости. Године проводи не само певајући у кафани већ и живећи у њој и са њом у пуном смислу те речи. Дане и ноћи проводио је са пријатељима, опијајући се и пратећи живот са његове доње стране. Пробао је све, био на врху, али и на дну животног талога. Несрећан живот утапао је у алкохолу и коцки, па је Тома човек за кога се тврди како у животу и љубави „срећу увек губи за корак“. После свега, сам тврди како су најбитнији пријатељи, само њих не може ништа да замени. Таква животна девиза наводила га је да новац који за ради истом брзином потроши. Исто тако, омогућила је да тридесет година опстаје на естради као једини шармер, боем и занесењак.

Критичари и публика слажу се како вокалне способности овог певача нису изузетне. Ипак, све се опрашта пред силином осећања која извире из интерпретације. Делатност овог певача не своди се само на репродукцију туђих песама. Како сам пише своје песме, званични критичари говоре да је постигао прави спој народне и забавне музике, у његовим песмама очигледно постоје страни утицаји. Грчка, шпанска, турска провенијенција у песмама не сматра се довољним разлогом да дискредитује његов рад. Због свега, Тому сматрају јединим шансоњером у народној музици. Како сам каже, у песмама

5. Чланци у штампи на основу којих је уобличена синтагматика мита наведени су у дипломском раду на Одељењу за етнологију Филозофског факултета у Београду: Марко Стојановић, *Етнолошки приступ проучавању популарности новокомпоноване народне музике*.

су најбитнија осећања па због публике и себе мења стилове како би постигао крајњу оригиналност. Контрадикција те тврдње превазилази се признањем новинара да је Тома класик и авангарда народне музике. Најснажнији је „у тренуцима своје слабости и балканске болећивости“.

Аутобиографски елементи лако су препознатљиви у песмама Томе Здравковића. Препознатљиву атмосферу кафана, присност амбијента, лако је открити у песмама. Идентификација слушалаца лако је могућна јер Тома пева из срца, он је „последњи Мохиканац“ који доживљава своје песме. Три генерације слушалаца обожавају овог певача, највернији су увек млади људи који се најлакше идентификују са његовим животом, а сви се слажу како већина песама постају „кафанске химне“.

Тома Здравковић је несвакидашња појава на естради, он се калио у кафанама у време кад су оне биле једине естрадне позорнице, тамо где није могло да прође „ништа фалш“. Већина његових песама, због тога, успела је да прође пробу најачег естрадног филтра, кафане, па тек онда нашла место на плочама. Изузетно јак контакт са публиком омогућава му да на концертима сви певају с њим. Поред свега, има храбрости да тврди како зна да је кафанско певање многим „прна уметност“ али да он себе једино осећа у кафани. Обојавоци кажу да је Тома „краљ кафане“. Интерпретација песама представља његов живот, он је певач туге; због тога га воле чак и клинци који слушају само rock and roll, а са презрењем говоре о НКН музици.

Синтагма мита о Шабану Шаулићу

Рођен је у Шапцу, где је провео детињство и младост, окружен многим сестрама које су га размазиле. Наглашава како је Црногорац по оцу, док је мајка из Босне. Био је врло несташан као дете, играо фудбал, волео што и друга деца. Тек кад није успео да настави успешну фудбалску каријеру, окренуо се народној музици. Врло млад, започиње успешну каријеру певача НКН музике, која му омогућује да много шта проживи. Данас Шабан Шаулић живи у срећном браку, уз троје деце. Складан породични живот поспешује supruga, која нема примедби што остаје у сенци велике естрадне звезде, сама тврди како је свесна да је живот њеног supruga препун одрицања. Шабан се често умета у васпитавање деце, због чега његова supruga тврди како је одан и нежан отац, али ипак у кући постоји подела послова на мушке и женске. Деца свакодневно траже времена, па Шаулићи ипак морају да ангажују кућну помоћницу како би њихов простран, скупо опремљен стан увек био уредан. Одмор од нагомиланих проблема овај брачни пар налази два пута годишње на Канарским острвима, где освежавају своју љубав.

Податак о ванбрачном детету Шабана Шаулића, греху из младости, мења идиличну породичну слику. Мајка детета водила је полемику у штампи са Шабаном, тврдећи како отац не жели да призна дете, никада га није видео и не плаћа алиментацију, чак уцењује њеног supruga и њу. Мајка ванбрачног детета тврди како се Шабан понаша индолентно и неочински, па каже: „То је мрља у његовом животу коју не може да избрише“. Другачију слику од срећне породице Шаулић стварају изјаве самог певача који каже како је у младости збиља био врло неодговоран. Волео је да скита, да лумпује, да се напије и тако изневери

менаџера, па су концерти често бивали отказивани а обожаваоци разочарани. Многи концерти су пропали због хира овог певача, али сада тврди како се смирио и опаметио и да то себи никада више неће дозволити.

Велики број чланака говори о карактеру ове НКН звезде подацима о куповини виле на Дедињу, из које насилно покушава да исели станаре. Постоји оштар сукоб брачног пара Шаулић са станарима, од којих су многи инвалиди и људи који би исељењем остали на улици, без средстава за живот. Не бирајући средства како би постигао циљ, певач се осим илегалних покушаја исељења, служио уценама, подмићивањем и бруталном силом.

Вокалне способности Шабана Шаулића постале су легендарне. Ван серијски таленат је неоспоран, а због распона и лепоте гласа називају га „шабачки феномен“. И критичари говоре о музикалном нерву у генима, признају квалитет који је реткост и код школованих оперских певача. Новији подаци, насупрот томе, наводе како такав невероватни глас показује трагове „напуклости“ услед неуредног живота. Шабан се врло рано, осим као интерпретатор, појавио као комплетан аутор својих песама. Опречни судови прате целокупни живот ове звезде, па тако и у случају ауторске личности. Говори се о прекретници у НКН музици, урођеном дару за стварање шлагера намењених најширој публици. Називају га „пиониром новогурбане шансоне“, који оставља утисак квалитетом колико и количином песама које ствара. На другој страни, то је аутор који ствара песме трајно класичних вредности у НКН музици исто колико и шунд. Нови стил у музици Шабан Шаулић ствара за људе који су ливаде и њиве заменили асфалтом, за њега тврде: „Били су и он и то скоројевићко, грађанско понашање дојучерашњих сељака који су постали његови обожаваоци омаловажавани, нарочито од музичке критике. Једно време носио је титулу „шунд шампиона“. Од таквих тврдњи певач се бранио тиме да људи који га слушају, исто као и он, осећају живот управо на тај начин. Свестан да постоје критике његовог стваралаштва, каже да воли изворну народну музику, али ствара за људе који га слушају а они воле нешто друго. Тако увек остаје између чињенице да је својим песмама пружио „диверзије у националном фолклору“ и тога да су неке од његових песама постале класика у народној музици. Неоспорно најкомерцијалнији певач НКН музике, био је „крунисани краљ“ ове врсте музике. Тврди како је увек самостално бринуо о својој каријери и да једино његови слушаоци могу да утичу на успех Шабана Шаулића. Сценским изгледом трудио се да увек буде „у тренду“, иако свестан да то некима и не одговара.

Шабан Шаулић одувек покушава да остане другачији од осталих. И због тога сви тврде да се од идола трансформисао у мерну јединицу квалитета. Воле га млади људи који не маре много за НКН музику, али међу обожаваоцима има много оних из старијих генерација. Колеге ову звезду поштују тврдећи да је Шабан у народној музици исто што и Реал Мадрид у фудбалу.

Упоредна анализа значења митских топоса

Имици – изглед

Тома Здравковић представља естрадног уметника у НКН музици који „негује недостатак стила“. На сцени и ван ње овај певач је одувек поштовао неписане каноне естраде, без обзира на то којом врстом музичке делатности

се уметник бави. Не постоји ни један детаљ на основу кога овог певача можемо окарактерисати као звезду НКН музике.

Доминантну одлику сценског изгледа Шабана Шаулића карактеришу честе промене. Претенциозни, нападни стил одевања овог певача најчешће припада моделу „шљокице и перје“.⁶ Своје песме Шабан ствара за слој који је „једном ногом на селу а другом у граду“ и тврди како једино публика може да утиче на његов успех. Рефлектујући сопствено виђење имица звезде НКН музике, публика улази у интеракцију где естрадни идол прихвата сопствену пројекцију у очима својих обожавалаца. Честе промене имица имају кинетичко значење,⁷ јер, не само идол Шабан Шаулић већ и слој људи који га слушају покушава да искристалише себи и остатку етаблиране културе како постоји диференција значења НКН музике према другим сегментима културе. Својим деловањем на медијски изглед НКН звезде овај слој слушалаца НКН музике латентно превазилази тренутни недостатак сопственог статуса, раскорак између града који их не прихвата и села из кога су отишли.

Однос међу значењима имица певача НКН музике представићу према значењу имица Мирослава Илића.⁸

Тома Здравковић	:	Шабан Шаулић	:	Мирослав Илић
недефинисан стил	:	потрага за стилем	:	универзално значење

Савремени фолклор (текстови и мелодије)

Тома Здравковић се приказује као комплетан аутор. Нераскидиви део мита о њему је кафана, чију филозофију потпуно објашњава у својим песмама. Страни утицаји у каријери једино њему се не замерају јер постоји представа да све оно што је отпевао, Тома је и доживео. Мит говори како једино спојем народне и забавне музике, страних утицаја и шансоне, певач остварује крајњу аутентичност сопствених осећања у песмама. Чистота осећања чак и за критицаре који не воле НКН музику митски постаје доказ објективних вредности. Велика популарност, уз филозофију кафане, наводи на хипотезу да мит о Томи Здравковићу прихвата првенствено социјално нераспоређени, недефинисани слој, чије вредности не припадају ни традиционалном ни урбаном обрасцу. Ти људи налазе се на маргини друштва и сопствени модус вивенди проналазе у негацији вредности традиционалног као и савременог живота. Осталима мит говори о моделу понашања који није усмерен ни према једном од супротстављених полова, традицији и савременој култури.

Ауторски рад Шабана Шаулића подлеже укусу публике. Неуједначен квалитет песама мит објашњава његовим највернијим слушаоцима који припадају недефинисаном слоју „дојучерашњих сељака скоројевићко-грађанског понашања“. Квалитет жртвује комерцијалним песмама јер Шабан ствара

6. Инес Прица, усмено изречен суд о имицу НКН звезда.

7. Упоредити: Иста *О критници новокомпоноване народне музике*, Гласник Етнографског института САНУ XXXV, Београд 1986, 57.

8. Однос значења митских топоса три певача НКН музике омогућен је на основу претходно изведених значења митских топоса каријере Мирослава Илића. Погледати: М. Стојановић, *Мирослав Илић - мит о народњачкој звезди*.

за најшире масе, које му узвраћају тиме што омогућају да постане најкомерцијалнији певач НКН музике. Као певач гастарбајтера, досељеника у град, слоја који није дефинисао статус у новој средини, постаје „лионир новоурбане шансоне“. Тај слој бриколирањем модуса двају начина живота, при том не припадајући ни једном од њих, проналази потврду исправности свог новог начина живота у песмама свог идола. Неуједначени критеријуми шта је исправно а шта не омогућавају повратну спрегу између публике и Шабана, где су последица изванредне мелодије, али и титула „шунд шампиона“. Стваралаштво Шабана Шаулића прати промене у систему вредности слојева људи који га цене, а који немају учвршћене морална кодексе као последицу неприлагодности новој животnoj средини.

Тома Здравковић	:	Шабан Шаулић	:	Мирослав Илић
кафанске песме	:	новоурбане песме	:	изворни мелос

Вокалне способности

Заједнички објективан квалитет тројице певача је извансеријска интерпретација. Вокални таленат Тома Здравковић надокнађује песмама које у његовој интерпретацији „имају душу“. Мирослав Илић, такође, и просечне песме уздиже сопственом интерпретацијом. Вокални таленат као објективан квалитет, снагом интерпретације, који у овом случају треба „читати“ као снажну личност, потврђује вредност НКН музике као културног феномена. У случају Томе Здравковића такво значење потенцира личност певача, који постиже успех упркос недостатку талента.

Публика

Медијским наступима, ови певачи остварују другачији однос од представе која се повезује са НКН звездом. Међу обожаваоцима су млади људи, припадници рок-културе. Код Томе Здравковића обожавање прераста у култ, истичући како га воле већ три генерације младих. Млади људи који у основи не припадају НКН музици, својом могућношћу избора, означавају опредељење за ове певаче на основу квалитета. Као што се и рок-култура путем сопствене музике изборила за место и статус,⁹ тако и НКН музика својим обожаваоцима из те, већ доказане, рок културе исказује тежње за озваничењем статуса у култури. Митски топос публике истиче НКН музику као културну појаву која заслужује да буде прихваћена од делова друштва који ову врсту музике не цени довољно.

Морални лик

Традиционална представа о моралу у супротности је са представом о човеку који живот посвећује кафани, пороцима и многим женама. Сингама мита покушава да оповргне такав став на основу социјалног контекста. Стална бор-

9. Исто, 91.

ба за егзистенцију, неузвраћене љубави због којих није засновао породицу, одређују Тому Здравковића као животног губитника; због тога он постаје изузетан. Традиционално схватање о судбини и књижевни мотиви оправдавају порок у случају кад човек не оствари себе у срећном породичном животу, поготову што Тома тврди како пријатељство вреди више од новца и успеха. Означено у миту превазилази конфликт између традиционалног морала и живота НКН звезде неким ставовима који произилазе из исте, традиционалне културе. Тома Здравковић је погођен „трагедијом генија“ и остаје лично несрећан због своје обдарености. Лична срећа постаје жртва медијског успеха. Како у традиционалном обрасцу тако и у масовној култури велики губитак постаје залога за изванредну егзистенцију. У овом случају, мит има тројако значење: егзистенција другачија од профаног модела води једина успеху; сатисфакција потрошачима мита за сопствени неуспех – потребно је жртвовати породицу и личну срећу, што је најсветије у традиционалном обрасцу културе; жртвом усмереном ка себи а не заједници, Тома постаје високо моралан лик.

Поларизоване тврдње о моралу Шабана Шаулића, узоран брак, на једној страни, а ванбрачно дете и раскалашан живот на другој страни, покушавају да дискредитују његову личност. У овом случају мит негира традиционални морал и породицу. Кад знамо да је време деловања ове НКН звезде период максималне пенетрације масовне културе код нас, значење постаје адекватно. Звезда постаје изузетна само негирајући устаљене норме, макар у негативном смислу.¹⁰ Представа о традиционалном животу у породици и њена негација у случају мита о Шабану Шаулићу означава поруку по којој се усклађује став масовне културе о „узвишености“ медијске звезде и значење оправдава нови модел живљења који слој слушалаца НКН покушава да оствари. У питању је погрешно бриколирање ставова и порука из масовне културе које води погрешном моралу. Поред свега, постоји сатисфакција потрошачима мита за реалну немогућност успеха, оправдана ценом успеха који захтева негацију морала.

Тома Здравковић	:	Шабан Шаулић	:	Мирослав Илић
животни губитник	:	негација морала	:	морална чистота
без породице	:	ванбрачни живот	:	срећна породица

Н а ч и н ж и в о т а

Једини амбијент који се везује уз Тому Здравковића јесте кафана. Како он припада првом периоду у НКН музици, шездесетих година, можда можемо говорити о недостатку потребе за медијским представљањем НКН звезде. Треба претпоставити, на основу овога, да још увек не постоји свест о томе шта НКН музика представља осим музичке делатности. Још увек није издиференциран став о не-музичком деловању овог феномена.

Начин живота медијске звезде, по представи из масовне културе, најприближније приказује мит о Шабану Шаулићу. Евидентна тежња за што већим гламуром потиरे се са недостатком укуса. Представа о изобиљу у коме живи НКН звезда настаје као последица погрешног спајања симбола који иконо-

10. Упоредити: Р и ч а р д Д а ј е р, Т о м Џ о н с, *Култура* 23, Београд 1973, 80.

графски одвајају звезду од њених обожавалаца.¹¹ Претходно изведена значења мита о Шабану Шаулићу потенцирају слушаоце који су социокултурно недефинисани у новој средини, исто тако да Шабан подређује каријеру укусу публике, па ћемо претпоставити да слушаоци НКН музике и на тај начин изграђују сопствене културне ставове. Шок материјалног изобиља који означава статус медијске звезде, у оваквом значењу говори како још увек не постоји свест о сопственом начину живота код слушалаца Шабана Шаулића и НКН музике. Погрешни симболи потенцирају процес тражења сопственог идентитета.

Тома Здравковић	:	Шабан Шаулић	:	Мирослав Илић
кафански начин	:	кич-квази „стар“	:	традиционални
живота	:	начин живота ¹²	:	сеоски начин живота

Моделу успеха у НКН музици

Значење појединих елемената мита у случају три певача НКН музике наводи на претпоставку о постојању различитих модела медијског успеха. Широко схваћен модел масовне културе укључује и НКН музику, али како је колевка масовне културе САД, референцу представља такозвани American dream као најчешће експлоатисан у мас-медијима. Евидентна формула успеха не постоји, не елементи промене статуса захваљујући једино марљивости, таленту и срећи, говоре и претпостављеном моделу: Таленат + срећа + протестантска етика + хришћанство = American dream¹³ Такав „еталон“ успеха могућно је упоредити са створеним моделима успеха у миту о НКН музици.

Модел успеха - Тома Здравковић

Таленат + поштени рад + жртва личне среће + кафана = Balcan dream
Интензиван продор масовне културе у наше крајеве (60-их година) уобличава почетак формирања НКН музике. Услед тога, овакав модел успеха говори о апологији традиционалне представе о „нашем човеку“. Митска представа говори како мушкарац сатисфакцију и остварење личности постиже једино у истополној заједници потенцирано тиме што кафана означава слободу у мишљењу.

Модел успеха Томе Здравковића остварује пуно значење у опозицији са представом о „Западу“ оптерећеном стицањем материјалних, науштрб духовних добара. Модификација основног модела American dream –а говори о човеку који је, насупротив протестантској етици, успео управо негирајући њену вредност. Ако је у основи значења модела успеха НКН звезде 60-их година митска сатисфакција одређених друштвених слојева, инфериорних према

11. Илустрације чланака о Шабану Шаулићу доказују тежњу за што већим сјајем и раскоши.
12. „Стар“ овде означава представу о животу великих медијских идола филма, телевизије, џет – сет звезда. У случају Шабана Шаулића такав живот опонаша се на непримерен начин.
13. Упоредити: Р и ч а р д Д а ј е р, н. д.; исто, 77; С а ј м о н Ф р и т, Социологија рока, ГРО Култура, Београд 1987, 96.

стандарду у развијеним земљама Запада, видећемо како је у питању сукоб два културна модела. Представа о балканском менталитету оправдава и уздиже успешну егзистенцију засновану на емоцијама и пријатељству, насупротив премоћи новца „на Западу“. Циљ значења модела успеха Томе Здравковића је интеграција традиционалних ставова, насупротив вредносним ставовима из масовне културе. Супериорност традиционалног обрасца културе мит потенцира значењем жртвовања личне среће као уступка заједници због асоцијалног, кафанског живота, чиме заједница потврђује припадност појединца и његову социјалну интеграцију. Емоције и „социјална лојалност“ нашег човека и овде су насупротив сумњивим вредностима масовне културе.

Модел успеха – Шабан Шаулић

Таленат + комерцијалност + негација морала + кич = новоурбани сан

Пожељне особине за постизање успеха постају оне које су по традиционалној представи вредноване као недостојне човека. Ово је такозвани прља-ви модел успеха. Слој људи који цени Шабана Шаулића покушава да пронађе сопствени модус вивенди јер нема културни ослонац па постаје јасније зашто прихвата овакав модел успеха. Врхунац пенетрације масовне културе код нас, 70-их година, истовремено је период највеће популарности овог певача. Подлога коју чини тежња за осмишљеном егзистенцијом код „новоурбаног слоја“ потенцира се негацијом традиционалног обрасца, чиме ови људи теже да се изједначе са урбаним слојевима друштва. Такви ставови воде ка мишљењу „све што је другачије, боље је“, па ћемо претпоставити како на тај начин долази до погрешног читања порука масовне културе. Бриколирање разних културних елемената и прихватање сумњивих вредности израз је стварања сопственог идентитета код слоја који покушава да се диференцира према другима и на основу НКН музике као „погледа на свет“. Новоурбани слој дошљака покушава да стресе стегу сеоског живота, негира досадашњи начин живота, и упада у замку колизије вредности. Сусревши се са обиљем информација у новој средини, порукама масовне културе, ови људи не успевају да их критички анализирају и прихватају културно недефинисане поруке.

Модел сумњивих вредности као остварење високог статуса у друштву потврђује да слој слушалаца Шабана Шаулића у том тренутку нема чврсто омеђени кодекс понашања. Митски модел успеха који „говори“ како су сва средства дозвољена да би се постигао циљ постаје сатисфакција слоју који стиче свест о припадности групи. Такав модел успеха чини основу на којој надградњом поткултура слушалаца НКН музике постиже свесну интеграцију.

Модел успеха – Мирослав Илић

Таленат + поштени рад + традиционалне вредности + харизма + трансцендентно = новокомпоновани сан

Последњи модел успеха, у низу од три, показује процес стварања свести о значењу успеха у НКН музици. Целина, као и сваки од елемената модела, квалитативно могу да буду прихваћени у традиционалном обрасцу, исто као и у савременој култури. Представник последњег периода у развоју НКН музи-

ке, Мирослав Илић, означава личност која остварује медијски успех на „прочишћен“ начин. Идентификација која настаје код потрошача мита омогућава идеалну повезаност на митском нивоу схватања успеха НКН идола. Као што смо показали да означено у миту о Мирославу Илићу доказује потенцијално постојање поткултуре слушалаца НКН музике, модел успеха овог певача треба „читати“ као покушај да се та поткултура докаже као једнако вредна осталим сегментима културе. Елементи модела у овом случају највише личе на почетни модел масовне културе – American dream, што казује да су слушаоци НКН музике стекли свест о исправним порукама масовне културе. Тако створена свест омогућила је да њихови социо-културни ставови постану прихватљиви за званичну културу.

Развој „новокомпоноване културе“

Еволуција значења синтагми мита о певачима НКН музике у различитим периодима уједно говори о стварању свести код слушалаца о немужичком деловању ове врсте медијске делатности. У периоду од три деценије, почетни покушај да се ствара музика заснована на фолклорним традицијама еволуирао је у нешто друго. Недефинисано почетно значење код слушалаца НКН музике, у покушају да следи социо-културне промене код нас, прераста у одређени поглед на свет и поткултуру у настајању.

У почетку је НКН музика била само облик музичког стваралаштва који прихвата социо-културно аморфна маса. Деловање Томе Здравковића дефинише спој забавне и народне музике, што наводи на претпоставку о непостојању слоја у друштву који слуша само НКН музику. Balcan dream говори о ставовима и вредностима које не могу имати одређени социјални контекст. Карактеристично је за овај модел да одбацује страни утицај масовне културе, чиме индиректно вреднује представу о предностима „домаће“ – нетакмичарске културе. То поређење остаје на глобалном нивоу јер мит својим значењем не показује да слушаоци НКН музике стварају свест о себи као групи диференцираној према не-слушаоцима НКН музике.

Слојеви који могу бити носиоци промена у не-музичком значењу НКН музике већ у следећој фази развоја „новокомпоноване културе“ остварују активан контакт са социјалном заједницом. Значење мита о Шабану Шаулићу, конфронтира са обрасцима у етаблираној култури, исто као што слој људи који види медијског идола у том певачу не може да пронађе своје место у друштву. Свест о групи код слушалаца НКН музике почиње да се ствара у тренутку кад група нема чврст културни образац и услед тога несвесно трага за симболима који ће је дефинисати према осталима. Лутања и кризе „пунд-краља“ Шабана Шаулића означавају пројекцију слушалаца НКН музике у потрази за исправним вредностима. Синтагма мита говори о „диверзијама у националном фолклору“, као и песмама трајне вредности, где се назире да трагања у НКН музици и промене у начину живота њених слушалаца стичу форму која садржи неке позитивне елементе.

Узлазна линија од Balcan dream-а у значењу мита о Мирославу Илићу говори о уобличеној свести код носилаца „новокомпоноване културе“. Сопствене ставове припадници поткултуре износе пред јавност наводећи етаблиране друштвене слојеве да прихвате постојање новог социо-културног феномена

као пуновредног осталим. Потрага за културним идентитетом слушалаца НКН музике, значењем мита о Мирославу Илићу, постиже квалитет који омогућава да их званична култура прихвати. Означено митске приче доказује креативан допринос променама у савременој култури, за који су заслужни припадници „новокомпоноване културе“.¹⁴ Промене у основном моделу American dream-а говоре о активном односу „новокомпонованог сна“ према масовној култури, где овај модел постаје нови поглед на свет.

Упркос променама у развоју, постоје елементи заједнички свим моделима успеха. Наглашена је улога талента и поштеног рада, на супрот American dream, где велику улогу има срећа. Поштени рад у нашем друштву означава високоморалну вредност његових носилаца, па ревалоризацијом улоге рада у успеху, НКН музика поставља себе у позицију која омогућава да људи који прихвате значење мита остваре бољи статус чак у условима реалне друштвене кризе код нас.

Свака од синтагми мита говори о карактеристичном медијском наступу звезда НКН музике кад публика реагује примерено рок-култури. Медијске личности изванредног квалитета, које су обележиле одређене периоде у НКН музици, делују на своје обожаваоце уобличујући код њих ставове који нису примерени само НКН музици. На тај начин посредно представљају апологете „новокомпоноване културе“, омогућавајући да је званична култура прихвати.

Кафанско певање као иницијацијски праг¹⁵ омогућава препознавање квалитета код изабраних у НКН музици. Мирослав Илић, специфично, најпре постиже успех плочом, па тек онда добија понуде да пева у кафани. Значењска обавеза певања у кафани како би успех постао пуноважан говори да је и Мирослав прошао *rite de passage*.¹⁶ Кафанско певање уживо доказује објективан квалитет НКН музике, елиминишући могућност манипулације мас-медија; тако кафана постаје лакмус-папир квалитета. Негирање масовне културе као манипулатора допушта свима да активно учествују у вредновању феномена НКН музике.

Развитак претпостављене поткултуре слушалаца НКН музике говори о промени, од музичко-естрадне делатности до погледа на свет и немужичког културног деловања. Неструктурираних ставова у почетку, путем мноштва погрешних и успешних варијација, поткултура експлицира своје ставове медијским митом. У сваком периоду, прожимањем наизглед несродних елемената, поткултура слушалаца НКН музике ствара сопствени израз. Масовна култура, којој неоспорно припада и овај феномен, зависно од значења, представља се као манипулаторска или као глобална културна творевина. У томе се огледа виталност поткултуре, њена способност да, упркос конфузним фазама развоја, пронађе сопствени израз и место у култури.

14. М. Стојановић, *Мирослав Илић – мит о народњачкој звезди*; исто, 94.

15. Упоредити: Е д м у н д Л и ч, *Култура и комуникација*, Прсвета, Београд 1983, 117 – 120.

16. Исто.

Marko Stojanović

MODELS OF SUCCESS IN NEW-FOLK-MUSIC AND NEW-FOLK-CULTURE

The so called new-folk-music, a specific „domestic“ mass cultural phenomenon, has survived for decades so far. Each of its several developmental phases was dominated by one particular new-folk-music singer. By comparing mythical tales about three such singers we have attempted to demonstrate that there are some definite rules governing the media development of extra-musical meanings of this phenomenon. By signifying the same mythical topos of career and relating them one to the other, we intended to prove that ideas of media success changed in time. Those three models of success, all based on the mass cultural prototype – „the American dream“, reveal how they effected the minds, values and standards of their listeners. New-folk-music, thus develops into a particular attitude, into a kind of world view, accepted by its consumers. Self-awareness of a group that differentiates itself from the others by using their enthusiasm for new-folk-music as a distinctive boundary marker, sets the stage for the creation of a new, particular subculture. This presumed subculture with its media myths, currently being created, and which we have labeled the „new-folk-culture“ wishes to make the establishment aware not only of its existence, but also that it is worthy of becoming an integral part of the contemporary cultural trends.

Прегледни чланак
UDC 728.61 (497.11)

Бреда Влаховић,
Етнографски институт САНУ,
Београд

ТРАНСФОРМАЦИЈА ЗАДРУЖНЕ КУЋЕ ДАНАС У СРБИЈИ

Аутор у раду говори о кући породичне задруге и процесима њене трансформације у данашње време на тлу Србије. То су два типа зграда:

1) вишезградни систем, карактеристичан за српску задружну породицу и 2) једнозградни систем, карактеристичан за муслиманску задружну породицу.

Трансформација се усмерава ка једнозградном типу савремене стамбене зграде, локализоване на једном простору.

Кључне речи: задружна породица, задружна кућа, чатмара, кула.

Све до средине овог века у неким пределима јужне и југозападне Србије задружни облик породице био је доста чест, мада у процесу трансформације. Задружни облик породице најдуже се задржао у крајевима који су до 1912. године били у саставу Турске Империје – у Санџаку и на Косову.¹ Задржао се и у неким другим крајевима Србије, мада у мањој мери, нарочито тамо где је преовлађивао ратарски начин привређивања. Наиме, све док је земља – посед основни извор прихода, заједнички живот је био могућан.

На одржавање породичне задруге претежно су утицали географски услови и друштвено-политичке прилике. Планинско-сточарска привреда, феудално-чифчијски односи и лична несигурност наметали су задружни облик живота. Такву задружну породицу су феудалци радо држали на својој земљи, за разлику од инокосне породице. После ослобођења од Турака 1912. године, настају нови друштвени услови који постепено утичу на распадање задруге. Слободније кретање, мешање, служба и друге везе са суседним крајевима у Србији, где је задруга већ била нестала, осетило се на пример на Пештеру, на лабављењу најпре српско-православне, а затим и муслиманске задруге. После другог светског рата и аграрна реформа, којом је посед земље сведен на 10 хектара, такође је утицала на деобу задруге. У овим случајевима има и привидних деоба, док се у ствари задружни живот одржава као и раније.²

1. М. Барјактаровић, *Од једне савремене Албанске породице у Југославији*, Совјетска етнографија 6, Москва 1976, 60–67; исти, *Породична задруга Бали Чуке из Ругова*, Гласник музеја Косова и Метохије (ГМКМ), књ. I, Приштина 1956, 257–283; исти, *Двојерске шиптарске задруге у Метохији*, Зборник Етнографског института САНУ, књ. 1, Београд 1950, 1–14; исти, *Породична задруга Грковића код Призрена*, Гласник Етнографског музеја књ. XVIII, Београд 1957, 239–247; В. Стојанчевић, *Српска породична задруга у метохијским селима*, Гласник Етнографског института САНУ, књ. VII, Београд 1958, 109–121; М. Красић, *Шиптарска породична задруга у косовско-метохијској области*, Гласник музеја Косова и Метохије IV–V, Приштина 1960, 137–169, и други.
2. М. Лутовац, *Породичне задруге на Пештеру и Рашкој*, Гласник Етнографског института САНУ, књ. XIX–XX, Београд 1973, 1–8.

Постоје многе студије о проблему задружне породице код нас, о чему сведочи обимна библиографија Љ. Андрејића,³ којом су обухваћени радови, чланци и прилози који се односе на овај проблем. Библиографијом су обухваћени радови југословенских научника о породичној задрузи у нашим просторима, проблему настанка, развоја и одржавања задруге код Словена уопште, као и код Јужних Словена и суседних народа. У радовима се говори о облицима задружних породица, о задружном животу, имовинским односима, о организацији живота и рада, о становању, о друштвеном животу и односима у задрузи и о многим другим питањима.

Овом приликом ће бити говора о задружној кући као специфичном облику дома у коме живи многочлана задружна породица са специфичном организацијом живота. Пратићемо њену трансформацију од заједничког дома задружне породице до савремене стамбене јединице појединих индигенетских породица задруге.

Основна карактеристика задружне породице је да је то заједница по крвном сродству људи који имају заједничко имање на коме заједнички живе и раде и деле плодове свог рада. Најчешће је то заједница родитеља и више ожењених синова са њиховим породицама. У таквим заједницама може живети и више генерација или, појасева. С обзиром на бројност појасева и чланова, задруге се могу делити на обичне и разгранате.⁴ Услов за организацију стамбеног простора јесте бројност појединих породичних целина и он се обликује према потреби. Међутим, код нас је за формирање куће у којој живи задружна породица значајније то да ли су оне муслиманске или хришћанске, односно српске. Наиме, облик дома се формира према начину живота чланова породице. У литератури је забележено, а и данас налазимо на терену станишта „хришћанског“ и „муслиманског“ становништва која се међусобно разликују.⁵ Један тип куће је са централном зградом и низом индивидуалних зграда ожењених задругара, што је карактеристично за српску задружну породицу, док је за муслиманску задружну породицу карактеристична једнозградна кућа, у којој сваки ожењени члан своју собу поред оних заједничких које служе свим члановима задруге. Таква концепција задружне куће потврђује се и у осталим крајевима Југославије у којима се помиње њено постојање.⁶

Вишезградна задружна кућа великих задруга пружа слику једног мањег груписаног насеља. У средишту таквог вишезградног система је главна кућа, која се од осталих зграда издваја величином, грађом и конструкцијом. Једино се у тој згради ложила ватра. Та кућа има више одељења. У једном, названом „кућа“, ложена је ватра, а огњиште је обично смештено у средини просторије.

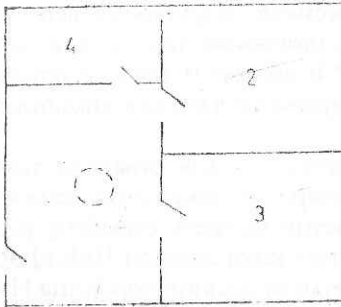
3. Љ. А н д р е ј и ћ, *Прилог библиографији о породичној задрузи код наших народа*, Гласник Етнографског музеја, књ. 36, Београд 1973, 190–290.

4. М. Л у т о в а ц, наведено дело, 2.

5. С. С о л д о, *Типови кућа и зграда у пређашњој Босни и Херцеговини*, Посебна издања ГЗГД, св. 13, 1923, 21–22; М. Л у т о в а ц, наведено дело, 2 и даље; Б. В л а х о в и ћ, *Стан и култура становања у насељима у околини Новог Пазара*, Зборник ЕИ САНУ, књ. 14–16, Београд 1984, 501–526.

6. М. К а р а н о в и ћ, *Неколике велике породичне задруге у Босни и Херцеговини ГМЗ*, књ. XLI, 2, 1929, 63–80; М. В а л к о в е с, *О задрузи и Белој Крајини*, *Etnološka tribina* 9, Zagreb 1986, 105.

Ту се припремала храна за целу породицу. Ако је „кућа“ била довољно про-страна (као у околини Ваљева, нпр., ту су биле и софре око којих су се за поједине оброке окупљали чланови задруге, и то подељени по полу и гене-рацијама. Поред „куће“ била је и соба, у којој су такође дању боравили чланови породице. Поред ове била је још једна соба у којој је боравио до-маћин задруге са својом породицом. Споља се улазило у мању просторију „ћилер“, која је служила као остава.

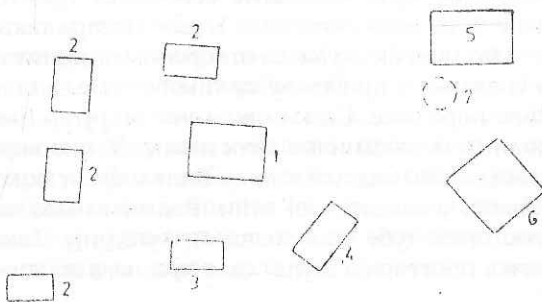

- 1 кућа са огњиштем
- 2 велика соба
- 3 соба за домаћина
- 4 ћилер

Распоред просторија у главној задружној кући

Око ове главне задружне зграде биле су „зграде“ и „зградице“ или „ко-либе“, у којима су боравили поједини ожењени задругари са својим породи-цама. У њима није ложена ватра. Иначе, то су једнопросторне зграде у којима су задругари спавали и чували личну својину.

У свим просторијама био је оскудан намештај. У „кући“, осим долапа понека полица, наћве и синије са трношцима. Још средином овог века у ве-ћини кућа лежиште није било издвојено као посебан комад намештаја, већ се простирала слама по поду. Ако је у кући и постојао кревет, на њему је спавало више особа. То су били кревети домаће израде – даске на ногаре стављене и на даскама – сламарице.

- 1 кућа
- 2 колибе ожењених задругара
- 3 млекар
- 4 амбар
- 5 штала
- 6 штала
- 7 ђубриште

Ситуациони план српске задружне куће (Постење)

Уз саму кућу били су млекар, хлебна пећ, амбар и кош. У другом кругу, даље од куће и објеката за становање и чување животних намирница, налазиле

су се штале за говеда, телећар, штала за коње, и обор за овце, стогови са сеном и друго.⁷ То је у ствари целина једног сеоског домаћинства. Кад је дошло до дељења таквих задружних породица, нова језгра су се стварала у непосредној близини матичне куће. Таквим груписањем кућа стварају се засеони, који добијају називе по породици која је засновала такву групацију, као што су на пример куће Ракића, Томића, Мандића и других у ваљевском крају.⁸

Тип куће наравно временом се мењао. Почетком века то су углавном брвнаре и чатмаре, али се средином века граде куће и зграде задругара и од такозваног чврстог материјала. Зграде за ожењене задругаре су веће, што се постиже градњом двопросторне зграде и приликом поделе оне могу послужити као самосталне зграде са „кућом“ и собом⁹ и тако се одвојити од заједничке ватре. Тек је следећа фаза формирање целокупног домаћинства, са свим потребним зградама.

У најновије време, у последњих двадесетак година, ствара се такозвани трећи прстен зграда око старог задружног језгра, подиже се низ самосталних модерних стамбених кућа које чине комплетну модерну стамбену јединицу. Тако је, на пример, у селу Постоње, у познатој старој задрузи Нићифоровића, данас на једном простору више од 30 кућа индивидуалних породица Нићифоровића, од чега је више од 20 нових, модерних зграда. Куће су већином типа П+1 и имају неколико просторија различитих намена. Главни простор за дневни боравак и окупљање породице је кухиња, која је модерно опремљена. При том мислим на водоводне и електричне инсталације које битно утичу на начин опремања стамбеног простора. Поред кухиње је и дневна или гостинска соба, као и собе за спавање, чији број зависи од броја чланова инокосне породице. У удаљенијим и неразвијеним насељима млади се селе у насеља у којима се запошљавају у непољопривредним делатностима и старе задружне куће остају празне.

2) Други тип задружне куће формирао се код муслиманског становништва, и то два типа: а) *тип чатмаре квадратне основе*, са већим бројем просторија, обично у два нивоа, и б) *тип куле од камена* која је карактеристична за подручје Косова и Метохије. Основна карактеристика једног и другог типа је да су све стамбене просторије под једним кровом.

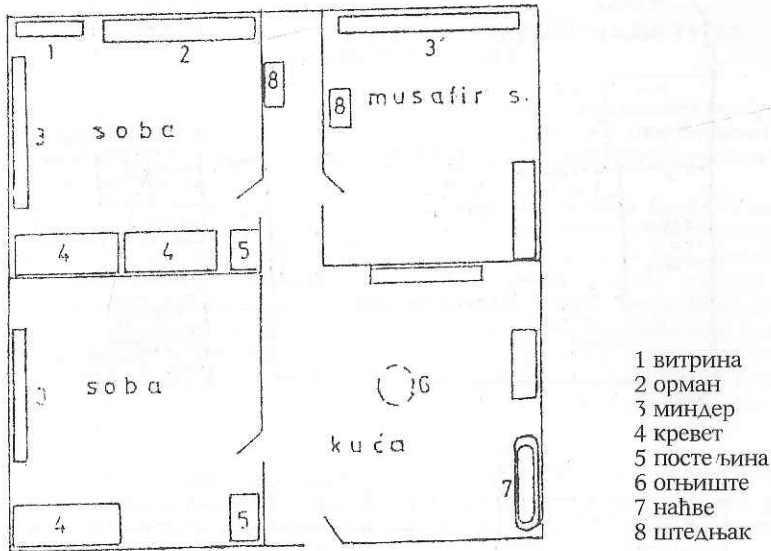
У Санџаку су раширене задружне куће квадратне основе, са просторијама заједничке и посебне намене. У селима у околини Новог Пазара такве куће обично су грађене „на хелицу“. На спрату је „кућа“ са отвореним огњиштем, „мусафирска соба“ и две собе за спавање, у приземљу су такође собе за спавање за ожењене чланове и њихове породице. Сваки ожењени задругар има у таквој кући своју собу за породицу и заједничке просторије. У околини Новог Пазара 1979. године забележили смо задруге које су биле у фази поделе. Међутим, сви су још увек живели у заједничкој кући. Раслојавањем задружне породице, заједничке просторије губе свој значај и функцију. Тако се овде десило да је главна заједничка просторија „кућа“ сада празна, а жене за

7. М. Матовић, Мате, *Мало сјећање на „Велику кућу“*, Пријепоље 1985.

8. Р. Николић, *Врањска Пчиња*, СЕЗБ, књ. V 1903, 125; исти, *Околина Београда*, СЕЗБ, књ. V, 1903; Љ. Павловић, *Колубара и Подгорина*, СЕЗБ, VIII, 1907; А. Петровић, *Народни живот у Скопској Црној гори*, СЕЗБ, VII, 1907 и други.

9. Б. Влаховић, *Развој задружне куће у околини Новог Пазара*, Заштита споменика народног градитељства, Београд 1984, 48.

своје одвојене породице кувају на ходнику испред својих соба. То је у ствари прелазна фаза у дељењу задруге док се свака породица не усели у своју самосталну кућу које граде у непосредној близини старе куће. Нове куће су грађене по савременим плановима, опремљене инсталацијама, савременим кућним апаратима и такозваном белом техником и модерним намештајем.

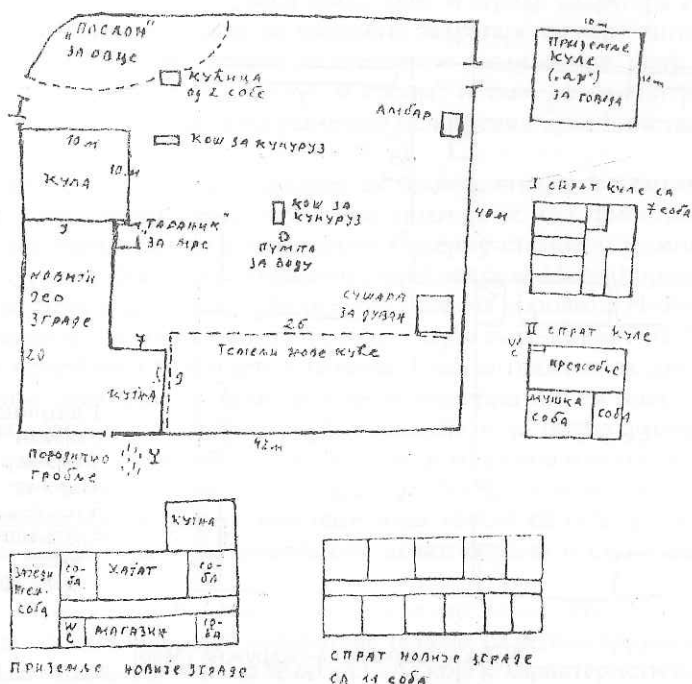

Кућа муслиманска-задружна (Муџ)

Све до данашњих дана очувале су се велике задружне породице на Косову, посебно код Албанаца.¹⁰ Код албанског становништва формирао се специфичан облик задружне куће. Наиме, албанске породице своје станиште изграђују у оквиру високо ограђеног дворишта. Као најстарији облик куће помиње се кула, посебан облик зидане куће на спрат, који се задржао и до данас. У њеном приземљу је „ар“, простор у коме зими држе говеда. На првом спрату има неколико просторија – соба (и до десет), док је на другом спрату мушка соба, велико предсобље, још једна соба и мушки нужник. У собама спавају брачни парови са децом. Ако се укаже потреба, поред куле граде и друге зграде у оквиру дворишта. Тако је једна породица у селу Нивокази поред старе куле пре педесетак година дозидала део зграде дуг 20,

10. М. Барјактаровић, *О једној савременој арбанашкој породичној задрузи*, ГЕМ, књ. 39-40, Београд 1976, 205-216; исти, *О родовској задрузи Османај из села Тураковца*, Социологија бр 2-3, Београд 1960, 85-98; исти, *Двојерске шиптарске задруге у Метохији*, Зборник ЕИ САНУ, књ. 1, Београд 1950, 1-14 и други.

а широк 8 метара. У приземљу има женску заједничку собу, кухињу, хајат магацин, три собе и нужник за жене, а на спрату 11 соба.¹¹ У дворишту ограђеном каменим зидом налази се мања недавно подигнута зграда са две собе, затим „тараник“ – зграда за бели мрс, два коша за кукуруз, дрвени амбар за пшеницу, новоподигнута „сушара“ за дуван и настрешница за овце. Године 1974. почели су зидање нове куће.

Ограђено двориште са грађевинским објектима задруге Нивокази
(по М. Барјактаревићу)

И данас кад се у оквиру оваквих великих породица граде нове куће граде се у оквирима дворишта као самосталне комплетне савремене стамбене јединице. Каткада се гради толико истих зграда колико има ожењених чланова у породици.

Као што смо укратко изнели, традиционално различити стамбени простори задружних породица на тлу Србије у својој трансформацији крећу се ка изједначавању и њиховог обликовања и њиховог коришћења. Разлике у обликовању и коришћењу стамбеног простора које су, као што смо видели, биле некада доста наглашене сада се губе у модерно обликованом и концепцираном станишту такозваног европског типа. То прелажење тече постепено,

11. М. Барјактаровић, *О једној савременој арбанашкој породичној задрузи*, ГЕМ, књ. 39-40, Београд 1976, 210-211.

12. М. Барјактаровић, *О родовској задрузи Османџ из села Тураковца*, Социологија бр. 2-3, Београд 1960, 90.

у разним међуфазама. Иако имовинско подељени и економско најчешће самостални, бивши задругари у првој фази живе заједно и задржавају неке облике заједништва. Остају у неком фиктивном заједништву заједничког простора у ширем смислу, али се у оквиру тог заједничког простора затварају у одвојене стамбене целине.

Breda Vlahović

TRANSFORMATIONS OF EXTENDED FAMILY HOUSE TYPES IN MODERN SERBIA

In Serbia as late as middle of the XX century a type of an extended family household was still preserved, especially in the regions of Sanjak and Kosovo that remained under the Ottoman rule until 1912. Extended family house types, and their transformations over time, are discussed in this contribution.

In southwestern Serbia and Kosovo three types of extended family houses may be discerned. The first one, typical for Serbian families, is the multi-building system composed of the main house, distinguished by its size, and a number of little cabins or huts, placed around it, which are used as sleeping quarters by married male members of the „zadruga“ and their nuclear families. The big house is the only place in which fire burns, where meals are prepared, where household members gather during the day, and where the household head and his nuclear family have their sleeping quarters (one room). The living quarters are encircled by economic buildings. When these big families were divided, new nuclei were formed in the very vicinity. Groups of such houses formed hamlets named after the family that inhabits it.

The second type is typical for Moslem extended families in Sanjak. It is the wattle and daub house with a square ground plan. The house is usually two-storeyed. On the first floor there is a „house“ with an open hearth, a guest room and two bedrooms for married members of the extended household and their nuclear families. On the groundfloor there are more bedrooms for married members. When the extended family disintegrates, former members erect their own, modern, fully equipped, and properly built houses in the closest vicinity of the old one.

The third type is typical for the Albanian population in Kosovo. This is the multi-spatial system arranged in a courtyard encompassed by a high wall. As the oldest type, *kula* (tower) is mentioned, still preserved in some places. Tower is a special form of a two-storeyed building. On the groundfloor there is a space for livestock, „ar“. On the first floor there are bedrooms for married members, and a kitchen, while on the second one, men's room and some other rooms for general use are situated. When needed, beside the tower, a row of other houses is built, containing rooms for women and married couples. Economic buildings are also located within the confined courtyard. In recent times it is common for married couples to build their own dwelling quarters within the same courtyard. There could be six and more such individual houses.

Differences in the shape and use of dwelling space, once, as shown, quite pronounced, are now waning, giving place to the modern „European“ style houses and living standards. Thus, property-wise, divided and economically independent nuclear families, formerly members of extended households, in the first phase after division, still dwell grouped together, retaining some forms of communal living.

Faint, illegible text at the top of the page, possibly a header or introductory paragraph.

Section header or title, possibly "THE UNIVERSITY OF CHICAGO" or similar, with some decorative elements.

Main body of faint, illegible text, appearing to be several paragraphs of a document.

Section of faint, illegible text, possibly a list or a specific section of the document.

Section of faint, illegible text, possibly a list or a specific section of the document.

Final section of faint, illegible text at the bottom of the page.

Прегледни чланак
UDC 392.3 (497.1)

Мирко Барјактаровић,
Београд

О НЕКИМ РАНИЈИМ ОБЛИЦИМА СРОДСТВА КОД НАС

У прилогу се говори о оним својевољно изабраним и случајно стеченим врстама „сродства“, које су у прошлости постојале паралелно са облицима правог сродства. То су пре свега кумство и побратимство, који су у неким случајевима сматрани ближим и јачим од крвног сродства. Аутор расправља о врстама таквог сродства у народној традицији и о модификацијама или губљењу тих установа у савременим условима.

Кључне речи: сродство, наслеђе, традиција, породица, друштвена организација.

Уместо увода

Сродство се првобитно код људи (колико га је у прадавнини уопште било) вероватно рачунало по женској страни, то јест по мајци. Јер, мајка је једини од родитеља који је и најнеобразованијем човеку познат. Трагом таквог стања могао би се сматрати очувани обичај код исламских народа да се покојник, кад га спусте у раку, гласно позива по имену и девојачком презимену (његове) мајке. Али, ако је тако и било некада, временом је, заправо од преовлађивања моногамне породице, превагнуло рачунање сродства по мушкој линији, то јест по оцу. И, данас се сродство код цивилизованих углавном рачуна по мушкој страни, док се оно по женској линији сматра мање важним. Тако је одавна и код наших народа.

Уопштено пак узето код нас се разазнају три врсте сродства. Једно је оно старо, општепознато и општепризнато, које се обично назива крвним, а друга два су у одређеним приликама накнадно настајала. Али, ако такву, у народу познату, поделу не бисмо прихватили, могло би и овако да се узме: постоји само једно, право (биолошко) сродство и читава група „сродстава“ која су људи, према одговарајућим потребама и жељама, једноставно измишљали (о томе други одељак наших излагања), а која и не смеју назвати правим сродством, већ његовим имитирањем и изигравањем.

Према народном мишљењу, право сродство је оно које долази наслеђем, генетским путем. Код њега се опет разликује оно које се рачуна по крви (то јест по мушкој или „дебелој“ линији: *cognatio naturalis*) и оно које долази по „танкој крви“ (то јест по женској страни). Боље рећи, то је оно које долази женидбеним везама или стварањем својбе (стојга, својбина- *affinitas*).

Други облик „сродства“ ствара се по нечијем властитом избору или се у њега ступа, као случајно, у одређеној прилици. У оба ова случаја реч је о зрелим особама које о том „сродству“ саме одлучују. Оно нема везе са биологијом и генетиком. У ту групу сврставају се кумство, побратимство (*посетримство*), као и *усвајање*. Ти облици „сродства“ стварају се уз одређене обреде и уз призив и посредством тајанствених сила. Зато се често и називају духовним

сродством (*cognatio spiritualis*). Ни „сродници“ ове категорије код неких не склапају међусобне брачне везе (понекад и за више генерација).

Трећи облик „сродства“, према народном схватању, назива се сродством „по млеку“. Бугари кажу „побратими по млеку“ (они који су сисали исту мајку). По снази и вредности, то „сродство“ се рачуна нешто нижим од побратимства. По правилу, траје једну генерацију. До тог облика „сродства“ долази се само у одређеним околностима и без икаквих пропратних формалности. Штавише, за једну страну (дете) чак и без њена знања и питања. Да сада све ово и конкретизујемо.

I

а) Прави или крвни сродници су они који потичу од, по мушкој линији, истог заједничког претка. Каже се да су то сродници „по крви“, или по дебелој линији, а гдекад се каже и „по тежој крви“. Крвни сродници по правилу (и за дуго) имају исто презиме (често баш по заједничком претку) и исте породичке култове (напр. код православних крсну славу). У оквиру тог сродства, до одређеног степена, не склапају се женидбене везе. И сама помисао или помен на то осуђивани су и сматрани грехом, не свагда и свуда једнако, разуме се. Дакле, право или крвно сродство долази по мушкој линији. Гдекад се за те сроднике каже да су *рођаци* или *род*. Зато додајемо овде и следеће. У прошлости, особито у динарским крајевима, где је било и родовско племенских организација, постојало је посве јасно утврђено значење појма род. Тај израз означавао је и обухватао само сроднике по мушкој линији, и то са становишта удате жене. Моја сестра од стрица припада мом роду, јер потичемо од истог претка. Али, удајом она одлази у туђу кућу, која није њен род већ јој је то сада дом (овина). Њен је род родитељска и братска кућа. Удата жена, дакле, има род и дом (овину), док мушкарац има род и својту (својбину, пријатеље, „фамилију“ у Шумадији, „браћују“ у источној Србији, „племе“ у Ресави). Род и родбина значи родни завичај, док је овде „домовина“ ознака за средину у којој удата жена живи и рађа децу другом (мужевом) роду. Ако би се та девојка удала у удаљено село или крај, онда је и сродство (односно својта) које је преко ње стварано, самим тим било даље и блеђе. Утолико пре пошто би та жена, као врста живе везе између њенога рода и њене домовине, умрла.

б) Сродници по женској линији су они који у те односе долазе преко женидбених веза. На пример, деца моје тетке (очеве или материне сестре) мени нису блиски онако и онолико колико и деца мога стрица. Јер, то су ми сродници по „танкој линији“ (гдегде се каже по тазбини. Понегде ће рећи „по млијеку“).¹ Прецизније речено, то ми и нису прави, крвни (или ако би смело да се каже пунокрвни) рођаци већ *својта* или *својбина*. Отуда и изрази *свак* и *својак*. Језички и садржајно то значи категорија биолошких сродника, али сродника другог реда, мањег значаја како народ мисли. Својбина нема исто презиме, односно родовско име, као ни исте породичне свет-

1. Караџић В., *Српски рјечник*, код крв и млијеко; Вогишић, В., *Zbornik sadašnjih pravnih običaja*, Zagreb 1874, 378; Петровић П., *Живот и обичаји народни у Гружи*, Срп етн. зборник 58, Београд 1948, 192.

ковине. Међу том врстом сродника женидбене везе су могле слободније да се склапају него код сродника по мушкој линији. То нарочито код живља католичке и исламске вероисповести. Православна црква је у томе била конзервативнија. На пример, код исламског становништва девер може да узме (за жену) свастику, или снаху (жену свога брата) кад она остане удовица. И код католичког дела становништва кад човек остане удовац може узети свастику за жену. Православна црква је и снаху и свастику, као и зета и девера, рачунала у „сродство“ које је било сметња за склапање брака.^{1а}

Када би се две породице, односно две куће, повезале са женидбеним везама рекло би се да су то „главни пријатељи“. Сродници (једне и друге) тих породица међусобно су били „даљи пријатељи“. Они су међу собом могли да се жене и удају. Код исламизираниог становништва ту је било велике слободе. На пример три рођена брата, Хасанагићи, из села Ратајске код Пријепоља, узели су за жене три рођене сестре, од породице Обућина, из суседног села Осоје. Штавише, браћа Хасанагићи „дали“ су две своје сестре шурацима за жене.²

Пошто се и док се код нас живело просто и једноставно (од ратарства и сточарства), у сразмерно уским географским оквирима, док су саобраћај и везе међу људима били мало развијени, док су породичне задруге биле бројније и док је утицај појединих цркава (православне, католичке и исламске) на вернике био већи и осетнији, очекивало би се да је и друштвени живот наших предака био узак и ограничен. Међутим, из наредних излагања видећемо да није било тако. Јер, осим правих (генетских) сродника „сродници“ су понекад једноставно измишљани. И, као да их никада није било много.

Сада ћемо, у другом делу, говорити о осталим, изведеним, замишљеним и уопште неправим „сродницима“. Зато овде и стављамо под наводнике израз сродник (сродници).

II

1) У крајевима у којима је било племенских организација (Црна Гора, Херцеговина) понекад се изналазио и фиктивни, исти, заједнички предак и за оне који нису били „рођаци“. То зато да би одређена племенска заједница и „генетски“ била што јединственија. Тако, племе Бјелопавлићи својевремено је уобличено од два разна (словенског и арбанашког) слоја становништва. Али интереси заједнице „измислили“ су да сви они воде порекло од истог претка (Бијелог Павла).³ Свима пак, који су се касније, и појединачно, стапали са овим племеном у што јединственију целину, било је и присилног натурања бјелопавлићке племенске славе (св. Петка) као заједничке култне ознаке племена.⁴ Или, у горњем Полимљу од затеченог живља и у XIX столе-

1а. О тим социјалним појавама посебно је писао Филиповић Миленко, *Левират и сорорат*.

2. Барјактаровић М., *О породичним задругама у Југославији данас*, Предмет и метод изучавања патријархалних заједница у Југославији, Титоград 1981, 284. Док је склапање брака било у надлежности цркве ово православна црква не би дозволила. Међутим, ту уопште није у питању брак сродника

3. Шобајић П., *Бјелопавлићи и Пјешивици*, Насеља и порекло становништва 15, Београд 1923, 232, 234, 244, 275.

4. Шобајић, цитирани рад, 263.

ћу отпочео је био процес стварања нове друштвене заједнице, налик племену, под именом Ашани. Реч *ас* (или *хас*) која на арапском значи посед, за Беранску (Иванградску) котлину, постојала је и пре досељавања Васојевића у Горње Полимље. Али, нужност слоге и међусобног јединства становништва разног порекла створила је мисао да име Ашани, за све становнике ове котлине, тобоже долази од имена Аса, брата родоначелника Васојевића.⁵ Потреба за што чвршћим заједништвом људи и овде је „измислила“ заједничког претка, чија је функција изразито интегративна. А кад људи потичу од истог претка сасвим је природно претпоставити да они треба и да се понашају и међусобно помажу „као браћа“.

2) Не може ли се рачунати на порекло од истог претка, онда се изнађе и неки други начин само да се „сродство“ створи. Тако, раније су значајнијим и од крвног сродства често сматрани кумство и побратимство.⁶ Кумство као „духовна“ веза између појединаца, или породица, могло је бити крштено, венчано и шишано.

Крштеним кумом се назива онај који приликом крштења „држи на рукама“ нечије дете. Он је по „Богу и св. Јовану“, као божјем заступнику (названом и Крститељ), сведок приликом чина крштавања као нечијег увођења за члана хришћанске религије. Разуме се да то не значи да је ова врста духовног сродства изворно и хришћанског порекла. Такав облик кумства (крштено) обично се сматра и најзначајнијим, посебно код припадника православне вере. Додуше, понегде се важнијим од крштенога сматра венчано кумство.

Венчани кум је сведок приликом нечијег венчања.

Шишани кум је особа која, уз извесне обреде, први пут шиша косу нечијем детету. Сам обред првог шишања веома подсећа на некадашње увођење младежи у ред одраслих. Шишано кумство је свакако старије од крштеног, јер је крштено само хришћанска форма шишаног кумства.⁷ Зато би у неку руку шишано и крштено кумство могли да се сведу на једно: увођење детета у породицу, домаћи култ и давање имена.⁸

Окумиле би се понекад и породице које су дотада биле крвно завађене. Таквим „орођавањем“ закрвљени би се међусобно измирили.

Затим, кад би се неко нашао у изузетно тешком положају, могао је и обичним позивом за помоћ („Бога ти и св. Јована“) да некога окуми, то јест обавезе на кумовску везу и обавезу. У таквом случају не помоћи невољнику и не примити кумство значило је навући на себе грех.

Кум венчани и шишани некоме може бити и иноверац. У тешким временима баш због узајамне помоћи намерно је и тражен и узиман иноверац за кума.

Као што се види, кумство је било врста „комплетне целине“: и обичаја, и схватања и специфичних међуодноса код људи.^{8а} Као врста „свете“ уста-

5. Лутовац М., *Србљаци у горњем Полимљу*, Гласник Етнографског музеја у Београду X, Београд 1935, 14.

6. Борђевић Т., *Наш народни живот II*, Београд 1930, 49–50.

7. Чајкановић В., *О српском врховном Богу*, Београд 1941, 37.

8. Чајкановић, цитирани рад, 37.

8а. Ракић Р., *Кумство у православних Југословена*, Етнолошки преглед 10, Цетиње 1972, 107.

нове, кумство се сматрало и обликом нечијег добра и посебне врсте имовине. Добрим кумом људи су се поносили. Зато се кумство неговало, одржавало, наслеђивало. Кумови су се међусобно пазили, помагали, поштовали, светили ако би један био убијен. Колико је кумство као духовна веза поштовано може се закључити и по томе што је и православна црква бранила склапање брака међу кумовима (и њиховим најближим сродницима). Чак је бранила и склапање брака међу онима које је крстио исти кум,⁸⁶ јер, наводно, то двоје се сматрало „сродницима“ по куму као врсти духовног оца (као представнику и заменику св. Јована). Тај кум је давалац личног имена једном и другом! Дакле, онај који је кумовао то јест дао имена двома особама (дечаку и девојчици) посредно их је учинио врстом међусобних „сродника“.

3) Побратимство се сматра значајним скоро као и кумство, барем за оно двоје које се братими (јер се оно не преноси на млађе онако као што се кумство наслеђује још коју генерацију). Може и девојка мушкарца да побратими, а он њу тада посестрими. Могу и две девојке да се посестрима. Ако двоје желе „из љубави“ да се побратиме, било је понекад довољно само да кажу једно другоме „да си ми по Богу брат“ (или сестра). Раније је било склапања побратимства и узајамно лизање крви из убода на прсту. Такво „мешање“ крви свакако је стара појава. Мушкарци би гдегод том приликом и капе заменили (негдашње Мађијско изједначавање, односно замена саме особе њеним делом одеће). Ако је побратимство склапано у цркви, постојала је и посебна молитва за озваничење тог сродства.⁹

Побратимство је могло да се склопи и онда кад је једна особа била у изузетној прилици па од друге тражи помоћ. Помогне се, на пример, рањеној особи. Или раније, када би се разболела нека жена (или девојка), замолила би неког момка да заједно оду у цркву. Он јој тамо стави крст на главу. Ако болесница оздрави, од тада ће тог момка звати и сматрати побратимом или сестром. Тако се неко могао и посинити; поочити, помајчити, посестримити.¹⁰ Марко Миљанов пише да је сродство „по Богу и божјој љубави“ ближе од онога које долази по оцу и мајци.¹¹

Међу побратимима, као ни међу кумовима није било склапања брака, јер је то „сродство“ сматрано не само блиским већ и „светим.“ Неопростиво је, и као богохулно, било и помислити на „родоскрнављење“ међу тим „сродницима“. О томе често говоре народне песме. Такво уверење је подржавала и православна црква.

4) У извесном смислу побратимству и кумству слично је и усвајање туђег детета (посинак, поћерка, посвојче). Посинак (поћерка) ступа у сродничке везе са поочимовом породицом (као да је прави син). Зато се и не може женити од сродника свога поочима.¹² Уосталом, посинак је на симболичан начин обично и усвајан тако да би изгледало као да је и рођен (провлачење кроз

86. Барјактаровић М., *Један пример сродства по куму*, Гласник Етн. муз. 24, Београд 1961, 99-100.

9. Караџић В., *Српски рјечник*, код побратим; Милићевић М., *Живот Срба сељака*, Срп. етн. зборник I, Београд 1894, 108-110; Ђорђевић Т., *Наш народни живот II*, Београд 1930, 50-1.

10. Караџић В., *Српски рјечник*, код побратим.

11. Миљанов Марко, *Сабрана дјела-Примејери чојства и јунаштва - I*, Титоград 1967, 70.

12. Ђорђевић Т., *Наш народни живот IV*, Београд 1931, 70.

одећу, пролазак између ногу усвојитеља).¹³ Легенда каже да је Хера (Јунона) протурилаа Херкула кроз своју кошуљу. Тако га је фиктивно родила. Он је, наводно, по помајци и добио име. И код наших народа (Србија, Босна, Македонија) постојао је обичај да се посинак, тим пре ако је то било дете, провуче кроз помајчина недра или кошуљу или се посинку кошуља правила од помајчина недра или кошуљу или се посинку кошуља правила од помајчине кошуље (овде се јасно назире логика и додирне и имитативне мађије). Ако посинак није из рода поочима, он прима и презиме и славу усвојитеља. Преко њега ће тако да се продужи лоза и домаћи култ поочима. И домазет прима славу таста (и његове земље). У том случају слава тастове земље наслеђује се и преноси преко његове кћери.

5) Кад се помиње „духовна“ веза, додајемо овде да су код Срба раније духовним сродницима сматрани и они коју су славили исту крсну славу (иако нису били сродници).¹⁴ Ни православна црква раније није одобравала, чак је забрањивала, склапање брака међу онима који су имали исту крсну славу зато што су они били у „сродству“ по истом (то јест заједничком) свецу као породичном заштитнику. Тихомир Ђорђевић мисли да је то било из практичних разлога: да би пријатељи једни другима могли да долазе на славу.¹⁵ Али, то је тешко прихватити.

6) Понекад су сродницима сматрани и они који су имали исто име. Давнашње је и општије схватање да су једно лице и његово име две стране једног истог бића. Човек и његово име живе нераскидиво повезани једно с другим и једно у другом. Зато се то двоје и поистовећују и једно другим замењује.¹⁶ И код нас се донедавна сматрало да „није добро“ да ступе у брак двоје истог презимена,¹⁷ односно (родовсог) имена, од кога презиме обично и потиче. Мрке (групица старинаца из Пипера) нашли су да су „сродници“ са Мркојевићима из Црногорске крајине, у ствари само преко сличности та два групна имена.^{17а}

7) На Косову,¹⁸ али и другде, било је раније случајева да људи кад живе у истом (заједничком) селу самим тим се међусобно почну сматрати сродницима и својгом. Кад имају заједничке сеоске земље, заједничко гробље, богомољу, исту сеску заветину (славу) како да се не држе као велика не само насеобинска већ и сродничка заједница? Свакодневна сусретања и практичне потребе заједничког живљења временом би од тих људи заиста створили

13. Ђорђевић Т., *Наш народни живот* IV, 64–5, 74.

14. Караџић В., *Српски рјечник*, код крсно име; Караџић В., *Живот и обичаји српског народа*, Беч 1867, 71; Урошевић А., *Косово*, Срп. етн. зборник 78, Београд 1965, 116; *Летопис Матице српске* 259, 18; Лутовац М., *Сплемењавање, расплемењавање, срођавање*, Предмет и метод изучавања патријархалних заједница у Југославији, Титоград 1981, 273.

15. Ђорђевић Т., *Наш народни живот* II, 1930, 49.

16. Кај Birket Smith, *Geschichte der kultur*, Zürich, 1964, 270.

17. Пантелић Н., *Сродство и задруга – Јадар*, Гласн. етн. муз. 27, Београд 1964, 371; Кајмаковић Р., *Семберија*, Гласник Зем. муз. у Сарајеву 29, Сарајево 1974, 104, 108.

17а. Ерделеановић Ј., *Постанак племена Пипера*, Срп. етн. зборник 17, Београд 1911, с. 353.

18. Урошевић А., *Косово*, Срп. етн. зн. 78, Београд 1965, 117–8; Урошевић А., *Новобрдска Крива Река*, Срп. етн. зборник 60, Београд 1950, 56–7.

врсту „духовне“ заједнице – неку врсту разгранате породичне задруге. Могло би бити да је то потицало из оног времена када су поједина села заснивана и настањивана заиста правим (крвним) сродницима. Доцнији и појединачни усељеници са стране спонтано су се утапали и прилагођавали оним првим оснивачима села. И у таквим, несродницима настањеним насељима, често није било међусобног склапања бракова. Марко Миљанов мисли да је народ „сродницима“ сматрао и оне који су пореклом са исте територије. Тако, предак племена Кастрата (арбанашког племена), према предању, својевремено је досељен из Куча.^{18а} За „близику“ се са Кучима држе и арбанашка племена Шаљани и Берише, јер су и њихови преци некада досељени из Куча.^{18б} Ово би могло да се назове „сродством“ које је долазило по заједничкој матичној (изворној) територији.

8) Раније смо поменули сродство „по млеку“. Речено је да се гдеде тако називало оно сродство које настаје женидбеним везама, то јест по „танкој“ крви. Међутим, овим називом се, и то код свих балканских народа, особито код исламизираниог света,¹⁹ назива оно „сродство“ које заиста, и буквално, долази по мајчином млеку. Наиме, кад било из којих разлога новорођенче најпре задоји нека друга жена, или га и касније доји, онда ће то дете касније ту жену сматрати помајком а њену децу сродницима „по млеку“. Жена која је дојила то (туђе) дете за њега је *помајка, пома, млијечна мајка,*²⁰ *прва мајка, полумајка*, а чују се и изрази *тетка, баба, задојна баба, нана*. Туђе дете које је она дојила биће јој као *посинак (поћерка)*, док ће њеној деци оно бити *полубрат, мали брат, побро*, и са њима неће моћи да се ороди. За ту децу рећи ће се да су *једнодојенчад*.

Исламска вера такво „сродство“ сматра сметњом за брак, јер у самом Кур'ану (IV глава) постоји забрана склапања брака међу „сродницима“ по млеку.²¹ Зато је и јасно што се код исламског света држи до тог „сродства“. Уосталом, таква врста „сродства“ била је позната и код старих Грка (по легенди, Хера је дојила посинка Херкула).

9) Гдеде су у прошлости сродницима сматрани и они који су рођени истог дана, то јест *једноданчићи*. Веровало се, наиме, да је Усуд (онај који је, наводно одређивао судбину људи) живео свакога дана другачије. По тој логици и деца рођена истога дана треба да имају истоветну судбину. Та деца требало је и да умру у исто време.²² Вук Караџић помиње као врсту сродника не само једноданчиће већ и децу рођену истога месеца. И за њих се сматрало да ће истовремено умрети.²³ Познато је да код исламског света постоји обичај да се деци дају имена по месецу у коме се роде (Муарем, Бајрам,

18а. Марко Миљанов, *Цјелокупна дјела*, Титоград 1967, 3 књ. с. 23.

18б. М. Миљанов, *Цјелокупна дјела* 2 књ. с. 80.

19. Ханги А., *Живот и обичаји мухамедоваца у Босни*, Мостар 1900, 205.

20. Filipović M., *Srodstvo po mleku kod Južnih Slovena*, Etnološki pregled 5, Beograd 1963, 37.

21. Код нас су чак забележене народне приче са мотивом да је и самог Мухамеда задојила свиња. На тај начин је он постао и њен сродник (Ненадовић Љ., *О Црногорцима*, Срп. књ. задруга, Београд 1924, 4). Због тога, наводно, муслимани не једу свињетину.

22. Барјактаровић М., *Је ли било код нас сродства по имену*, Гласн. етн. муз. 41. Београд 1977, 137.

23. Караџић В., *Српски рјечник*, код једномесечићи.

Рамадан), као оно што се и код православних дају деци имена по дану у седмици у који се роди (Средоје, Петко, Недељка). Именом, дакле, као саставним делом саме особе, ваљало је, друштвено и формално, обележити оне који се роде у одређеном периоду (дану односно месецу).

Кад помињемо једноданчиће додајмо и ово. Заиста је постојало уверење да када једно од њих умре да ће за собом повући и оно друго. А да би се то онемогућило, чињено је следеће. За ногу умрлога привезали би путо (путило). Другом страном пута везали би ногу његовог (живог) једноданчића. Тада је овај живи по имену позивао кога, са киме се добро пази, речима: „Да си ми по Богу брат, одвежи ме.“ И, овај би тада одрешио живог од мртвога. Од тада су ова двојица вредели као побратими.²⁴ То „одвезивање“ од мртвога могло је да буде и на гробу где је путо једном страном везано за надгробну белегу умрлога, а другом за његовог једноданчића. Тада је живи позивао некога у помоћ речима: „Одвежи роба од гроба“. Као што се види, кад се губи један „сродник“ настоји се да се он (одмах) некако и надокнади.

10) У источној Босни ако неком дете није напредовало, он га је (тобоже) продавао. Онај који би дете „купио“ од тада је сматран сродником. И то „сродство“ је могло да буде сметња за брак.²⁵ Гдекад је тако продаваном детету давано име Продан. Или би се такво дете као оставило негде на путу па ко би први наишао узиман је за крштеног кума детету. Таквом детету опет, давано је и одговарајуће име: Најдан (нађени).

11) Раније је, особито у неготинском крају, постојао обичај дружичало (дружичати се). У Срему би се рекло ружичало, а у Банату „побушени понедељак“ (то је понедељник прве седмице после Ускрса). Тада се, у тај понедељник, ишло на гробље да се, ако има потребе, поправе гробови, а младеж би се после подне окупљала на одређеном месту да игра. Тада би се мушкарци са мушкарцима, а девојке са девојкама дружичали. Плели би, најме, венце од врбових младица па се кроз њих љубили и мењали шарена јаја. На крају би по двоје променило венце и заклели се да ће мушкарци (са мушкарцима), бити побратими а девојке (са девојком) друге (Власи кажу кумача) све до наредне године. Такви су се побратими и друге пазили и помагали као браћа и сестре. Кад наредне године дође дружичало, вели Вук, неки ово пријатељство обнове, а понеки га напусте.²⁶ Израз дружичало је очигледно дошао од друг, дружба, дружење. Данашњим језиком могло би да се каже да је то било бирање пријатеља (побратима) на одређено време и, као на пробу.

У Хомољу, у источној Србији, сватовски часници – старојко и војвода, као и девер, сматрају се рођацима иако можда то и нису. Зато младожења старојка и војводу зове „побратиме“, а невеста девера „брацо“.²⁷ Сами ти изрази вероватно садрже негдашње веће међусобно поштовање међу њима.

12) У неким крајевима динарске области пријатељем, скоро и рођаком, сматрани су и они који би неким случајем заједно само јели „со и љеб“.²⁸

24. Караџић В., *Српски рјечник*, код једномесечићи.

25. Filipović M., *Prilozi etnološkot proučavanju severoistočne Bosne*, Sarajevo 1969, 15.

26. Караџић В., *Српски рјечник*, код дружичало.

27. Милосављевић С., *Обичаји српског народа из среза хомољског*, Срп. етн. зборн. 19, Београд 1913, 258-9.

28. Миљанов М., *Сабрана дјела I*, Титоград 1967, 59, 61, 93-4; књ. II, 23.

Утолико пре је пријатељем, заправо неким култним рођаком, сматран гост који би боравио у нечијој кући и са домаћим чељадима јео хлеба.²⁹ Чајкановић је веровао да се у непознатом, то јест у госту, могло некада скривати божанство или умрли предак. Зато је непознатог (госта) ваљало добро примити. Порекло обичају гостопримства он у томе види.³⁰ Као што дете које је дојила нека жена касније ту жену сматра помајком, а преко њенога млека њену децу полубраћом, слично стоји и са хлебом, за живот неопходном храном, преко кога се ствара одређена мистична веза сродства међу онима који су га заједно јели. Можда би се поруком из овога могла сматрати давнашња и вечна потреба за хуманим и солидарним односима међу људима уопште.

III

Поставља се питање: како данас стоји са сродством и сродничким односима?

Док се у прошлости код нас живело у ограниченим и затвореним групама и заједницама, док је саобраћај био неразвијен а културне тековине у много чему недоступне, те док је утицај цркава на вернике био знатан, природно је што је брига и настојање да се сродничке везе и добри међусобни односи очувају била изражена. Штавише, биле су и наглашене жеља, и потреба да се те везе не само одржавају већ и шире и разгранавају.

Каткада, опет, особито у крајевима у којима је било родовско-племенских односа, и код даљих сродника била је изграђена врло прецизна терминологија за именовање и распознавање појединих сродника и сродничких односа. По тој терминологији одмах се знало и у међусобним додирима разазнавало какви су односи и степен сродства у питању. У мањим племенима би се задуго бранило брачно орођавање чак у оквиру свог племена. То, другим речима, значи да је било потребно стварати везе и пријатељства и са другима.³¹ У самом племену су биле довољне крвне везе, па је стварање других веза међу племеницима било и сувишно.

Али, истина је да су многи у прошлости истински желели да имају што више не само крвних сродника већ и оних које би сами одабрали и узимали себи за кума, побратима, својту итд. Ти свесно одабрани облици „сродства“ или они у које је неко и несвесно ступао (у те односе), понекад су изнијансирани према већој или мањој вредности, као и по времену њиховог трајања. Уопште, на тај начин се надокнађивало понешто од онога чега иначе у неразвијеним условима није било. А да би се неко пријатељство (односно „сродство“) утврдило, а његов углед и значај повећали, оно је понекад проглашавано и светим. И међу таквим „сродницима“ забрањивано је склапање брака. Зато је орођавање вештачких сродника гдекад сматрано тежим преступом него родоскрнављење у роду.³²

29. Миљанов М., *Сабрана дјела* I, 66–7.

30. Чајкановић В., *Гостопримство и теофанија*, Срп. етн. зб. 31. Београд 1924, 10, 13, 19–20.

31. Барјактаровић М., *О сродничким називима код нас и њиховом делимитичном нестајању*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 50–1/1–4, Београд 1988, 125.

32. Ђорђевић Т., *Наш народни живот* II, Београд 1930, 49.

Данас је стање сродничких односа, особито оних који нису биолошког (генетског) порекла, другачије, може се рећи лабавије и блеђе. Сродници су се често распршили на разне стране и просторно удаљили једни од других. У таквим приликама мисао и брига о сродницима јавља се у ослабелом облику. Зато често и кажемо да се неко „отуђио“, или „далеко од очију, далеко од срца“. Затим, после другог светског рата црква је одвојена од државе, па су њени утицаји на одржавање сродничких односа сведени на мању или никакву меру. У новије време иначе су померене и измењене бројне вредности и из других области живљења. На пример, некадашња улога кума данас је сведена на нечије једноставно физичко присуство, обичног сведока, приликом нечијег закључивања брака. Младима би сада чудно, и чак смешно, звучало да од њих неко затражи да му буду „по Богу и св. Јовану“ браћа или кумови, јер они, осим пуких термина нити шта знају о Богу нити о св. Јовану, као ни о ранијим установама, „духовног“ сродства. Сада, особито у градским насељима појединци стичу нова пријатељства у школи, на одслужењу војног рока, на радном месту, у стручним, политичким, спор-тским или каквим другим удружењима и организацијама. Понекад би се рекло да садашњи просечан грађанин као да има и мање потребе за тражењем и бирањем „сродника“ и пријатеља. Јер, може да се забави и спријатељи са књигом, новинама, слушањем радија, гледањем телевизи-је или са неком домаћом животињом. Младеж се, опет, макар и привремено, као „навијачи“, зближава и преко својих спортских љубимаца, певача, глумца, у „дискањима“ итд.

Од другачијег пак стања из прошлости остали су нам понекад као трагови само позиви у међусобним опхођењима: куме, побратиме, земљаче, комшија, као и бако, стриче, сине, дедо итд., али који сада немају ранију садр-жину. А ко би данас од млађих прецизно и знао шта значе изрази „извањи“ *девер* или *свекар*, *пддрјуга*, *млечна мајка*, *беле пчеле* или зашто су давана имена Продан и Најдан? Данас су преовладали више пословни и формални називи у међусобном обраћању: друже, колега, пријатељу и због тога што је, услед мањег наталитета, заиста мање и правих сродника.

Данас је начин живљења у много чему другачији него раније. Пре све-га, данас је у појединим домаћинствима мање чланова. Физички смо се уда-љили од својих сродника. Данас се и дуже живи. преовладао је материја-лизам и индивидуализам. У таквим условима све више се истиче проблем усамљености, особито старијих особа, што је плаћање данка новом „цивили-зованијем“ начину живљења.

Mirko Barjaktarović

ON SOME FORMER FORMS OF KINSHIP

In his article the author discusses the fact that in the past, among some of the Yugoslav nations, besides proper kinship forms, there also existed several kinds of freely chosen or accidental ways of acquiring „kinship“. Some of them were even considered „closer“ than the cognate or biological kinship ties. These are, first of all, kinship through godfather/godmother

relationship, then ritual brotherhood and, finally adoption. These three kinds of „kin“, a kind of spiritual ties, were recognized by the Orthodox Church as well. However, babies nourished at the same breast (milk brothers/sisters); people who ate bread and salt together; who celebrated the same family patron saint; who had the same family or Christian name; who were baptized by the same godfather; who were born on the same day (even in the same month); or who simply lived in the same settlement, were also, in some places more than in others, considered relatives. In Eastern Serbia ritual brother/sisterhood could have been established temporarily or taken for one year trial period. This temporary kinship was called „družičalo“.

In recent times less and less care is taken of kinship and kinsmen, while more and attention, especially in urban milieus, is paid to finding acquaintances, friends, colleagues, like-minded persons in school, at work etc. Today traces of former ritual kinship ties are preserved only in terminology, that is in mutual addressing like: godfather, relative, nephew, mother etc. but which have neither the former content nor significance.

The first part of the report deals with the general situation of the country and the progress of the work done during the year. It is followed by a detailed account of the various projects undertaken and the results achieved. The report concludes with a summary of the work done and a list of the names of the staff members who have been engaged in the work.

The second part of the report deals with the financial statement of the organization for the year. It shows the income and expenditure for the year and the balance carried over to the next year. It also shows the assets and liabilities of the organization at the end of the year.

The third part of the report deals with the general remarks of the committee. It contains the views of the committee on the work done during the year and the suggestions for the future.

ON THE FINANCIAL STATEMENT OF THE YEAR

The financial statement of the year shows that the organization has been successful in raising funds for its work. The income for the year has been sufficient to meet the expenses and to provide a surplus for the future. The assets of the organization have increased during the year and the liabilities have decreased.

Прегледни чланак
UDC 691.8:78(497.11)(091)

Андрејана Гојковић
Београд

НАСТАНАК И РАЗВИТАК МУЗИЧКИХ ИНСТРУМЕНАТА

У тексту се износе претпоставке о настанку и развоју музичких инструмената од њихове прве појаве па до појаве класног друштва, будући да се преко музичких инструмената може закључити да је музика постојала и у најранијим епохама људског друштва. Посебно место посвећено је месту и улози музичких инструмената у најранијој људској историји.

Кључне речи: музика, праисторија, инструменти, врсте инструмената.

Музика је један од универзалних елемената људског друштва, и њена се улога запажа још од праисторије па све до данашњег дана. Већ од времена примитивне хорде и примитивне комуне, када је човек живео сакупљачким и ловачким начином живота, преко пастирских номада, ратара и сељака у сеоским заједницама, до великих урбаних центара, музика је играла једну од виталних улога у животу људи.

Познато је да музика може бити вокална, али у веома великом броју случајева уз песму и игру употребљавају се и музички инструменти, или пак самостално, што значи да музика може бити и инструментална.

Ми данас још увек не знамо каква је врста музике била извођена у праисторијско доба, које су скале, ритмови, мелодије употребљавани у то време, али да је музика заиста постојала и у то најраније доба људског друштва, имамо доказа баш преко музичких инструмената који су пронађени приликом разних археолошких ископавања.

Тешко је рећи да ли је човек прво запевао или засвирао. Али када је већ засвирао, одмах се поставља питање – а какви су били ти његови инструменти и како су они настали?

Питање настанка музичких инструмената занимало је људе од раних времена и они су током векова на њега давали врло различите одговоре. Углавном, може се рећи да су ти одговори све до XIX века били поглавито митолошког карактера, што значи да су настанак и порекло музичких инструмената тумачени многобројним митовима по којима су музички инструменти сматрани као дар појединих богова, божанстава или натприродних бића. На нова схватања у вези постанка музичких инструмената наилазимо тек од XIX века. Тада митови уступају место историји, а тумачења се почињу ослањати на стварне чињенице, те се тиме ствара пут ка научним хипотезама и теоријама. Тако, на пример, познати научник-природњак Charles Darwin порекло инструменталне музике и музичких инструмената види у животињском свету. Француски музиколог Jules Combarieux мисли да је инструментална музика, као и вокална, настала у вези са мађијом. Али, овде треба скренути пажњу на чињеницу да се мађија јавља на једном вишем ступњу развоја људ-

ског друштва када су и средства за производњу већ била развијенија, према томе и економски односи сложенији, – а до тог доба било је пуно других услова који су могли да послуже као узор за настанак прапредака данашњих музичких инструмената. Curt Sachs, André Schaeffner и многи други стручњаци сматрају да су вокална и инструментална музика различитог порекла и да су морале постојати једна поред друге веома дуго времена, са веома малим, или скоро никаквим додиром. По тим научницима човечије је тело било први праузор за постанак музичких инструмената, и оно је дало идеју примитивном човеку, још раније него што се појавила мађија, да створи разне инструменте који су постали нераздвајно везани са његовим животом.

Наше се знање о тим праисторијским инструментима темељи првенствено на археолошким налазима, затим на ликовним приказима из праисторије и каснијег доба, као и на постојећим инструментима код народа који још увек јесу, или који су до недавно били, на ниском ступњу свога развитка.

Археолошка ископавања вршена на праисторијским налазиштима дала су нам доста података о инструментима у целини, или само о неким њиховим деловима. Приликом тих ископавања нађени су врло разноврсни инструменти: литофони, звечке, звона, гонгови, звиждаљке, панове свирале, свирале, рогови, трубе, затим лире, харфе, итд. Ова се листа, која је врло дугачка, стално увећава и сваким даном постаје све дужа и разноврснија, јер се непрестано врше нова археолошка ископавања и долази до нових открића. Тако су и приликом најновијих ископавања совјетских научника у једном палеолитском налазишту кромањонског период у Украјини (у Мезини) пронађени инструменти из каменог доба у виду примитивног ксилофона од мамутових костију, затим нека врста кастањета и нека врста чегртаљке од мамутових чељусти, као и нека врста удараљки од јелењих рогова. Совјетски су стручњаци те инструменте датирали у период од пре 20.000 година, што би значило – ако би та њихова хипотеза била тачна – да би ти инструменти били за 10.000 година старији од најстаријих инструмената за које смо до данас знали. У вези тих совјетских открића треба свакако још подвући нешто што је за науку од значаја. Наиме, совјетски су стручњаци успели да учине нешто што до сада нико није урадио. Пошто су утврдили да се нађени инструменти налазе у добром стању, они су реконструисали један прави „Кромањончев оркестар“ чију су музику снимали на плочу, и која на извесан начин може да нам дочара каква је евентуално врста музике могла бити извођена у оно најраније доба људског друштва.

Налази као што су ови из Украјине, као и остали слични археолошки налази, говоре да су нама данас доступни само они инструменти који су били направљени од постојаног материјала, који је могао одолети вековима. То су, наравно, пре свега инструменти од камена, кости, земље, метала. Истина, има и оних који су били направљени од непостојаног материјала, али који је могао одолети времену само зато што се налазио у посебно добрим условима као што су лед, тресетишта, песак и сл. Истина, таквих је инструмената мање. Међутим, оправдано се претпоставља да су у праисторији постојали и такви инструменти који су били од кварљивог материјала као што су тиква, дрво, бамбус, влакна, кожа – али да нису могли одолети времену јер је тај материјал подложен пропадању.

Ако сада поставимо питање: а који је био први музички инструмент који је човек изумео, могао би се прихватити одговор белгијског научника Ernesta Clossona, који каже да то није био само један једини инструмент.

Претпоставља се да је најранији инструмент човек пронашао баш у вези са својим сопственим телом. Свакако да је још праčovек запазио звук удара длана о длан, удара длана о бедро, звук бата својих ногу, затим звук удара дрвета о дрво, камена о камен, те да су му ти ритмички звуци били и прва „инструментална“ пратња уз његов рад и забаву, тако да је заправо то била нека врста првих идиофоних инструмената. Наравно, искуство је човека временом довело до сазнања да ће се добити јачи и јаснији звук ако се при ударима употреби какав штап уместо човечије голе руке, или ако се човечије тело замени каквим штапом, комадом дрвета, разапетом кожом и сл. Затим се запазило да је звук шупљих предмета јачи и јаснији од звука пуних предмета, да су тонови код тањих и краћих парчића виши него код дугих и широких. Време је показало и да се добија бољи звук ако се удара по дасци или каквом другом предмету испод којих се налази нека рупа или шупљина, па је на тај начин дошло до стварања ксилофона и металфона, код којих се обично испод сваке дашчице налазило засебно резонантно дело, или пак једно заједничко резонантно тело за све дашчице.

Треба свакако нагласити да још увек постоји један изолован и забачен крај на свету чији становници не знају за инструменте који производе тонове. То је Огњена Земља. Њени становници још увек знају само за веома примитиван (може се слободно рећи чак за најпримитивнији) начин добијања звука – ударање о тле. Они, рецимо, уз игре мртвих дају ритам ударцима дугих дебелих мотки по земљи, или у току неких својих свечаности једноставно лупкају пругићима и гранчицама по земљи, или напросто ударају песницама о земљу, и тако дају жељени ритам. Зато не смемо пренебрегнути велику улогу тла, земље, у раним фазама човечијег музичког изражавања. Често је баш то тле на коме човек стоји, седи или по коме хода, употребљавано као погодна компонента за његово ритмичко изражавање. Као пример за то могу да послуже управо становници Огњене Земље.

Међутим, зна се да је у примитивном друштву и камен имао необично важну улогу. У целом периоду дивљаштва, дакле кроз цео палеолит и неолит, камен (најпре природан, необрађен, а касније дотериван брушењем) био је основни материјал од кога је примитивни човек правио своја оружја и оруђа за рад помоћу којих је осигуравао свој опстанак. Зато није никакво чудо да су и неки од најстаријих нађених примерака музичких инструмената били од камена, и да припадају баш тим најстаријим епохама у развоју људског друштва – палеолиту и неолиту. Зато се и неке врсте литофона могу сматрати најстаријим инструментима уопште. Тако су, на пример, у Вијетнаму 1949. године пронађени литофони у једном гробу који потиче из неолита. Ту је пронађено 10 камених комада штимованих у пентатоници, а који се данас чувају у Musée de l'Homme у Паризу. Тај низ, уз поменути низ од мамутових костију из Украјине, за сада представља вероватно најстарији штимовани примерак једног инструмента из наше давне прошлости. Десетак година касније, 1958. године, пронађени су и остаци од још три комада од једног већег низа који се у тим крајевима употребљавао. На жалост, тамо где су пронађени ови литофони, научници до данас нису успели да забележе никакво сачувано

локално предање које би можда могло допринети расветљавању овог феномена. Међутим, ваља истаћи и податак да се у тим крајевима данас још увек употребљавају обешени литофони који су такође штимовани у пентатоници, а да и данас у Кини постоји низ од 16 камених комада израђених у облику латинског великог слова L, обешених о дрвени рам, по којима се удара маљицом. Данас се тај кинески „*pien ch'ing*“ често прави од жада (нефрита).

Приликом археолошких ископавања нађено је и инструмената од кости. То су, пре свега, разни стридуалтори од кости. За њих се сматра да потичу из истог времена – палеолита – као и прапорци од кости и разне шкробетаљке од кости. Знамо да су такве шкробетаљке од кости нађене у палеолитским налазиштима у Мексику, заједно са зујачама од кости, и свиралама од кости. Сличних се инструмената може и данас наћи у Централној Америци и Мексику, као и међу неким племенима америчких Индијанаца.

Приликом археолошких ископавања нађене су из каснијег бронзаног доба (које у ствари представља већ врло близак улазак човека у цивилизацију, негде око 500 година пре наше ере) разне звечке од бронзе (археолози их називају кроталима), као и бронзана звона.

Може се са сигурношћу претпоставити да је било још и других идиофона које је праисторијски човек употребљавао, али да су они морали пропасти јер су били начињени од материјала који је подложен пропадању.

И, баш нас тај материјал, који је подложен пропадању, спречава да проценимо стварну старост мембранофоних инструмената, или боље речено бубњева, за које се сматра, на основу њихове велике распрострањености, да воде порекло из веома далеке прошлости. Зато се и претпоставља да су бубњевци много старији него што нам то показују доступни подаци (Месопотамија – 3.000 год. пре н.е., Вавилон и Египат – 2.000 год. пре н.е. итд.). Но, у том хронолошком развојном ланцу посебно место, као неки прелазни облик између идиофона и мембранофона, могао би имати тзв. просечени бубањ, односно бубањ са отвором. То је у ствари шупље дебло дрвета у коме су избушени отвори по којима се удара рукама или штаповима. Међутим, као најелементарније облике мембранофоних инструмената, С. Sachs сматра бубњеве од тикве и земље и он њих ставља у рани неолит (6 стратум); бубањ у виду пепчаног сата Sachs сврстава у средњи неолит (10 стратум); бубњеве у виду пехара или бокала, као што је наша дарабука, Sachs сврстава у најниже метално доба (13 стратум); округле бубњеве, као што су даире без прапораца, Sachs ставља у средње метално доба (15 стратум), док оне са прапорцима сврстава у више метално доба (17 стратум); бубњеве са две мембране Sachs сврстава у 16 стратум.

*

Ако узмемо да је човечије тело било узор за постанак првих музичких инструмената према коме ће се доцније развити разне врсте ударачких инструмената, онда су се дувачки инструменти појавили и развили касније од ударачких. Како ова група – код које се звук производи стављањем ваздушне масе у треперење у цеви инструмента – не води порекло из самог човечијег тела, могли бисмо је сматрати као један даљи степен у развоју музичких инструмената.

Поред зујаче од кости у палеолитским налазиштима пронађене су још и свирале од кости, тако да се ти инструменти сматрају међу најстаријима које је човек употребљавао. Из неолита потичу трубе од шкољке, као и рогови од животињског рога. Сви су ти дувачки инструменти, који су нађени приликом ископавања у праисторијским налазиштима, сачувани искључиво захваљујући материјалу од кога су направљени. Међутим, оправдано се може претпоставити да су у то давно доба били употребљавани и други музички инструменти од материјала који не може одолети времену. Из тог би се разлога могло претпоставити да је још у праисторијско доба постојала и свирала од трске. За такву се свиралу претпоставља да је могла бити случајно откривена, када је ветар дувао кроз трску, што би се донекле сложило с Лукрецијевом теоријом који каже да је ветар дао идеју човеку да дува кроз трску. Зато се и претпоставља да је та појава била узор човеку да и он сам проба да произведе звуке кроз трску, дувајући у њу својим сопственим устима.

Без сумње да је та најстарија свирала била без иједне рупице за пребирање, па се, према томе, на њој могао произвести само један тон. То нам, уосталом, потврђују и ископане палеолитске свирале од кости које су биле без рупица за пребирање, и које су, у ствари, служиле више као нека врста пиштаљки и звиждаљки. Као доказ за то нам може послужити и чињеница да се сличне свирале од костију птица још увек употребљавају у Северној, Средњој и Јужној Америци, међу неким тамошњим племенима. Наравно да је свака таква свиралица давала друкчији тон, што је зависило од њене дужине. Уочивши то, човек је дошао на идеју да направи комбинацију разних свиралица и да на тај начин добије занимљиву промену високих и ниских тонова. И, тако се добија комбинација од неколико свирала као што су дупла свирала – двојнице, тродупла свирала – тројнице, четворка и сл. или инструмент од неколико свиралица – Панова фрула или *suflin*. Панова фрула се сматра једним од првих инструмената на коме се могло извести већ неколико тонова разне висине. Она се такође сматра као први инструмент на коме се могла извести већ нека врста мелодије. Треба свакако напоменути и то да се Панова фрула сматра и врло далеким претечом оргуља.

Проналаском рупица за свирање на једној свирали омогућено је да се само на једном инструменту могу изводити тонови разне висине, што значи да се на једном инструменту могла извести већ и нека врста мелодије. Иако су приликом ископавања, поред свиралица без рупица, понегде пронађене и свиралице са једном до две рупице, ипак проналазак рупица за пребирање не треба тражити на неком ниском ступњу развитка друштва, јер ти људи нису имали, у нашем смислу, ни одређене интервалске размаке, ни лествице, ни разне системе, који би захтевали и савршеније инструменте. Напротив, то треба тражити код раних цивилизација старог света (Асираца, Сумераца, Вавилонца) код којих је напредак културе и цивилизације допринео еволуцији и усавршавању музичких инструмената.

Некако у исто време са проналаском рупица на свиралама, пронађена је и нека врста писка. Прво је то био мали зарез на горњој ивици цеви, а доцније је створен отвор кроз који је ваздух улазио у цев одбијајући се о оштру ивицу брида (тако се и данас производи звук на свирали). Тиме је дување било знатно олакшано и преброђена тешкоћа дувања у цев без писка. Нешто касније појављује се код дувачких инструмената ударни језичак којим

се свирање још више олакшава. Постоје две врсте ударног језичка: једноструки и двоструки. Једноструки ударни језичак је, у ствари, мала тршчана цевчица са засеченим парченцем која се ставља у горњи отвор цеви неког инструмента, док је двоструки ударни језичак пар тршчаних листића припијених један уз други и утиснутих у горњи отвор цеви неког другог дувачког инструмента. Ово су већ савршенији инструменти типа кларинет и обоа породице.

Звук се на оваквим инструментима добијао на тај начин што су свирачи цео писак стављали у своја уста, удисали на нос, а ваздух задржавали у устима и пуштали га у цев помоћу образа тек толико колико је било потребно да се тршчани листићи ставе у треперење. Пошто је такав начин произвођења звука био врло напоран, уста су касније замењена ваздушним резервоаром од тикве, или у облику култа (као код наших дигала), а још касније у ту сврху је послужила животињска кожа направљена у форми цака. На тај начин је дошло до развића гајди, а још касније, многим разним усавршавањима, и до оргуља.

У групи дувачких инструмената треба свакако још поменути рогове и трубе. Као што је већ поменуто, рогови од животињског рога и трубе од шкољке нађени су још у налазиштима неолита. Треба још подвући и то да је врло тешко правити разлику између оних најпримитивнијих рогова и труба, јер се и код једних и код других тон производи треперењем свирачевих усана на цеви инструмената. Зато се често не само називи него и сами инструменти мешају и замењују. Тај природни рог од животињског рога задржао се до данашњег дана углавном као сигнални инструмент, јер на њему није било рупица за свирање. Рог је био нарочито раширен у средњем веку код ловаца, стражара, војске. Тек негде од 14. века појављује се рог од метала, по облику као животињски, али у који се већ утиче специјалан наусник чиме се дување олакшава. Од 19. века тај метални рог добија и клапне чиме се његов тонски амбитус повећава.

Но, потребно је осврнути се и на један чудан рог, познат под називом „дур“. То је рог скандинавских крајева из бронзаног доба, пронађен у тресетиштима Данске, затим у Шведској, на западној обали Норвешке, у северној Немачкој и Ирској. Тај рог скандинавских крајева у ствари је једна дуга конична цев од бронзе која се завршава пљоснатом округлом плочом, а која има на другом крају наусник као код модерног тромбона. Иако су први примерци тог музичког инструмента пронађени тек крајем 18. века, они су датирани у период између 1500 и 1100 године пре наше ере. То модерно име „дур“ инструмент је добио у време када су први примерци пронађени у Данској, што значи крајем 18. века. Приликом ископавања увек су нађени у пару, и увек су та два инструмента тј. тај пар давали исти тон, били су унисоно штимовани. До сада је пронађено око 50 примерака тог скандинавског рога.

Што се тиче трубе, и она се јавља у многим деловима света као примитиван музички инструмент од шкољке, коре дрвета, тикве, гране дрвета итд. И то је инструмент углавном без рупица, па је служио као сигнални инструмент. Трубе од шкољке нађене су, као што је већ речено, у неолитским налазиштима. Међутим, развитак модерне трубе може се пратити уназад од бронзаног доба, јер су све старе велике цивилизације познавале трубе као војне музичке инструменте. Истина, наше знање о тој врсти музичких инструме-

ната темељи се више на појединим ликовним приказима, него на пронађеним инструментима. Те трубе старих цивилизација биле су, у ствари, дуге праве цилиндричне цеви на доњем крају повијене или пак проширене у виду левка. Тек од краја 14. и почетка 15. века појављују се савијене трубе, а од 19. века и трубе са вентилима.

У овој групи инструмената треба још поменути и зујачу која данас припада групи слободних аерофона. То је у ствари предмет који директно делује на спољни ваздух и прави велику буку. С обзиром да су зујаче од кости пронађене у палеолитским налазиштима, зујача се сматра једним од најстаријих инструмената уопште. Међутим, у вези са зујачом треба скренути пажњу да се зујача – иако је распрострањена по целој свету – нигде не употребљава за извођење музике нити (што је још важније) она производи неки ритмички или музички звук. Зато зујача и није била предмет проучавања етномузиколога све до почетка 19. века, све док је Victor Mahillon није уврстио у групу слободних аерофона. Све докле зујачу су проучавали етнологи и етнографи, а тек од Mahillonове класификације зујача је постала део нашег музичког инструментаријума.

*

За жичане музичке инструменте сматра се да су настали негде у време када је примитивни човек пронашао лук и стрелу, што значи на вишем ступњу дивљаштва. Међутим, како је њихова конструкција најсложенија, то је разумиво што је и њихово усавршавање дошло релативно најкасније, тако да се група жичаних инструмената сматра најмлађом.

О пореклу музичког лука из кога су се развили каснији жичани инструменти много се још увек дискутује. Једни мисле да се музички лук развио од ловачког лука када је ловац чуо звиждук запете тетиве и добио идеју да тај свој ловачки лук употребљава и као музички инструмент. Други пак сматрају да музички лук нема никакве везе са ловачким луком и многобројним церемонијама у вези са ловом. По С. Sachsу музички и ловачки лук посебно су се развијали и сваки је од њих имао свој посебан развојни пут. Можда би се могло узети да у прилог те Sachsове претпоставке говори чињеница постојања тзв. „приземног лука“ код неких афричких народа (Пигмеји), а који је заиста врло једноставан музички инструмент. У ствари то је у земљи ископана рупа, која служи као резонатор, у близини које је забодено дрвце за чији се слободан крај привеже тетива. Изнад рупе, ставља се парче дрвета које служи као нека врста поклопаца. За тај поклопац се везује други, слободан крај тетиве што је везана за врх забоденог дрвцета. Да поклопац не би одлетео преко њега се ставља камење или земља. Савијени штапић и тетива изнад те рупе-резонатора стварају лук. Њих свирач по вољи затеже и опушта, све док не добије довољно затегнуту тетиву. При свирању свирач захвата врх штапа палцем и кажипрстом једне руке, тако да може лако мењати напетост те тетиве. На тај се начин може произвести обим квинте.

Од тог примитивног лука, који изазива велике и озбиљне дискусије, до савршених жичаних инструмената развој је ишао преко многих различитих степена. Најпре, да би се појачао интензитет звука, човек је почео да употре-

бљава разне причвршћене предмете по жици који су му служили као резонатор. Али, још пре тога, као резонатор су почела да му служе уста (нешто слично као на дромбуљи), касније су уста замењена каквом причвршћеном тиквом, кокосовим орахом, зделицом од печене земље и другим сличним предметима који су били пресвучени животињском кожом. И данас има таквих сличних инструмената међу неким племенима Африке, Јужне Америке, Океаније итд. Зато се тај музички лук са причвршћеним резонатором сматра као заједнички прапредак свим више развијеним формама жичаних инструмената као што су харфа, лира, лаута, ребек, виолина, цитра итд.

Прве су жице биле или од влакана какве биљке, или од црева неке животиње, или од длака, или касније од метала, док се тон производио на разне начине. У најраније време жица се на луку окидала помоћу прста, затим се по њој ударало малим дрвеним штапићима, доцније су жице трзане плектрумом који је био од дрвета, кости или неког сличног материјала, док је гуђење најмлађа метода добијања звука на жичаним инструментама.

Треба истаћи да су и први примитивни музички инструменти са једном жицом служили у прво време за давање ритма. Тек је касније човек запазио да се скраћењем дужине жице, помоћу прстију једне, обично леве руке, могу добити тонови различите висине, исто као што се могу добити и затезањем и опуштањем те разапете жице. Ово откриће дало је идеју човеку да повећа број жица на једном истом музичком инструменту, што је имало далекосежне последице за развој тоналног осећања код људи.

Као што је поменуто гуђење је најмлађа метода добијања звука на жичаним музичким инструментама. На жалост, наука још није успела да тачно утврди где су се и када појавили први пут гудачки музички инструменти у историји човечанства. Према белгијском музикологу Fétisu, морало је проћи око 50 векова од појаве првог гудачког инструмента до појаве прве виолине у 16. веку.

Мисли се да је превлачење лука преко лука био праузор за настанак данашњег гудала. Као примитиван облик гудала који се још и данас очувао сматра се гудало наших гуслара. Од 12. до 18. века гудало је мењало разне облике, добијало нове форме, док му најзад Француз, François Tourte, у 18. веку није дао данашњи модеран облик.

Треба још напоменути да је проналазак музичких инструмената са диркама, као што су клавир и оргуље, чисто европски изум. Ако их упоредимо са осталим музичким инструментама можемо рећи да је то новији изум – мада рудименте ових инструмената налазимо одавно у Азији. Наиме, Кинези и Јапанци имају музичке инструменте који су у конструктивном погледу веома слични нашим оргуљама. Та група музичких инструмената са диркама изум је новијег времена, док је група електричних инструмената изум најновијег доба.

Овај кратак преглед настанка и развитка музичких инструмената дат је на бази уобичајене класификације на: ударачке, дувачке и жичане инструменте. Међутим, ваља напоменути да је то само она најопштија подела му-

зичких инструмената. Уосталом, когод проучава музичке инструменте најбоље зна колико је питање једне добре њихове класификације компликовано и скопчано са низом врло озбиљних проблема. Управо зато се о тим питањима још увек много дискутује, иако је овоме тешком проблему у проучавању музичких инструмената много допринео Curt Sachs који је, у заједници са Hornbostelom, почетком 20. века (1914) дао класификацију које се данас још увек углавном и мање-више сви придржавају, и која још увек представља добар основ за многе нове класификације.

*

На крају је потребно осврнути се у најкраћим цртама и на то да видимо какву су улогу имали музика и музички инструменти у животу примитивног друштва, и шта је условило да једни инструменти остану у своје једноставном облику, а да се други развију до великих техничких и музичких могућности.

Из изложеног да се закључити да је инструментаријум примитивног друштва био заступљен свим врстама звучних извора. А исто се тако да закључити да су ти инструменти били различити од оних које ми данас употребљавамо. Наравно, да су се ти инструменти са развитаком човечијег друштва усавршавали исто онако како се и сам човек усавршавао и како се и његов музички укус развијао.

Улога музичких инструмената у примитивном друштву била је различита и многострука, јер је музички инструмент у животу примитивног човека пратио сва његова животна збивања: рад, лов, риболов, ратне походе, забаву, игру. У то су рано време, наравно, музички инструменти служили интересима и потребама целе заједнице. Таква је музика у то време била израз колектива, она је представљала колективно дело у коме је учествовао широки круг извођача, али који нису били само извођачи, већ су истовремено били и ствараоци, пошто је музика у првобитној заједници била у тесној вези са животом и опстанком те заједнице.

Проучавањима је утврђено да је најраније музичко изражавање наших далеких предака било углавном ритмичко. С обзиром да та њихова музика није познавала ни мелодију, ни хармонију, ни полифонију, она је и морала бити поглавито ритмичка, а како је била у непосредној вези са њиховом свакодневном најсуровијом борбом за опстанак, логично је претпоставити да ти праисторијски људи нису ни правили своје инструменте првенствено у музичке сврхе, већ у разне магијске сврхе ради заштите и одржавања живота. Зато је и она првобитна радна улога музичких инструмената најранијег доба често била повезивана и са разним магијским поступцима и веровањима, јер од времена када се уз анимизам појавила и магија као његова допуна (у предродовском уређењу) тај исти инструмент прати и магијски ритуал. Зато су се у то доба скоро свим инструментима приписивала и разна магијска својства.

Сматрало се да инструмент задржава све особине оне особе, животиње, биљке и сл. од које је направљен. На пример, да кост задржава моћ и особине биљке од које је узета; рог носи све карактеристике животиње на којој је израстао; дрво задржава магијско значење и квалитете одређеног дрвета; кожа – нарочито од заробљеника или убијеног непријатеља – разапета на бубањ има моћ да преузме храброст и снагу непријатеља, а у исто време да улије ужасан

страх том истом непријатељу; разним украсима на инструментима (причвршћавањем предмета, разним урезивањем, цртањем, бојењем и сл.) скоро увек се желело појачати моћ дотичног инструмента. Црвена боја, на пример, као боја крви, сматрана је бојом живота, па су многи инструменти бојени црвеном бојом.

И облици појединих инструмената били су у вези с појединим обредима. На пример, српаста облик рога употребљаван је при свечаностима око младог месеца; свиралама се приписивало фалусно значење, па су оне употребљаване приликом разних свечаности око плодности, јер се повезивало: свирала – фалус – плодност – живот – поновно рађање, што је и данас забележено код многих примитивних племена Нове Гвинеје, Меланезије итд. Према томе, скоро свака ствар, за коју се веровало да утиче на поновно рађање употребљавана је код примитивних народа и у погребним обичајима (у овом случају свирала), било приликом саме церемоније сахрањивања или као поклон мртвоме. Често су археолози, који су приликом својих ископавања налазили у гробовима свиралу, која је лежала поред скелета, тумачили да се ради о неком свирачу, пренебрегавајући чињеницу да је свирала могла бити постављена у гроб због веровања у повратак у живот – пошто је и свирала сматрана за предмет који има утицаја на поновно рађање. У прилог овоме говори и податак да индијанско племе Тода, које нити прави свирале нити на њима свира, ипак има специјалне свирале које набавља у суседном племену и које ставља у гробове приликом сахрањивања племенских старешина с вером у њихово поновно рађање.

Па ипак, од свега, звук је тај који има највећег утицаја у магијском ритуалу. Проучавањима музике племена која ни до данас нису закорачила у благодети цивилизације, запажено је да код примитивног човека звук има велику сугестивну моћ, баш као и сам магијски обред. Веровало се да звук инструмента у ствари представља гласове њихових предака, разних духова и божанстава, и да кроз њих говоре разна натприродна бића у чијој је зависности био човек. Многи су нам истраживачи, мисионари, етнолози, путописци који су боравили у разним нецивилизованим срединама оставили описе велике сугестивне моћи тугњаве бубњева заосталих племена. Од свих ударачких музичких инструмената бубањ је одувек имао највећу и најсугестивнију моћ у сваком погледу.

Међутим, овде свакако треба подвући и то да данашња примитивна племена употребљавају бубњеве не само у магијске и ритмичке сврхе као подлогу игри, већ им они служе и у чисто практичне сврхе – за одашиљање порука на удаљености. Они се бубњевима служе за „разговоре“ на великим даљинама, као неком врстом њихове Морзеве азбуке, баш као што се слично данашњи цивилизовани народи њоме служе приликом својих телеграфских порука.

Осим бубња, постојао је у примитивној заједници још један инструмент чији је звук имао специјалног утицаја на примитивног човека. То је зујача. Како смо већ видели зујача је чак старија од бубња, јер је то предмет који је пронађен међу првим предметима наших далеких предака, а који се и до данас одржао у такорећи непромењеном облику међу данашњим примитивним племенима. Ни код зујаче магијску снагу нису толико одређивали ни

материјал, ни облик, ни боја, ни орнаменти, колико јачина њеног звука. Сетимо се само колико велику улогу игра, и какав значај још увек и данас има зујача међу данашњим аустралијским домороцима!

Осим тога, ваља имати на уму да су примитивни народи веровали да су поједини музички инструменти и седишта душе каквог божанства, па су често чувани као највећа светиња. За то има доста примера, али довољан је и само један историјски податак истраживача Метраух-а, који каже да су у старом Перуу неки музички инструменти били у тако тесној вези с култом, да су их шпански инквизитори морали уништавати исто као што су уништавали и идоле и разне друге фетишее Индијанаца.

А који су све музички инструменти употребљавани у магијске сврхе? Као свети инструменти појављују се звечке, чегрта љке, бубњеве свих врста, свирале, рогови, трубе, затим музички инструменти типа лира, лауте итд. Дакле, заступљене су све групе музичких инструмената, па је врло тешко рећи шта је побудило примитивног човека да баш тај и тај музички инструмент употреби у своје магијско-религиозном ритуалу, и да баш њега сматра као светињу, а не неки други. Зашто једни музички инструменти служе добрим духовима, а другима се плаше зли духови и демони, док се трећи употребљавају само при погребним обичајима, а четврти само при свадбеним свечаностима, тешко је рећи. За сада је то још увек за нас тајна, јер још нисмо успели да тачно утврдимо праве разлоге зашто се баш поједини музички инструменти употребљавају у одређеним моментима а други не.

У ствари тај развитак музичких инструмената од праисторије и примитивног друштва ка вишим цивилизацијама обухвата развитак музичких инструмената од ритуалних и народних ка инструментима за забаву и разоноду. Познато је, на пример, да сви музички инструменти кроз свој развитак нису били, па чак неки нису то ни данас, једнообразно примењени у неким срединама, и да сви немају ни једнак углед. Музички су инструменти били подељени на свете и профане, на достојне и недостојне, на женске и мушке, и та се подела у тој друштвеној средини поштовала. Узмимо као пример индијски музички инструмент вину. Вина се никад неће употребити у народној музици Индије, већ само у уметничкој. Или још један пример. Неки музички инструменти из Централне Азије: *karnai* (дуга труба) и *paqara* (врста таламбаса) који се употребљавају међу народом, у сеоској музици, а не употребљавају се, и неће се употребити, у развијенијој музици тих крајева.

Зато баш и треба истаћи чињеницу да је за развитак музичких инструмената од праисторије био важан, да не кажемо пресудан, моменат поделе друштва на класе, јер од тог тренутка није више да сам народ пева и свира у своје магијске, верске и социјалне сврхе, него се појављују и професионални уметници са свирком и песмом за забаву и разоноду. И од тада се онај многобројни инструментариј може поделити на две групе: на народне музичке инструменте које употребљава прост народ и који углавном задржавају своје старе карактеристике, и на музичке инструменте које употребљавају професионални уметници и који се развијају до највећих музичких и техничких могућности. И тако, управо појавом класног друштва заокружује се и завршава оно прво, најстарије раздобље у историји музике и музичких инструмената.

ЛИТЕРАТУРА

- G Abraham - *The Tradition of Western Music*, Oxford University Press, London, 1974.
- Ankermann - *Die afrikanischen Musikinstrumente* In: *Ethnologisches Notizblatt*, T. III, Berlin, 1901.
- Karl Bucher - *Arbeit und Rhythmus*, Reinicke, Leipzig, 1924.
- Rolnd de Cande - *Dictionnaire de Musique*, Editions du Seuil, Paris, 1971.
- Ernest Closson - *Notes sur l'onomatopée dans la terminologie organologique* In: S.I.M VII, No 7, 15 Juillet 1911, pp 16-35
- Jules Combarieux - *La musique et la magie: études sur les origines populaires de l'art musical: son influence et sa fonction dans les sociétés*, Picard, Paris, 1909
- F J Fetis - *Histoire générale de la musique*, Didot, Paris, 1869-1876
- Francis W. Galpin - *A Textbook of European Musical Instruments*, Williams & Norgate, Ltd, London, 1946.
- Karl Geiringer - *Instruments in the History of Western Music*, George Allen & Unwin, Ltd, London, 1978
- E M von Hornbostel et Curt Sachs - *Systematik der Musikinstrumente*, 7E, XLVI, 1914, pp. 553-590.
- NA Kun - *Legende i mitovi stare Grčke*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1971.
- Jaap Kunst - *Kulturhistorische Beziehungen zwischen dem Balkan und Indonesien*, Amsterdam, 1953.
- J S Laurenty - *Les cordophones du Congo Belge et du Ruanda - Urundi*, Tervuren, 1960
- Victor Mahillon - *Catalogue descriptif et analytique du Musée instrumental du Conservatoire royal de musique de Bruxelles*, Gand, Hoste, puis Bruxelles Lombaerts, 1893-1922, 5 vol.
- Alfred Métraux - *Le bâton de rythme: Contribution à l'étude de la distribution géographique des éléments de culture d'origine mélanésienne en Amérique du Sud*, JSA, 1927, pp. 117-122.
- George Montandon - *La généalogie des instruments de musique et les cycles de civilisation*, Kunding, Genève, 1919.
- Musique de l'âge de pierre*, Panorama du Médecin, No. 1093, Paris, 1980.
- Muzička enciklopedija*, Zagreb, I, II, III, Zagreb, 1974-1977
- Charles Nef - *Histoire de la musique*, Payot, Paris, 1931
- New Oxford history of Music*, Vol. I, London, 1975. - Vol II, London, 1976
- Curt Sachs - *Geist und Werden der Musikinstrumente*, Berlin, 1929.
- *The History of Musical Instruments*, New York, 1940
 - *The Rise of Music in the Ancient World*, New York, 1943
 - *The Wellsprings of Music*, Da Capo Press, New York, 1962
 - *Real-Lexikon der Musikinstrumente*, Hildesheim, 1964
 - *Handbuch der Musikinstrumentenkunde*, Veb Breitkopf & Härtel, Leipzig, zweite Auflage 1966
- A Schaeffner - *Une importante découverte archéologique: Le litophone de Ndut Lieng Krak (Vietnam)* La Revue de musicologie, XXXIII année, Nos 97-98, 1951, pp 1-19
- A Schaeffner - *Origine des instruments de musique*, Payot, Paris, 1936.
- Max Wegner - *Die Musikinstrumente des alten Orients*, Münster in Westfalen, 1950

Андријана Гојковић

THE ORIGIN AND THE DEVELOPMENT OF THE MUSICAL INSTRUMENTS

Taking into account that through existence of musical instruments one can conclude about very long history of music, author gives various presumptions about origin and development of musical instruments from the earliest times to the beginning of class society. Special part is devoted to the place and role that musical instruments had in the earliest history of human society.

Стручни чланак
UDC 728.67 (497.11), „19“

Виолета Нешкових,
Народни музеј,
Шабац

КАРИЋА КУЋА У СЛЕПЧЕВИЋУ КАО ПРИМЕР НАРОДНОГ ГРАДИТЕЉСТВА У МАЧВИ С КРАЈА XIX ВЕКА

Описан је типичан пример куће с краја XIX и почетка XX века у Мачви, заједно са окућницом, коју чине: вајат, млечар, пивница, кућерак и магаза. Дат је приказ начина градње, спољашњи и унутрашњи изглед, врсте материјала и намештаја, као и функција коју су поједини објекти у окућници испуњавали.

Кључне речи: кућа, Мачва, окућница, градња.

Кућа Живорада Карића у Слeпчeвићу типичан је пример куће с краја XIX и почетка XX века за Мачву. На овом простору северозападне Србије налазе се још и данас очувани примерци народног градитељства из тог периода, који сведоче о начину грађења станишта, материјалу и коришћењу стамбеног простора.

Кућа Карића и данас је добро очувана, заједно са окућницом, коју чине: вајат, млечар, пивница, магаза и кућерак у чијој је унутрашњости хлебна фуруна.

У историјским изворима нема много података о томе како је изгледала и од чега је била направљена кућа у Мачви крајем XVIII и током XIX века. Фрагментарне податке налазимо код аустријског уходе Перетића, који је крајем XVIII века прокрстарио целу северозападну Србију. Он је записао да је сеоско становништво живело у примитивним кућама од једне суворе изграђене од преплети, без икаквих економских зграда.¹

Опис мачванског села почетком XIX века дао је Јанко Веселиновић: „Ту на тој крчевини, видела се кућица са потребним стајама за смештај кућевних потреба. Око сваке кућице био је засађен воћњак било од шљива, било од јабука. Те су кућице биле врло просте, тек колико за то да човек има где заклонити главу од кише и зла времена. Грађене су овако : ударе се четири сојира учетврт. Наоколо се оплете пружењем, али се остави рупа за врата и баца, која је служила место прозорчића, па се оно пруже улепи благом да не би ветар дувао. Озго се покрије кровом или кором од дрвета. Таква кућица је имала само једно одељење, а то је све што кров покрива.“²

1. Р. Веселиновић, *Шабац и Шабачка нахија (дистрикт) од 1683. до 1739. године*, Шабац у прошлости, књ. 1, Шабац 1970, 308.
2. Ј. Веселиновић, *Хајдук Станко*, Нолит, Београд 1979, 9–10.

Међутим, средином, тачније у другој половини XIX века у Мачви се појавио нови тип куће плетаре назване *шепераче* или *шеперуше*. Овај назив је дошао од назива *шепер* за плетер, па кућа није плетара, већ *шеперача*. То је била, за разлику од раније поменуте једноделне плетаре, вишеделна зграда.³

Кућа Карића је саграђена 1902. године, у шеперу. Саградио ју је Живорадов отац Илија, уз помоћ најстаријег сина Панте. Отац Илијин је био бачвар и звао се Милинко, па је временом осиромашио, тако да његови наследници после распадања задруге нису имали довољно средстава да подигну *зиданицу*, већ *шеперачу*.⁴

Кућа је постављена на равном терену, што је свуда случај у Мачви. Правоугаоне је основе : 10,12m дужине и 4,73 m ширине. Има четири одељења, и то : комак или трем који је у склопу куће, „кућа“ – кухиња и две собе са стране, од којих је једна гостинска *оцаклија*, а друга за домаћина и његову породицу. У кућу се улази степеницама од наслаганих цигли. Темељ куће је од каменог подзида, висок 60 cm. Изнад темеља су свуда околу постављене греде темељаче.

У њима су ужљебљене дебље облице – *диреци*, преко којих је поплет од пружа. У њима су ужљебљене дебље облице – *диреци*, преко којих је поплет од пружа. На угловима се налазе тање гредице *косници*, које дају чврстину зиду. Зидови су високи 2,28 m, а кров 3,45 m, тако да висина целе куће износи 6,13 m. Горњи појас греда испод крова чине греде *венчанице*.

Кров куће је стрм, покривен *бибер-црепом*. На крову се налазе три лимене *баце* – отвори за одвођење дима. Осим баца, на крову се налазе и димњаци који служе за одвођење дима из пећи у собама. Димњаци су били украшени керамичким украсима у виду савијених врхова листа хартије, који су скинути 1935. године, кад је кућа поправљана и делимично преправљена у унутрашњем делу (*кући*).

Кућа има двоја врата : једна улазна двокрилна од дрвета, украшена са по три квадратна поља, рељефно истакнута, друга једнокрилна која излазе из *куће* у задње двористиште, према економским зградама. На предњем делу, где се налази главни улаз, који је окренут улици, налазе се прозори, и то два двокрилна од соба и два једнокрилна који осветљавају комак. На бочним зидовима куће, где се налазе собе, има још по један двокрилни прозор, застакљен стаклом.

Кућа данас има таван, а некада је била без таванице и отворена према крову. Собе и комак имали су таван и приликом градње. Таваница је била од дебљих колаца, *коленике* и *шипила* облепљених блатом, и окречена. Под у собама је од набијене земље, као и подови осталих просторија, *комка* и *куће*. Собе су се раније грејале зиданим пећима, које су биле наслоњене на преградне зидове *куће*. Ложиште им је било у *кући*.

Огњиште, како га ми знамо код брвнаре, није било у средишњем делу *куће*. Уместо њега, користили су једно од ложишта пећи лети, а зими оба ложишта, за припремање хране. Дим отвореног огњишта одлазио је на та-

3. Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, САНУ, Београд

4. На подручју Мачве истовремено су грађене куће од плетера и цигле, зависно од имовног стања породице.

ван, а излазио напоље кроз поменуте баде. Уместо зиданих пећи, за загревање соба данас служе старинске бронзане пећи украшене биљним орнаментима у рељефу, а које су куповане биле увезене из Немачке.

Пуну вредност и лепоту овој кући, поред старости и складности изгледа, даје намештај од дрвета, који није обојен, већ је у природној боји дрвета. Скроман и једноставан намештај је и у гостинској соби и састоји се од дрвеног кревета, старинског ормана и бронзане пећи. У соби у којој спава домаћин Живорад са својом супругом, налази се кревет од дрвета, клупа *душема* са наслоном и дрвени сто. Око стола су и дрвене столице старинске израде. Једина новија тековина је данас шпорет на дрва. У *кући* се налази *греденац*, где су остављани судови и тањира, који и данас служи истој намени. Кад се ова кућа упореди са новијом кућом која је у истом дворишту, има се утисак као да је време стало у дворишту *шепераче*, јер све одише патином минуваних времена.

У склопу Карића куће налазе се и економске зграде : вајат, пивница, млечар, магара и кућерак – фуруна.

Вајат је простор где је спавао ожењени члан породице, у овом случају син Илије Карића Панта, са супругом. Изграђен је такође од шепера, са стрим кровом, на четири воде, земљаним подом, једним вратима и без прозора. Ту никада није ложена ватра, а опремљен је био креветом од дрвета и сандуком за спремање разних хаљеката и тканина. Дужина и ширина вајата је једнака и износи 3 m. Висина зида до кровне конструкције износи 2,10 m. Кров је стрм, као и на главној кући, без таванице. Покривен је *бибер-црепом*.

Млечар (мечар) је од дрвених дасака углављених једне изнад друге и учвршћених попречним гредама. Дужина дрвеног зида с предње стране износи 2,70 m, а ширина 3 m. Висина до крова је 3,20 m. Кров је и овде стрм и на четири воде, покривен црепом. Врата су померена удесно. Служио је за справљање млечних производа. На клупама су се налазили дрвени судови за справљање сира и кајмака.

Пивница, где су стајала бурад за ракију, подигнута је на један степеник, направљен од дасака. Дужина предњег зида износи 4,10 m, а зида са стране 4 m. Има дупла врата због лакшег уношења великих каса и буради. Кров је стрм и покривен *бибер-црепом*.

Магара је највећа дрвена зграда у склопу економских зграда. Изграђена је такође од дрвених дасака углављених једна изнад друге и причвршћених гредама које су постављене средином зида. Од земље је дигнута стубићима од цигле. У унутрашњост се улази степеницама од дрвета. Врата су централно постављена, јер је унутрашњост подељена преградама на *окца*, тј. спремишта за зрнасту храну. Окца се налазе свуда око зида. Правоугаоне је основе. Дугачка је 6,10 m, а широка 4,30 m. Има стрми кров на четири воде, покривен *бибер-црепом* као и остале економске зграде.

Кућерак је новијег датума, али се у њему налази фуруна *вуруна* и уједно служи и као остава за алате.

Кућа *шеперача* Живорада Карића је аутентичан споменик народног градитељства с краја XIX и почетка XX века. Она је сачувала целину некадашњег руралног живота и представља пример сеоског газдинства Мачве.

Ова мачванска *шеперача* може се сврстати у новије типове кућа које су се почеле градити у другој половини XIX века. Према типу, она је вишеделна приземљуша, са тремом затвореног типа и двама страничним собама. Због изгледа и материјала од кога је грађена, кућа Карића представља симбиозу старог и новог начина грађења куће и коришћења стамбеног простора.

Оно што је остало из ранијег периода грађења кућа у Мачви је материјал *шепер*, а новија је шема распореда просторија и коришћења стамбеног простора. Плетер као материјал од кога су грађене куће познат је од давнина. Према писаним изворима, на подручју Мачве био је заступљен и пре појаве брвнаре, као што је већ поменуто.⁵

Брвнара или кућа од тесаних дасака *дашчара* егзистирала је у Мачви почетком XIX века, када се досељавало становништво из динарских области. Она је трајала све док је било шуме за грађу. Нестанком шума почела се поново јављати плетара – *шеперача* и извесно време оба типа куће могле су се видети истовремено. Домаћин Живорад Карић се сећа да је његов отац причао да је пре куће *шепераче* имао кућу *дашчару*. Вероватно су се те куће упоредо јављале до краја XIX и почетка XX века.

Мачванска *шеперача* током свог развоја трпела је утицаје суседних области, Срема и Шумадије.

Панонска кућа, као и мачванска, ширила се хоризонтално. Има много примера старијих сремачких кућа с краја XIX века који указују на исти распоред просторија као и у мачванској *шеперачи* с почетка XX века. Једина разлика је код отвореног трема панонске куће *гонка*, из кога се улази у предсобље, па у *кућу*. Овај трем захвата целу дужину куће, а постављену је на зидане или дрвене стубове.⁶

Мачванска *шеперача* није била само под утицајем сремачке куће већ и шумадијске *осаћанке*. Шумадијска *осаћанка*, која је била раширена и у Подрињу, оставила је трагове у прављењу и употреби двоја наспрамна врата на кући, отворено огњиште и таваницу од греда отворену према крову.⁷

Сви досад поменути утицаји панонске и шумадијске куће главна су карактеристика куће у Мачви с краја XIX и почетка XX век. Ти карактеристични елементи ширили су се и даље и захватили Шабачку Посавину, с том разликом што су то куће грађене после 1920. године и искључиво од тврдог материјала.

Економски развој села и бројније комуникације културних тековина између Мачве, Срема и Шумадије довеле су до тежње за оплемењивањем стамбеног простора и осавремењавањем начина живљења. Захваљујући томе, *шеперача* новијег типа је шира, пространија и удобнија. Кућа Карића из Слеспчевића је типичан пример те тежње. Она је зато хроничар не само историјских и друштвених збивања већ и хроничар развоја куће у Мачви и осавремењавања начина живљења.

5. Р. Т р и ф к о в и ћ, *Шабац и његова нахија од 1740. до 1804. године*, Шабац у прошлости, књ. 1, Шабац 1970, 356.

6. Н. В у л е т и ћ, *Три сеоске куће у Војводини*, Завод за заштиту споменика културе, Нови Сад, 1979, 189.

7. Б. К о ј и ћ, *Стара градска и сеоска архитектура у Србији*, Београд, 1940, 123.

Декоративни елементи са панонске и шумадијске куће не налазе се овде у правом смислу. Украшена су само врата, наглашених квадрата, плитким релефом. Оно што је чини лепом јесте бело окречена фасада, на којој тамни оквири прозора и врата дају посебну отменост.

Мачванска кућа одише чистоћом и уредношћу не само у унутрашњости већ и у дворишту испред и иза куће.

*

Кућа са окућницом из Слепчевића је значајан примерак старе руралне архитектуре. Према класификацији Јована Цвијића, она се уклапа у новије типове кућа, које су се појавиле у другој половини XIX века. Ова кућа је уколико значајнија, јер је последњи примерак тог градитељства. Карића кућа је аутентични документ који сведочи о начину грађења сеоског станишта, употреби грађевинског материјала и развојној функцији становања.

Народно градитељство у Мачви у својој разнородности током протеклих времена не може се разумети без основних елемената преображаја, а то су прожимања различитих култура, који су се стицали на овим просторима. О преображају и еволуцији куће Јован Цвијић каже: „Кућа представља културни предмет изложен еволуцији, оној истој која и човека преображава. Преображавајући се човек мења облик и грађу куће, распоред њених унутрашњих делова и покућства“.⁸

Преображај и развој куће у Мачви може се са сигурношћу пратити од краја XVIII века, када је била једноделна плетара облепљена блатом, затим брвнара, па дашчара, шеперача, кућа у јапији (грађи) од ћерпича и зиданица. Све те промене имале су своје економске, културне, етничке и политичке узроке. Сви ти узроци утицали су да се створи аутентичан начин грађења куће и живљења у Мачви. Они су складно укомпоновани као израз сеоског породичног живота, где све има свој ред. То је стварано генерацијама, искуством заједничког живљења различитих етноса на истом простору и у исто време. Због тога је мачванска кућа, било да је од шепера, брвана или цигле, имала свој дух и израз. Она је спецификум свога поднебља, народа и културне баштине, без којих ни једно станиште не може да битиште. Кућа Карића је због тога само сегмент организоване друштвене заједнице у контексту различитих историјских, економских и културних прилика.

Због свог значаја, ова кућа у Слепчевићу заслужује да буде заштићена, заједно са окућницом, као споменик народног градитељства и умећа самоуког неимара.

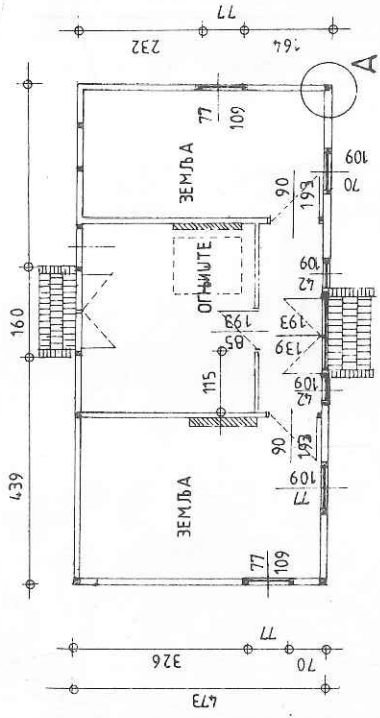
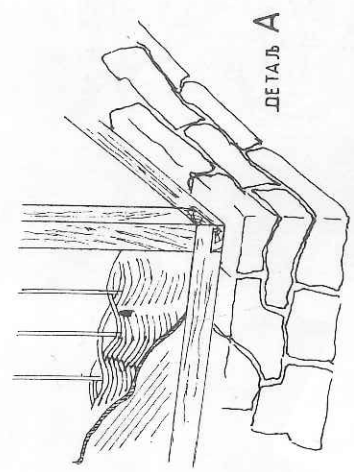
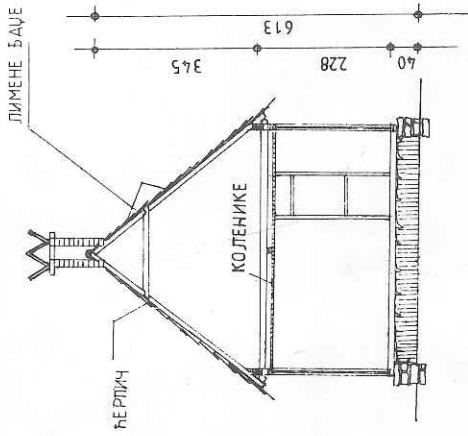
Violeta Nešković

THE KARIĆ HOUSE IN SLEPČEVIĆ
— AN EXAMPLE OF MAČVA ARCHITECTURE AT THE END OF THE XIX
CENTURY —

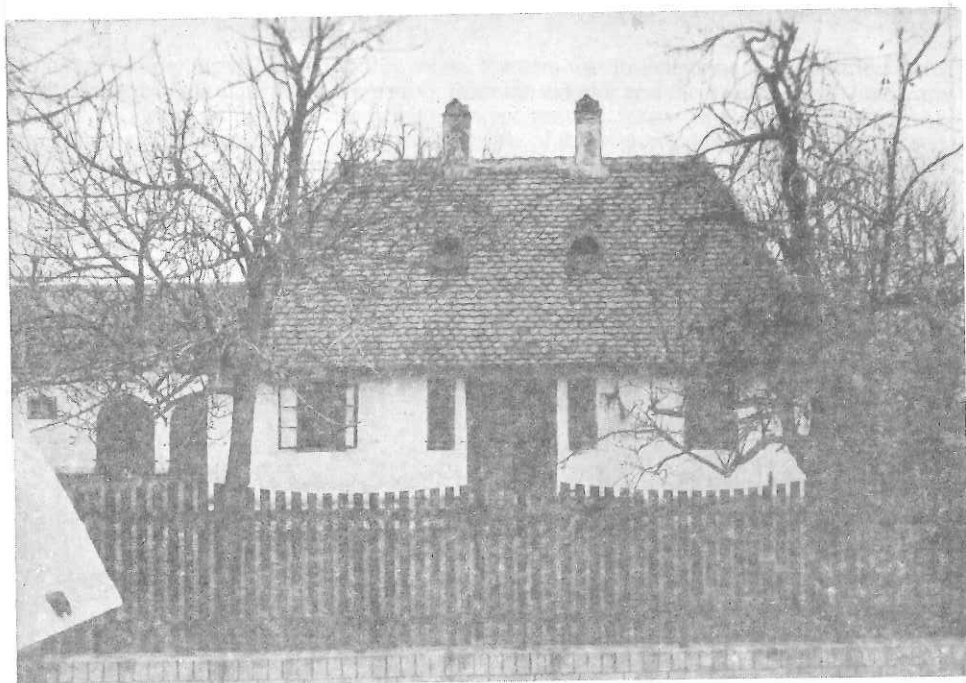
The Karić family farmstead, consisting of the main house and various outbuildings, located in the village of Slepčević in Mačva, as typical for the end of the XIX and beginning of

8. Ј. Цвијић, н.д.

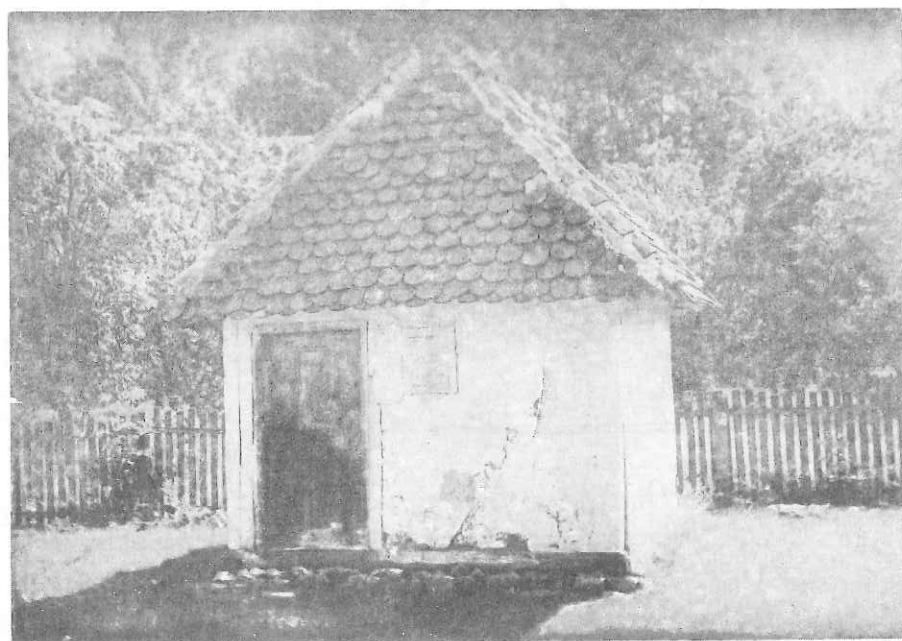
the present century, was analyzed in this paper. The aim was to determine forms and functions of living quarters typical for that time period. Both the exterior and the interior of the house are described in detail, as well as the spatial arrangement of rooms and furniture, basement, construction, materials used etc. As a typical example of this region's dwelling place, the chosen house may be seen as the chronicler both of housing development and modernization of the way of life, and of historic and social events.

ОСНОВА

Изглед Карића куће

Вајар

Млечар

Пивница

Maraza

Стручни чланак
UDC 391(497.16)

Јасна Мијаиловић
Београд

НОШЊА БРЕГАСОРКИ У УЛЦИЊСКОЈ ОПШТИНИ

Ауторка се бави проучавањем традиционалног женског костима Брегасорки у улцињској општини. Описане су, осим основног типа женског костима, и варијанте у девојачкој и свечаној ношњи. Поређењем елемената ношње Брегасорки са ношњама Северне Албаније, Јадранског приморја и балканско-динарским, ауторка констатује да локални облик представља варијанту која произлази из заједничких типова. У закључку се истиче да ношња Брегасорки има одлике илирског одела, модификованог утицајем културних струјања на овом тлу.

Кључне речи: женски костим, платно, кошуља, сукно, опанци, сукња, украс.

Територија данашње улцињске општине (Улцињско поље, Подмозура и Анамали), захваљујући како предностима које пружа море и пространо залеђе тако и благој медитеранској клими, од давнине је била насељена, привлачивши стално нове народе и освајаче. На насрећу, сведочанства о богатој прошлости овога краја веома су сиромашна. Ипак, малобројна археолошка истраживања, као и оскудни историјски извори, потпомогнути теренским истраживањима, омогућавају реконструкцију историјских и културних збивања у овом делу Црногорског приморја.

Најстарији становници на овој територији били су Илири и Грци.¹ Од њих до данашњег састава становништва, кроз бројне сукобе, сусретали су се овде многи народи, међу њима Римљани, Ромеји, Словени, Албанци, Млечани, Турци, Цигани и Арапи.

Мада су Албанци на овој територији присутни и раније, тек од краја XIV и почетка XV века можемо говорити о њиховом интензивнијем досељавању. Територију улцињске општине постепено насељавају поједине групе албанског народа, међу којима и Брегасори.

Припадници локалне групе Брегасори (Бријежани)² различитог су порекла. Наиме, они су већином потомци бегунаца пред крвном осветом и законом, пореклом из Рутова, Задрима, Љуботиња, Даниловграда и Зете, који су насељавали села око Бојане, асимилирајући се међусобно и формирајући локалну групу. Брегасори насељавају Реч, Сутјел, Св. Ђорђе, села која се налазе у Улцињском пољу.

1. Ближи подаци о становништву овог подручја могу се наћи у следећим делима: Јовићевић А., *Црногорско приморје и Крајина*, Српски етнографски зборник, XXIII, Насеља и порекло становништва, књ. 11, Београд 1922; исти, *Малесија*, Српски етнографски зборник, XXVII, Насеља и порекло становништва, књ. 15, Београд 1923; Пурћ М., *Етнички процеси и неке антрополошке карактеристике становништва Улцињског поља*, Београд 1976 (у рукопису).
2. Оскудне податке о Брегасорима можемо наћи у делу Јовићевић А., *Малесија*, Српски етнографски зборник, XXVII, Насеља и порекло становништва, књ. 15, Београд 1923, 73.

Ношња овог подручја, настала у постојбини овдашњих досељеника, развијала се овде у специфичним природним, историјско-етничким и друштвено-економским условима. Досељено албанско становништво успело је не само да задржи обележја привредног и културног живота из матице већ и да асимилује староседеоце, преносећи на њих обележја своје народности. Културни додири, асимилација и кретање становништва одвијали су се унутар затворених етничких група. Последица те етничке затворености је и постојање различитих типова ношњи.³

Албанска женска ношња, а нарочито ношња Брегасорки са ове територије, до сада није систематски обрађена, односно није обухваћена као целина у свом културно-историјском развоју. Због тога је овај рад покушај реконструкције традиционалног костима Брегасорки, као и указивање на сродност појединих његових делова са ношњама у Југославији и северној Албанији.

Поред материјалних доказа прикупљених истраживањем на терену 1986. године,⁴ рад се заснива и на казивањима житеља све области, као и на подацима из домаће и стране литературе.⁵ Напомињемо да смо селективно користили публиковану грађу, при чему су аналогije са територије Јадранског приморја и северне Албаније детаљније обрађене. Наведена селективност, чињеница да међу прикупљеним материјалом има предмета с почетка XX века, као и покушај научне анализе ношње на основу материјала, кроја, украса и назива предмета, на жалост, нису нам дозволили да до краја остваримо наш циљ. Међутим, чак и таква примарна анализа пружа могућност за увид у могућно порекло и развој овог традиционалног костима.

За израду женског народног одећа Брегасорке су се највише користиле платном домаће производње, ланеним и памучним, али и вуном, односно ваљаним сукном. Изаткано платно било је прошарано мрким ширим и ужим вертикалним пругама. Сачувана је природна боја вуне – бела, али су поједине делове одеће жене бојиле у црвено, жуто и црно.

До тела се носе памучне беле гаће (tina), састављене од три поле платна и два клина између ногу.⁶ У појасу су нешто шире, наборе прави учкур, док

3. На територији улцињске општине налази се пет типова албанске женске ношње: ношња муслиманских жена у пољу Анамали, брегасорска ношња, шестанска ношња, малисорска ношња и ношња муслиманских жена у Улцињу.
4. У лето 1986. године обављена су теренска истраживања на подручју улцињске општине, у којима сам учествовала са групом колега, студената етнологије Филозофског факултета у Београду. Наш задатак био је да, за потребе будућег Етнографског музеја у Улцињу, прикупимо предмете материјалне културе.
5. Литература коју смо користили у овом раду је следећа: Gušić B., *Starinsko ruho na otoku Mljetu*, Posebni otisak iz „Narodne starine“, Zagreb 1930, 1–38; Gušić M., *Tumač izložene grade*, Zagreb 1955; исти, *Istraživanje tekstila u Dobrotskoj zbirci i nošnje plemena Šestana u Crnogorskom primorju*, Ljetopis Jugoslovensko Akademije, књ. 66, Zagreb 1962, 364–371; Haberlandt A., *Kulturwissenschaftliche Beiträge zur Volkskunde von Montenegro, Albanien und Serbien*, Wien 1917; Zojzi R., *Guna në veshjet tradicionale të popullit shqiptar dhe të popujve të tjerë Ballkanikë*, Etnografia Shqiptare, III, Tiranë 1966, 3–45; исти, *Les costumes traditionnelles Albanais, Ethnographie Albanaise*, Edition spéciale à l'occasion de la Conférence Nationale des Etudes ethnographiques en Albanie, Tirane 1976, 222–233.
6. Ношња је описана оним редом којим се облачи на тело.

су крајеви ногавица, који допиру до половине листова, незнатно ужи. Доњи део ногавица украшен је пуним везом, концем црвене и беле боје. По рубовима ногавица су украшене и белом чипком.

Кошуља (*kēmisha*) израђена је од домаћег платна са мрким ширим и ужим пругама по дужини. Припада динарском типу – састављена је од две поле, које су са стране проширене по једним клином. Рукави су широки и отворени, а спојени су чипком са раменим делом кошуље, док се између њих и клина налази латица. Изрез је по средини, у облику латиничног слова „В“ и открива половину груди. Кошуља, по дужини, мало покрива колена. Украшена је везом и чипком. Црвеним концем, пуним везом, изведени су најчешће геометријски мотиви. Кукичаном чипком украшен је изрез око врата и рубови рукава.

Грукца (*gryksa*), врста портikle, направљене од истог платна као и кошуља. Носила се испод кошуље, на месту вратног изреза да би скривала откривене груди. Украшена је везом, чипком или фабричким цик-цак тракама.

Груди придржава и истиче јелек са фудулом, који се шије од куповног свиленог или памучног платна. Две узане пораменице с предње стране придржавају фудуле. Фудула је направљена од картона, као подлоге, преко кога се нашива плиш или перлице различитих боја, које су нанизане тако да образују геометријске мотиве.

Вунени појас (*gürüca*) дугачак је око 1,5 m, а широк 0,10 m. Основа му је црвене боје, а украшен је црним, белим, зеленим и наранџастим вертикалним пругама. На крајевима има ресе.

Постоје две врсте прегача. Једна је *бофча*, вунена или памучна, дуга до колена. Састављена је од две поле платна. Уткане, уске пруге, складно украшавају њену површину. Друга је *црна бофча*, или плисирана сукњица. Носиле су је девојке само зими, на стражњем делу, а њени предњи делови нису састављени.

Корет (*koretî*) је одевни предмет од ваљаног сукна, сечен у струку и састављен из два дела: горњег, који има облик прслука без рукава, отвореног спреда, и доњег, сукње, која је на скутима плисирана, а напред равна и отворена, али су ти предњи делови спојени вуненим тракама. Носи се преко кошуље, а преко њега се облаче антерија и јелек од сукна.

Антерија је направљена од белог ваљаног сукна. Има дуге и уске рукаве, разрезане позади, мало изнад зглоба и равно укројене. Спреда је отворена. Нешто мало је дужа од сукненог јелека, тако да вири испод њега. Украшен је сребрном дугмади и богатим везом на рукавима.

Преко ње облачи се јелек од белог ваљаног сукна, најбогатије украшен део ношње Брегасорки. Посматран с леђа, има облик трапезоида. Предњи делови су узани и не преклапају се преко груди. Рубови су ојачани и декорисани вуненим гаџанима у наранџастој, црвеној и вишњевоцрвеној боји. Главна шара је на леђима, а њу чине биљни мотиви и стилизације крста. На предњој страни и јелек је украшен сребрним дугмадима.

Чарапе су плетене на пет игала, од беле вуне и дуге су до колена.

Брегасорке су носиле опанке од говеђе или свињске коже.

До удаје девојка је смела да има дугу косу. На дан венчања коса се скраћује до висине ушију и шишају се шишке. Као невеста, а после као удата, жена косу покрива на сличан начин: најпре ставља малу црну вунену

капицу (rrjeta), а преко ње поставља се полумарама цветног дезена. Такво оглавлје украшава пешкир од свиле за невесту и свечане прилике, а од памука за свакодневну употребу.

Саставни део ношње је и накит, углавном купован у Скадру.

Свечан и раскошнији изглед оделу даје једна или више свилених марама, купованих у Скадру, које невеста први пут задене за појас на дан венчања, а након тога их у посебним приликама стално носи.

Постоји забрана ношења појединих делова ношње за девојке. Оне не носе сукнене делове одеће, боја њихове ношње није смела да буде јаких тонова, не носе накит и не ките се.

Бела боја је знак жалости.

Ако упоредимо описану ношњу са одговарајућим подацима у домаћој и страног литературе, видећемо да ти локални облици представљају само варијанте које произлазе из заједничких типова. Због тога што су носиоци те ношње представници северноалбанских група, указаћемо најпре на сличности које постоје са ношњама северне Албаније.

Брегасорски корет је модификација основног типа народног костима код Албанаца – гуња.⁷ Одело је сечено у струку и састављено од прслука без рукава, нашивеног на сукњу сложену у густе наборе. Суженост прслука и проширење сукње дају корету трапезоидни облик. Спреда он и даље остаје отворен. Не само корет већ целокупна ношња Брегасорки идентична је са ношњом у Задриму, брдско–приморској области северне Албаније.

Карактеристичан балканско–динарски одевни предмет је кошуља. Кошуља *Далматика* заступљена је не само на целокупном динарском подручју балканског полуострва већ и већем делу Србије, на Косову и у Метохији, у Македонији, Бутарској и Албанији. Балканско–динарског порекла су и опанци опуташи.

Ношња Брегасорки слична је и са ношњама у Јадранском приморју. Под утицајем приморског одела промене настају на сукненим одевним предметима. Они су у струку сечени, горњи део припија се уз тело, док је доњи све шири. То постепено напуштање тешких и равних делова одеће, који су скривали људско тело, карактеристично је за доба ренесансе. Те особености налазимо код Брегасорског корета. По конструкцији он је сличан јадранској сукњи с прслуком (касом). Само је брегасорски корет задржао своје првобитно порекло, порекло од гуња, па је спреда целом дужином отворен. Можда вунене траке које повезују доње делове корета указују на почетак његовог затварања, али до потпуног остварења ове новине није дошло.

Продор приморског готички и ренесансно обликованог одела учача се и у употреби белих марама које се на компликоване начине омотавају око главе. Брегасорска капица, rrjeta, својим обликом и улогом покривала за коју потпуно се приближава средњовековној скуфији.⁸ Свечани тон ношњи

7. Зојзи Р. дао је класификацију основних типова албанске ношње у делу *Les costumes traditionnelles Albanais*, Ethnographie Albanaise, Edition spéciale à l'occasion de la Conférence Nationale des Etudes Ethnographiques en Albanie, Tirane 1976, 222–233.

8. О ренесансним утицајима на ношњу говори и Гушић М., *Istraživanje tekstila u Dobrotskoj zbirci i nošnje plemene Šestana u Crnogorskom primorju*, Ljetopis Jugoslavenske Akademije, књ. 66. Заргеб 1962, 364–371.

јадранског подручја, али и брегасорској ношњи дају свилене мараме које су жене стављале за појас.

Наставши у условима натуралне привреде, женска ношња са ове територије, формирала се током дугог низа година, прихватајући, потпуно или делимично, елементе многих културних утицаја. Њихова ношња у својој основи има одлике илирског одела: употреба сукна и коже, као и једноставност приликом израде и у украсу. Насељавајући територију на којој данас живе, они нису могли да остану сасвим ван домашаја културних струјања на овом тлу. Претпостављамо да је прихватање балканско-динарских и приморских елемената одевања започело још у њиховој постојбини, а настављено на тлу које данас насељавају. Не смемо заборавити да је слободан избор имао значајну улогу у усвајању нових и модификацији већ постојећих одевних предмета. Слободно можемо рећи да је ова ношња модификација основног, илирског одела настала под утицајем балканско-модитеранског костима.

Jasna Mihailović

THE BREGASORE WOMEN'S FOLK COSTUME IN THE ULCINJ COUNTY

The Bregasore women's folk costume, worn in the Ulcinj County (southern Montenegrin coastal area) with its specific cut, form, and decorations, is a significant and representative part of cultural heritage found in this region.

Formed over an extended period of time, under the influence of various cultural currents, and within isolated ethnic groups, this costume, consisting of drawers, shirt, vest, apron and various types of cloth jackets, with some alternations, is still worn today.

Вопрос о том, что такое философия, является центральным в философии.

Философия — это наука о бытии, о сущности вещей, о смысле жизни.

Она занимается проблемами, которые не поддаются решению с помощью естественных наук.

Философия — это искусство мыслить, это искусство видеть в привычном новое.

Она помогает нам понять мир, в котором мы живем, и место человека в этом мире.

Философия — это путь к истине, это путь к пониманию себя и мира.

Она учит нас сомневаться, она учит нас искать ответы на вопросы, которые нас волнуют.

Философия — это вечная наука, это наука, которая никогда не умирает.

Стручни чланак
UDC 393(497.13)

Дражен Ножинић
Завичајни музеј, Карловац

ПОГРЕБНА СВЕЧИЦА НА ПОДРУЧЈУ СИСАЧКЕ ПОСАВИНЕ¹

На основу грађе сакупљене током 1987. и 1988. године аутор описује обичај израђивања погребне *свечице*, констатира његов нестанак на једном, као и његову рецентну присутност на другом дијелу испитиваног подручја (а истовремено с његовим супституцијама). У раду је, кроз друге облике мјера дуљине покојника (од којих се *свечица* унеколико разликује) те обичаје опасивања мртваца, болесника и цркава указано на аналогне појаве на балканском и источноалпском подручју, док се, при том, у самој сисачкој околици обичај јавља као посавска специфичност.

Кључне речи: обичај, погреб, *свечица*.

Обичај израђивања погребне *свечице*, њен облик, намјена и функција (те поступци уз њу везани) специфичан су и управо карактеристичан елемент погребних обичаја Посаваца у околици Сиска. Значај и улога овог предмета очитују се не само током сахране (иако тада бивају најизраженији) него и кроз неко вријеме након ње, све док се не обаве све радње којима треба испратити покојника, при чему је спаљивање овог реквизита уједно и посљедња од тих радњи.

Током 1987. и 1988. године овај сам обичај испитивао у 51 селу опћина Сисак, Велика Горица, Иванић–Град, Петриња, Глина и Новска.² У 31 он је

1. Овај рад у краћем обиму поднесен је као реферат на годишњем састанку ХЕД-а, у липњу 1988. Дио тог рада и неке опће напомене из њега бит ће објављени у Етнолошкој трибини, 11, 1989, док је за ову прилику изворни текст проширен и подацима истраживања вршених током друге половине 1988. и почетком 1989. године.
2. Посавска села сами Посавци испитиваног подручја дијеле према жупама (те разликама у говору и ношњи) на *Горњу* (жупе Велешевац, Дубровчак и Мартинска Вес), *Средњу* (бивша јединствена /данашње три/ жупа Свети Криж у Сиску) и *Доњу Посавину* (жупе Прелошчица, Комарево и Гушће). Ради прегледности те лакшег читања и праћења текста, ја ћу током овог рада *села у којима је обичај потврђен* означити бројевима (од 1 до 31). Испитивана посавска села су, према жупама, слиједећа:
Суша (1) /жупа Велешевац/, Проровец (2), Топоље (3), Дубровчак Десни (4) и Језеро (5) /Дубровчак/, Жељезно Лијево (6), Жељезно Десно (7), Требарјево Лијево (8), Требарјево Десно (9), Лука Лијева (10), Мартинска Вес Лијева (11), Мартинска Вес Десна (12), Љубљаница (13), Махово (14), Сетуш (15) /Мартинска Вес/, Жирчица (16), Тишина Лијева (17), Тишина Десна (18), Палањек (19), Стрелечко (20), Храстелница (21), Бок (22), Црнац (23), Одра (24), Жабно (25), Старо Прачно /Свети Криж/, Будашево (26), Тополовац, Прелошчица /Прелошчица/, Комарево Доње (27), Комарево Горње (28), Летованци (29) /Комарево/, Свињичко (30), Гушће (31) /Гушће/. Испитивана села ван подручја Сисачке Посавине су: Посавски Бреги (Иванић–Град), Летованић, Ступно, Греда, Клобучак, Бљишки Кут, Бестрма, Кињачка, Петрињци, Дрљаче, Брђани Цеста, Брђани Коса (Сисак), Маџари, Моштаница, Блиња (Петриња), Кихалац (Глина) и Уштица (Новска).

потврђен и забиљежен.³ Осим Одре и Жабна (која су села смјештена уз десну обалу ријеке Одре) те села непосредно смјештених уз обје обале Саве од Проровца и Суше до Гушћа,⁴ засад се овај обичај може пратити једино у три брдска села опћина Сисак (Комарево Доње, Комарево Горње) и Петриња (Летованци), док га у сусједним или недалеким селима не познају.⁵ Овај обичај није познат у свим посавским селима, а за њ не знају нити у Кихалцу и Ушгици.

Житељи испитиваних села великим су дијелом Хрвати римокатоличке вјере. Моштаница, Блиња, Клобучак, Блињски Кут, Бестрма, Кињачка, Петрњица, Дрљаче, Брђани Цеста и Брђани Коса настањени су претежно или потпуно Србима православне вјере. Маџари и Ушгица села су с измијешаним, православним и католичким житељством. Језично су Посавци (укључујући ту и оба Комарева и Летованце) кајкавци туропољско-посавског говора.⁶ Сви Срби и Хрвати из Маџара и Ушгице су штокавци ијекавског говора, док се у Кихалцу оба ова дијалекта утјечу у говору. Дијелом, ови кајкавци сами себе називају *Муџи* (жена је *Муџица*). Хрвати из Маџара и Ушгице себе називају *Шокцима* (а они, из Маџара, сматрају себе „правим католикима“, за разлику од Мужа).⁷

У свим селима у којима су израђивали *свечицу* тако су је и називали; други називи нису познати.

Приказ обичаја започет ћу описом какав је он био до пред почетак другог свјетског рата, будући су га до тог времена вршили готово у свим селима у којима је он потврђен. У самом рату или недуго након њега у једном дијелу Посавине долази до напуштања обичаја, у другом га задржавају до унатраг неколико година, док га у неким селима одржавају и данас, с том разликом да *свечица* сада опстоји истовремено с њеним супститутима. На те ћу појаве упозорити на крају приказа.

С израдом *свечице* започиње се након што је покојник огран, опремљен и положен на *сколке* (одар). У старим посавским кућама (*иже, тремци, чердаки* – локални називи) *сколке* се увијек постављало на сред највеће *иже* (собе) под главном гредом.⁸ У Храстелници су *свечицу* израђивали и раније, већ кад се видјело да ће нетко умријети, док је у Требарјеву Лијевом било допуштено израдити је и ујутро, на сам дан погребња. У Махову тврде да *свечица* није морала бити израђена у кући покојника, него је они који ће је радити направе у својој кући и након тога донесу.

Восак за израду *свечице* кући покојника увијек даје онај из села тко има пчеле.⁹ Прије него се растопи, потребно је покојника измјерити пређом.

3. Сви записи налазе се у Архиву Етнолошког завода Филозофског факултета у Загребу.

4. Даље се овом приликом Посавином нисам кретао.

5. Видети напомену 2.

6. Видети Дијалекатску карту СР Хрватске – у: Božidar Finka, *O našoj dijalekatskoj geografiji*, Zbornik za narodni život i običaje, 49, Zagreb, 1983, 179–194.

7. Овај је антагонизам управо везан уз погребне обичаје, односно уз ношење жалобне одјеће. „Прави католици“, кажу у Маџарима, у жалости носе црнину, док *Муџице* носе потпуно бијелу одјећу.

8. Главну кућну греду оvdје називају *слеме, слемечек* или *грета* – за разлику од других *гредица*. Осим што је својим пуцкетањем навијештала смрт неком од укућана, *грета* је мјесто на које су, у свим посавским селима, обавезно стављали косу од *наштригања* (првог шишања) у воску, писма, књиге, четке, жлице и шешире (на клиновима).

9. Овај се восак није морало вратити нити је морао бити благословљен.

То је најчешће или конопљана или ланена избијељена пређа.¹⁰ Једна жена придржава клупко док друга мјери покојника, од тјемена до врхова ножних прстију. При том нит не треба сваки пут пререзати па поново мјерити да би се добио жељени број нити, него на овај начин добивену мјеру дуљине покојника жена на нити означи (ухвати) прстима. Друга прихвати слободни крај те мјере и повлачи уза њу клупко, одмотавајући га истовремено. Кад дође до краја, прихвати (означи) то мјесто, па то буде друга нит будуће *свечице*. Дакле, исту нит једног клупка пресавија се жељени број пута, али према мјери дуљине покојника. Након тога нит се одреже од клупка. Број потребних нити разликује се од села до села (буде их 3, 5, 7 или 9), али увијек мора бити непаран.¹¹ Овисео је он и о дебљини пређе, па је требао мањи број нити ако је она била дебља (или ако је била конопљана будући је она дебља од ланене). У Храстелници и Будашеву захтијевало се непаран број нити, али ако воска није било довољно, онда се покојника није мјерило а нити су биле краће, док су у Црнцу нити конца увијек биле отприлике метар дуљине. У Топољу и Језеру кажу да нитима треба три пута измјерити покојника, без обзира на то што се узме и већи број нити (али увијек непаран). У Летованцима три пута мјере покојника и користе три нити. У Жељезном Десном узму три нити зато „јер су три особе у Богу“ (али је дозвољено узети их и 5 или 7). У неким селима у којима се обичај изгубио прије рата (17, 19, 21, 23, 25, 27) те у Свињичком, казивачи више нису знали одредити колики је био тражени број нити.

Након мјерења (или истовремено с њим) растопио би се восак у некој металној посудици (*рајнглица*, *рањек*, *рајна* или у тањуру, каквој здјелици, кутији од пасте за ципеле). Сад те жене, најпре свака с једног краја мало длановима протрљају нити да се оне усучу, па их провлаче кроз восак. При том се помажу рашљаницама направљеним од на врху раскољене шибе (најчешће) или природно рашљастом гранчицом којом једна од њих (или трећа) притишће нити у восак. Восак се брзо нахвата на нити, улијед чега се оне стисну, приону једна уз другу и готове су за израду *свечице*. У Жељезном Десном кажу да нити треба кроз восак провући неколико пута колико их има; у Мартинској Веси Десној то треба учинити три пута.

Коначно, нити се спирално наматају у *свечицу*, облик који није свугдје исти. У Проровцу, Дубровчаку Десном и Језеру нит се најпре пресавије на пола, тако да јој се крајеви додирују, па се од средине, гдје је прегиб, намата

10. У већини села није било важно коју ће се од ове двије врсте узети. У Требарјеву Лијевом кажу да радије узимају лан јер је мекши. У Будашеву су испарали памучну нит од неког комада одјеће зато јер памук боље гори, док су у Црнцу користили конац. У Гушћу би покојника измјерили или ужетом (и тада би користили само ту једну нит) или једном од ове двије врсте пређе (и тада би узели три нити). У Махову су остатак клупка стављали покојнику у лијес.

11. Казивачи нису знали објаснити због чега је важно да број нити буде управо непаран. Срби у Билинском Куту кажу да „... на погребу све мора бити на непар (тако, нпр. непаран број мушкараца сијече *мјеру* (лијесков штап) за лијес и раку, непаран их број копа гроб, непаран број жена припрема јело за *вечеру* (Кармине), непаран је број свијећа (3) уз покојника и др.) док на свадбама све мора бити на пар“. Непаран је број у погребним обичајима, кажу, важан и у Мартинској Веси Десној (тако се на карминама захтијева непаран број посебних малих округлих кукурузних хлебова, *пресеница*, на столу и др.).

у облик округле плочице којој на крају остану два *решка* (рошчића) и гдје се *свечицу* пали (слика 1). У селима жупе Мартинска Вес нити се намата око прстију једне руке (па у средини таквог смотка остане празан простор – слика 2а), док у Суши, Топољу, Средњој и Доњој Посавини *свечицу* мотају од краја нити према другом, опет у облику округле плочице, али сада с једним фитиљем у средини *свечице* (гдје се и пали). Тако направљену *свечицу* положи покојнику на прса. У селу Гушће одмах је покојнику на прсима и запале, но само накратко, да му не нагори одјећу.

С посудом у којој се топио восак и с рашљама различито се поступало. Саму се посуду најчешће бацало, но доста је села у којима је и даље користе након што је оперу. Рашље се такођер баца, најчешће у пећ или некамо у двориште. Оба су ова реквизита у Будашеву стављали покојнику у *тругу* (лијес).¹²

Свечицу се углавном израђивало за све категорије покојника (мушкарца, жену, дјевојку, младића, дијете, убојицу, самоубојицу, погинулог од грома, утопљеника). Међутим, тако нису поступали у свим испитиваним селима. За некрштено дијете нису је израђивали у Требарјеву Лијевом, Мартинској Веси Десној, Љубљаници и Будашеву. У Тишини Десној, Храстелници, Гушћу и Летованцима не израђују је дјетету, у Храстелници момку и дјевојци, у Требарјеву Лијевом и Комареву Доњем самоубојици, а утопљенику у Мартинској Веси Десној, Љубљаници, Тишини Десној, Будашеву, Комареву Доњем и Летованцима. У Будашеву су такав свој поступак објашњавали тиме што „... некрсту не треба никаквих церемонија!“, док утопљеник од воде сав поцрни и треба га одмах сахранити, па се нема времена радити *свечицу*. У другим наведеним селима казивачи нису пружили никаквих објашњења таквом поступању. Особама које за живота нису биле крсни кумови изради се *свечица*, али у неким селима мијењају друге прилоге које им дају. Тако им у Дубровчаку Десном на прса ставе само *свечицу*, без икаквих других прилога, док у Жељезном Десном овакав покојник уз *свечицу* има само бијели рупчић и не дају му нити число нити молитвеник. У већини села ипак им се дају једнаки прилози као и осталима.¹³

Свечицу увијек израђују жене старије доби (никад дјевојке или мушкарци). Најчешће их буде двије (понегдје три, у Махову и Сетуцу само једна) и никад нису од најближег покојниковог рода. Било које жене из села могле

12. Воду којом се прало мртваца пролијевало се било камо у двориште или у љубре. Међутим, у једном броју села (5, 13, 14, 17, 21, 23, 24, 26, 31) ту је воду требало пролити некамо куда нитко не хода да, како кажу у Језеру „... не нагине“, односно да се не разболи. Такођер се бацало и личне предмете покојника или би му их ставили у лијес. У Требарјеву Десном такве покојникове предмете (нпр. жлицу, тањур и др.) треба закопати испред дворишних вратница тако да покојник може доћи само до њих, а не и ући у кућу, док их у Требарјеву Лијевом умотане у крицу закопају у воћару, будући се ту да ријетко хода.
13. Особама које за живота нису биле крсни кумови католици руке положи уз тијело (осим у Летованићу, гдје им руке прекриже на прсима као и осталима, али им дају бијелу крпу у њих јер „... немре празних руку пред Бога!“). У Посавини покојници у руке најчешће добију бијели рупчић (негдје старији покојници добивају бијели, а млади шарени или црвени рубац), число, молитвеник, а на прса се поред *свечице* ставе свете сличице, понегдје молитвеник те младима обавезно ружмарин. У Свињчком у лијес дају и новац.

су је израђивати, једнако као и куме, сусједе или даље рођаке покојника. У Дубровчаку Десном увјет је да те жене буду у добрим односима како с покојником тако и с његовим укућанима. У Језеру, Требарјеву Десном, Мартинској Веси Десној, Тишини Десној, Комареву Доњем и Свињичком исте те жене претходно су опрале и опремиле покојницу. Другдје (4, 10, 17), оне могу припремати и јело за кармине, али увјет је, у овом случају, да нису прале и опремале мртваца. Међутим, у Језеру, Требарјеву Лијевом, Мартинској Веси Десној, Тишини Десној, Боку, Одри и Комареву Доњем, њима је изричито забрањено приближавати се јелу које се припрема за кармине. У неким селима (8, 11, 13, 14, 15, 21, 22, 26, 31) након што направе *свечицу*, ове жене у кући покојника не врше других послова (односно, нису прије тога прале покојницу нити ће припремати јело). Њихов је рад у кући покојника добровољан, а у сличној ситуацији свакако ће им се узвратити.

Добровољно су у тим селима израђивали и лијес. Чинили су то самоуки сеоски „тишлери“ или „цимермани“, сусједи или пак било који мушкарци из села. Међутим, у правилу се нити које ће се користити за израду *свечице* (а којима се претходно измјерило покојника) никад не користе као мјера за лијес (односно раку). Наиме, у свим селима у којима познају *свечицу* забиљежена су друга средства којима се мјерило дужина лијеса (раке). Најчешће су то били *цולי* (склопиви дрвени метар) но не и свугдје. У Комареву Горњем и Доњем те у Летованцима мјеру за лијес узимали су *трклом* (штапом). У Комареву Горњем ту трклу онда преломе и баце у пећ, у Доњем је баце у гроб, а у Летованцима је оставе по средини, уздуж затрпаног гроба. У Требарјеву Десном уопће нису мјерили покојнике него би сваки лијес израдили да буде отприлике 2 m дужине. У Стрелчком и Будашеву покојника би измјерили ужетом које онда баце, док у Топољу, Жељезном Лијевом и Требарјеву Лијевом такво уже ставе у лијес, под *облиње*. Православни су *мјеру* (*мјерчин*) радили од лијесковог штапа, па је након сахране оставе наслоњену на крст (Кињачка) или поред гроба (у другим селима) да иструне.

У свим селима у којима познају *свечицу* она је покојнику стајала на прсима од тренутка кад је направљена, па током *чуварине*, све до полагања мртваца у лијес. Осим у Гушћу, до тог је се тренутка није палило, него око покојника, сво вријеме док је у кући, горе друге свијеће и (или) *лампаши*. Тих свијећа буде различит број (две или четири), горе на црквеним *дуплерима* (свијећњацима) и с њима се различито поступа (негдје их носе у поворци и остављају у цркви, другдје на затрпаном гробу, а у неким селима требају потпуно изгорити у кући покојника). Те су свијеће куповане и нису морале бити благословљене. Понегдје их данас више нити не купују (нпр. Лука Лијева, Махово) него умјесто њих упале свјетла. У Будашеву сиромашни нису нити имали свијећа, него би уз покојника горила *душица* (фитиљ се утакне у чашу с машћу или у њем). Самртнику, пак, у руке дају благословљену свијећу од Свијећнице. Након што човјек издахне, ту свијећу најчешће оставе да изгори у његовој кући, док је он још на *сколжима*. Ако не изгори, у Тишини Десној носили би је на нови гроб и палили заједно са *свечицом*, у Луки Лијевој остајала би у кући и палило је се кад грми. У највећем броју села, данас, ако у кући немају благословљене или било какве свијеће у тренутку кад нетко умире, довољно је само упалити свјетло.

Даљњи поступци са *свечицом*, након забијања лијеса, увелико се разликују у селима Горње, Средње и Доње Посавине. Опћенито узевши, те се разлике односе на слиједеће моменте: а) носи ли се *свечица* у поворци; б) тко је носи, гдје буде у поворци и на који је начин носи; в) поступци (и гатања) који се с њом врше до њена спаљивања; г) коначно спаљивање *свечице* (не увијек) на гробу. И док је слика, с обзиром на наведене моменте, у Горњој Посавини прилично уједначена, дотле села Средње и Доње Посавине очитују велике разлике не само у односу на Горњу Посавину него се у свим тим моментима разликују и међусобно.

Тамо гдје *свечицу* носе у поворци (а носе је у највећем броју испитиваних села) то увијек чини жена. Посљедњих година (што иначе није био обичај) у Дубровчаку Десном носи је једна иста жена за свим покојницима из села. У Језеру наглашавају да је никад не носи жена која је израђивала. Другдје то буде сусједа, даља рођака, кума. Изричито у Тишини Лијевој, Храстелници, Комареву Горњем и Гушћу то буде жена која није од рода, док у Сетушу баш треба ићи жена од ближе родбине. Изузевши Сетуш и Требарјево Десно, у свим осталим селима жупе Мартинска Вес, те у Топољу *свечицу* у поворци треба носити нека жена од *домаров*. (*Домарима* се у тим селима називају сви они који носе исто презиме, односно они за које се зна (или у селу приповиједа) да су потекли из исте обитељске задруге или им је неки предак заједнички). У селима у којима се *свечица* не носи у поворци (22, 24, 25, 26, 28) њу се прије забијања лијеса постави на *слеме*, а у поворци нека жена из покојникове куће понесе упаљени лампаш. У Сетушу једна друга жена понесе и лампаш.

Жена која носи *свечицу* најчешће ће, у Горњој Посавини те Храстелници, Комареву Горњем и Тишини Десној, у поворци стајати уз свећеника. Међутим, у Мартинској Веси Десној наводе да је такво мјесто жене са *свечицом* у поворци новије, а да је она „од старине“ била прва иза лијеса. Тако су *свечицу* управо и носили у Комареву Горњем. У Тишини Лијевој та је жена у поворци с другим женама, док у Комареву Доњем, гдје у поворци не носе *свечицу*, уз свећеника буде жена с лампашем. У Летованцима, уз свећеника иду три жене: једна носи упаљену *свечицу*, друга свету воду која је стајала уз одар, а трећа запаљен лампаш. У Требарјеву Десном, кад се сахрањује самоубојца и свећеник не судјелује у поворци, та ће жена бити сама, прва иза лијеса.

Посебност села жупе Мартинска Вес је и промјена облика *свечице* прије изношења и паљења. *Свечица* се тада изравна и пресавија на непаран број једнаких дијелова (5, 7 или 9). Доњи се дио замота у бијели папир, а горњи се дијелови прережу и размакну (слика 26). У Мартинској Веси Десној *свечица* се не смије резати, него се горњи дијелови прегоре шибицом. Тако добијене кракове размакне се један од другог и све запали (у Требарјеву Десном мора горјети 3 од 5 или 7 таквих кракова). У свим осталим селима *свечици* не мијењају облик, него је носе и пале онакву каквом је направљена.

У Горњој Посавини *свечицу* први пут запале кад се лијес изнесе из куће и она гори путем до гробља. Како је гробље за сва села жупе Мартинска Вес заједничко (у Мартинској Веси Десној), *свечица* би путем потпуно изгорела док би из удаљенијих села дошли до њега. Зато су је у Жељезном Десном и Љубљаници палили само у дворшћу, док поворка не крене, а потом уга-

шenu доносили до гроба, гдје су је поново палили.¹⁴ *Свечица* увијек гори (без обзира на то да ли је таква донесена или је на гробу поново упаљена) све док се гроб не затрпа (тако и у Језеру и Дубровчаку Десном). Једино је у Мартинској Веси Десној угасе чим се лијес спусти у раку јер: „Угасел је његов живот, угасла је и *свечица*!“ У наведеним селима гдје *свечица* остаје на кућној греди а у поворци носе лампаш, он такођер гори само док се гроб не затрпа. Упаљену су *свечицу* у поворци носили и у Гушћу (али у лампашу) и у Храстелници. Но, за разлику од свих испитиваних села, становници ових двају обичавали су је упаљену одмах оставити на гробу, не враћајући је натраг, па тако у Гушћу врате само лампаш. Међутим, у другим неким селима Средње и Доње Посавине (17, 18, 20, 28) *свечицу* жене не носе упаљену у рукама него у цеглу и уопће је не пале у поворци.

Иста жена која је *свечицу* носила на гробље, сад је угашену носи кући покојника. Пред кућом њу и оне који долазе на кармине чека корито или лавор с водом у којој перу руке. Та жена упали *свечицу*, а обавезно је да она буде прва особа која ће ући у кућу. Ушавши, она у Језеру каже: „Фаљен Исус и Марија! Рекел вам је сусед (кум или др.) да се повисите, а не понизите!“ па притисне *свечицу* на слеме. Тиме је изрекла жељу да се у кући рађају, а не умиру. У Жељезном Лијевом управо то ће и рећи: „Рекел нам је покојни да нај се повисиме, а не да помремо си!“ Сличан је изричај познат у свим селима од Дубровчака Десног до Тишине Лијеве и Десне (даље га у Средњој Посавини нема, а у Доњој за њ знају једино у Свињичком). Изричај је такођер у свим селима врло сличан, међутим, су жеље њиме исказане различите. Према тумачењима казивача, издвајају се: жеља да се не заметне оно што је покојник прискрбио (Требарјево Лијево), да се благо не *помакне* (не погиба) за покојником (11, 13), да не пропадне господарство (17, 18), а најчешће управо да се кућа обнови новим чланом (4, 7, 8, 10, 12, 15, 17).¹⁵

У Тишини Десној и Стрелечком *свечицу* нису палили нити овом приликом, него би је само ставили на слеме. У Тишини Лијевој овом би је приликом та жена први пут упалила и ставила на слеме да ту одмах изгори. У Комареву Доњем и Летованцима *свечицу* запале и ставе на слеме пред почетак молитве прије јела, с тим да је у Комареву Доњем оставе да на карми-

14. *Фарофска* су гробља имала и жупе Св. Криж, Прелошчица, Комарево (Летованци имају своје гробље) и Гушће.

15. Сличан сам изричај забиљежио и у три села – Летованићу, Посавским Брегима и Кихалцу, у којима не израђују *свечицу*. У Летованићу тако један од мушкараца који су копали гроб донесе у кућу покојника *штрик* (уже) којим се лијес спуштало у гроб. Ушавши, он тај штрик баца на слеме и каже: „Фаљен Исус и Марија! Рекли су вам покојници да се повисите, а не понизите!“ чиме се обитељи зажели да се обнови новим чланом.

У Кихалцу, недалеко од Глине, укопници су долазили покојниковој кући заједно с *кармењакима* (кармењаки су судионици у поворци. До затрпавања гроба назива их се *покопћани*). Пред улазом у кућу домаћин укопницима предаје један крух и ракију, које они уносе у просторију у којој ће се јести. Један од укопника стави крух на стол и тад га се пита што су рекли мртви. Он одговара: „Да се живи повисују, а мртви понизују!“ Након тога укопници растргају овај крух и дијеле га кармењакима. Слично, у Посавским Брегима код Иванић-Града, један од укопника добије крух под пазух, па он мора први ући у кућу и рећи: „Рекли су вам ваши (тј. покојници) да се морате повисити, а не понизити!“ па метне тај крух на стол.

нама одмах и изгори. Међутим, у селима Горње Посавине поступак са *свечицом* био је другачији. Наиме, жена је никад не притисне снажно о греду, па је *свечица* убрзо сама падала с ње, а управо то се и чекало. Прије тога кармине нису почињале. Према паду *свечице* прорицало се: у Требарјеву Лијевом, Мартинској Веси Лијевој и Љубљаници кажу да ће нови мртавац у селу бити с оне стране села на коју *свечица* падне с греде. У Луки Лијевој први ће умријети онај на кога падне *свечица*. Ако она дуго гори прије него падне, кажу у Мартинској Веси Десној, онда више нитко неће умријети, а хоће гори ли кратко. Ако се *свечица* при паду сама не угаси, у Језеру ће је угасити ногом.

У Језеру, Требарјеву Лијевом и Десном, Луки Лијевој, Љубљаници и Махову *свечицу* је требало сваки пут поставити на друго мјесто на слемени зато да га она мало нагори. Сврха тог поступка била је означити број мртвих у појединој кући.

Отпалу *свечицу* укућани спреме (или угашену поново врате на слеме) па она чека мису задушницу. Кроз то је се вријеме не пали. До мисе је на слемени чувају и у селима Средње и Доње Посавине, једнако у онима у којима су је жене у поворци носиле у џепу (18, 20, 28), као и у онима гдје је уопће не носе (него се носе лампаши: 22, 24, 25, 26).

Меша спредовна (меша запокојнога – задушница) у Летованцима је била слиједећи дан, по сахрани, у Горњој Посавини и Свињичком увијек буде осми дан од дана нечије смрти (убрајајући ту и сам дан кад је нетко умро, нпр. ако је умро у понедељак, онда слиједећи понедељак), а девети у Средњој и Доњој Посавини (према наведеном примјеру, то ће онда бити слиједећи уторак). Кроз то је вријеме у цијелој Посавини забрањено ићи на нови гроб (па су тако у Летованцима ишли само на мису, а први пут на гробље тек осми дан).¹⁶ Наиме, сад се чека да покојнику „пукне жуч“. Ако би нетко дошао раније, покојнику би жуч пукла одмах, због чега би истог трена умро и онај који је дошао прије мисе (у Боку кажу да би умро нетко од покојникове обитељи, а у Палању да би посјетиоцу попуцали бубњићи). Такођер, одмах слиједећи дан након погребња или у току ових дана до мисе треба опрати покојникову одјећу зато да му се душа очисти (Дубровчак Десни), да му се душа смири (у више села), да му се оперу гријеси (7, 21) и да више не долази (Требарјево Лијево). У Свињичком ће уз покојникову опрати и сву одјећу укућана. У Одри (зато да покојникова душа види пролазити) те у Будашеву и Комареву Доњем, свјетла се у кући не гасе све то вријеме до мисе, а у Боку, Гушћу и Храстелници – само прву ноћ. Ту се ноћ у Храстелници и прозори остављају отвореним. У Језеру прву ноћ остављају на прозору чашу ракије или вина, а ујутро је мора испити први сусјед који дође посјетити покојникову кућу.

На мису задушницу *свечицу* ће најчешће понијети било тко од укућана. Међутим, у Језеру, Луки Лијевој и Мартинској Веси Лијевој мора то учинити иста она жена која је носила у поворци. Након мисе (мјештани Луке Лијеве запале је већ на миси) иде се први пут на нови гроб, запали *свечицу* и постави на њ. Уобичајено је поставити је „на прса“, тј. онако како је била и на покојнику док је био у кући, или уз криж. Уз молитву, обавезно је сачекати да *свечица* потпуно изгори, након чега укућани одлазе. Кад житељи оних села у

16. Првих осам дана на нови се гроб не иде нити у испитиваним српским селима.

којима је обичај *свечицу* упалити на дан погреб тако да одмах изгори (17, 21, 27, 31) иду на мису и на нови гроб, понијет ће друге свијеће (неодређеног броја, овисно о томе колико тко може). У Будашеву заједно са *свечицом* на гроб носе и *душицу* која је горела уз одар. Житељи Луке Лијеве након што *свечица* изгори, на гробу запале три свијеће и након тога одлазе. У неким је селима овом приликом уобичајено носити само *свечицу* (4, 7, 9, 11, 12, 13, 14, 16, 24, 25, 29), док и друге свијеће са собом још носе у Језеру, Требарјеву Лијевом, Сетуцу, Боку и Комареву Горњем. Али других се прилога том приликом на гробу не оставља.¹⁷

Прање (или спаљивање) одјеће покојника (и постелине на којој је лежао на *сколжима*) те паљење *свечице* и (или) других свијећа на новом гробу, а након мисе задушнице, посљедње су радње које укућани требају обавити за свог новог покојника. Након тога нови се гроб (као и остале) обавезно посјећује на Све Свете и Душни дан, годишњицу смрти, понегдје још и на имендан или рођендан покојника, те уочи већих благодана (Божих, Ускрс); међутим, нити један се од описаних поступака не понавља.

Слика данашњег распрострањења овог обичаја умногоме је другачија од описане. Села Средње и Доње Посавине полако су напуштала израду *свечице* још у вријеме прије другог свјетског рата (21, 24, 31), за рата (Тишина Лијева) или након рата (18, 26, 27, 30). У Боку су је израђивали до прије 15 година. За сва ова села карактеристично је да у њима нису прихваћани нити супститути *свечице* какви постоје у Горњој Посавини. Једино у Тишини Десној, но доиста врло ријетко, данас умјесто *свечице* једна жена носи три свијеће у поворци.

У неким селима Горње Посавине (7, 8, 11, 14, 15) *свечицу* су престали израђивати прије 2–4 године након помора пчела. Другдје у Горњој Посавини (1, 2, 4, 5, 6, 9, 10, 12, 13) израђују је и данас, али је и у њима воска све мање, па се уз израду и ношење *свечице* јавља и ношење других (купљених) свијећа у поворци. Осим Суше, Проровца, Дубровчака Десног и Језера, све су ово села у којима је уобичајено *свечицу* изравнати и изрезати прије изношења лијеса, па такав свежањ размакнутих кракова носити у поворци доњег дијела омотаног папиром. Овдје је јасно видљива и лако уочљива сличност и повезаност између таквог облика *свечице* и данашњег ношења трију (или пет у Требарјеву Десном) свијећа, на исти начин омотаних папиром око доњег дијела. Већи њихов број (а идентичан броју дијелова на које се раније резало *свечицу*) било би свакако незграпно, ако не и немогуће, носити тако у свежњу, а да оне при том истовремено буду и колико-толико размакнуте једна од друге. С друге стране, у Дубровчаку Десном и Језеру, гдје се *свечица* носи и пали у облику у којем је она и направљена, данас ће у поворци носити само једну свијећу.

Кад се унатраг тридесетак година почело подизати зидане куће, нестало је главне греде, једног од битних елемената везаних уз склоп радњи и посту-

17. Уобичајени прилози на затрпаном гробу само су вијенци и букети цвијећа. У селима Средње и Доње Посавине понесе се још и чаша са светом водом. Они који копају гроб, у жупи Мартинска Вес, добију из покојникове куће литру ракије. Ту ракију никад сву не попију него с остатком залију криж. Ако је реч о житељима Требарјева Десног, онда је обичај ту боцу утакнути у хумак уз криж.

пака с погребном *свечицом*. Улогу главне греде тада је, у највећем броју случајева, преузео довратак највеће просторије у кући (у којој данас буду и *сколки* с покојником), а који се накратко прислони *свечицу*, а онда гаси и предаје укућанима. Сад се пази на то да *свечица* не нагори и не оштети довратак. Ако се уместо *свечице* носе друге свијеће које се не могу прилијепити о довратак, њих се након уласка угаси. У Луки Лијевој *свечицу* притисну о лустер који буде на средини стропа, а у Мартинској Веси Лијевој овај свежањ свијећа поставе на праг. У потоњем је селу тако очувано и прорицање раније везано уз *свечицу* и слеме: на коју страну прага данас падне овај свежањ, говори се, на тој ће страни села бити наредни мртвац.

Још су неки елементи из овог склопа очувани, било у потпуности било да им се сачувао само назив, пренесен на унеколико различиту ситуацију. Први такав је формула која се изговара при уношењу *свечице* (свијеће) у кућу, а која се изговара и данас. Други је сам назив обичаја који се врши након мисе задушнице, кад се на нови гроб ишло *свечицу жгати*. Наиме, у овдашњем се говору једино *свечицу* тако и звало, док се друге свијеће називају *свече*. У оним селима Средње и Доње Посавине у којима би *свечицу* изгорили на дан погребња, девети се дан ишло жгати друге свијеће (свече). У другим се селима тог дијела Посавине деветог дана по смрти ишло жгати управо *свечицу*. Кад се и у њима престало с израдом *свечице*, деветог су дана палили друге свијеће, али их почињу називати *свечице* (а сам обичај *свечице жгати*). Такав се процес збио и у оним селима Горње Посавине у којима су *свечицу* престали израђивати тек недавно.

Конечно, одређене су промјене у новије доба увели и свећеници. Палење *свечице* и даље се не одваја од мисе задушнице (осим у Летованцима), но унатраг неколико година свећеници су прекинули устаљену праксу одржавања ове мисе осмог односно деветог дана од дана нечије смрти и дан њеног одржавања подредили су својим могућностима. Она данас буде или одмах по сахрани или трећег дана од упокоја. Онда се оде на нови гроб и ужге *свечицу* (*свечице*) или свијеће.

На крају овог приказа потребно је указати и на готово потпуни изостанак народних тумачења овог обичаја. У највећем броју села једино објашњење које су казивачи пружили било је: „Такав је (био) обичај!“ У Храстелници кажу да се *свечицу жгало* зато да она покојнику посвијетли душу, да му душа боље види. У Луки Лијевој сматрају да се *свечицу* израђује зато да свијетли покојнику, али наводе и да му је она *дар* из куће. У Будашеву, не објашњавајући то подробније, кажу да је *свечица* била нека *задужница* покојнику.

Посебну позорност треба свратити и на неке појаве које очитују сличност са *свечицом*, а сусрећемо их разасуте на разним странама Балкана те даље, у источноалпском подручју.

Најближе потврде о изради *свечици* сличних предмета потјечу с Купреса, из околице Горњег Вакуфа те из Шуице.¹⁸ Сличности са *свечицом*

18. Према саопштењу Јасне Андрић, која је за свијећу те врсте чула 1968. у Благају и Кукавицама (Купрес), у Шуици те у Мрачају и Јелићу (околица Горњег Вакуфа). Благај и Кукавице мјеста су с мијешаним, православним и католичким живљем,

произлазе из њиховог нарочитог облика, те кроз њихову употребу у вези с покојницима. Код православних у Благају ради се о свијећи званој *коло*. То је свијећа смотана у спиралу, а запали се кад нетко умре. Кад буду задушнице, коло се однесе у цркву и залијепи на зид. Ту се свијећу радило од друге, зване *мукет*.¹⁹ Мукет је танка свијећа смотана као калем конца, облика ваљка, 10–15 см дуг и до 5 см у промјеру. Њоме се покојника опаше (преко покрова), а крајеви се прекриже на прсима. Мукет (односно овај од њега одрезан дио) укопа се с покојником. У Мрачају мукет раде од памука намоченог у восак који наматају око штапића „тамо и амо“. Добије се ваљчић. Крај мукета запали се кад нетко умре и гори док се мртваца не укопа (током 24 сата). На покров се покојнику у Мрачају стави „свићу од мукета“. У Јелићу покојника затворе самог, а док је у кући – гори свијећа од мукета. На прсима му буде крижић такођер од мукета, како је то и у Кукавицама и у Шуици. Сваки крај мукета у Шуици је мало ужежен. За мукет у Мрачају још кажу и *восак*.

Свијеће обликом сличне мукету познају и Хрвати у Пригорју,²⁰ те у околици Јастребарског и Дуге Ресе.²¹ У Пригорју то је танка свијећа од жутог воска, коју направе жене и наматају је „ . . . око фалат дуге даске на четири вугле“. Даје је се у руке човјеку на самрти. *Свића* какву се куповало или израђивало у околици Јастребарског и Дуге Ресе је дуга, танка свијећа намотана у облику ваљка. У Прибићу су свићу куповали од лицитара из Јаске, па је на Свијећницу благословили у цркви. У Горњем Звечају и Белавићима жене су је саме израђивале за Свијећницу. И свићу се даје у руке човјеку на самрти, а кад издахне, онај дио који је држао одреже се од остатка свиће и да му се у лијес.

у Јелићу су то католици и муслимани, становништво Шуице и Мрачаја је католичко. У Благају је таква свијећа потврђена код Срба (дијелом су икавци), у осталим наведеним мјестима код Хрвата.

19. Назив „мукет“ није забиљежен у *Рјечнику хрватскога или српскога језика ЈАЗУ, Етимолошки рјечнику хрватскога или српскога језика Петра Скока нити у Рјечнику турцизама Абдулаха Шкаљића*. На романско подријетло овог назива упућује Братољуб Клаић. Он га изводи из француске ријечи *mouchette* са значењем: воштани стијењ свијен у клупко или спиралу, в. В. Клаић, *Veliki rječnik stranih riječi*, Zagreb, Zora, 1974, с.в. *мукет*. Даље се потврде могу изнаћи у књижевном талијанском (и у неким његовим дијалектима), те у фурланском језику. У талијанском и његовим сјеверним дијалектима ријеч *moccolo* (*mocolo*) значи: остатак дјеломично нагорјеле свијеће, или само: остатак свијеће. Усп.: Manlio Cortelazzo, Paolo Zolli, *Dizionario etimologico della lingua italiana*, 3, Bologna 1983, с.в. *Moccolo*; G. Vaccarro, *Vocabolario Romanesco Belliano e Italiano – Romanesco*, Romana Libri Alfabeto, Roma, s.a., s.v. *moccolo*; G. Pingentini, *Nuovo Dizionario del dialetto triestino*, Storico Etimologico Fraseologico, Resama 1969, s.v. *moccolo*; E. Rosamani, *Vocabolario Giuliano*, Capelli editore, Bologna 1958, s.v. *moccolo*.

У XV ст. *moccolo* значи: „свијећа“; в. G. Battisti, G. Alessio, *Dizionario etimologico italiano*, 4, Firenze 1954, s.v. *moccolo*.

Фурлански *mochete* значи: усекач за нит фитиља који се ставља у уље и унутар свијеће или уљаницу, в. Giulio Andrea Pirona, Ercole Carletti, Giov. Batt. Corgnali, *Il nuovo Pirona*, Vocabolario friulano, Udine 1935 – XIII, s.v. *mochete*.

20. Vatroslav Božić, *Prigorje*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, XIII, Zagreb 1908, 66.
21. Властита истраживања у листопаду 1988. у селима Прибић (Јастребарско), Горњи Звечај и Белавићи (Дуга Реса).

Надаље, и омотавање покојника свијећом забиљежено је на неколико међусобно удаљених мјеста. У Прилепу и његовој околици то су чинили свијећом и свиленим концем.²² Потребну, 4 m дугу свијећу овдје су куповали код свијећара „... па њом опашу тело покојника у водоравном правцу не мичући мртваца са одра. Опасивање почиње од ногу, па надесно око рамена и главе, док се опет не заврши око ногу“. Потом би се домаћим свиленим концем опасало покојника. Свијећу су око покојника омотавали и у Доњој Купчини код Јастребарског,²³ те у недалеком Шишљавићу.²⁴ Те су свијеће куповали на вашарима, кад су била проштења. У Палањку код Сиска опремљеног су покојника непаран број пута омотавали прећом од које ће, непосредно након овако извршеног мјерења, израдити *свијећу*. То је истовремено и једини забиљежени случај оваквог поступања у Сисачкој Посавини.

Конечно, употреба спиралних свијећа у погребном ритуалу потврђена је и забиљежена и код Влаха.²⁵ Власи у околици Бора израђивали су спирално наматану свијећу звану *стат*, од домаћег воска, упредањем око концца. Опремљеном су је покојнику стављали на прса. *Рајску свијећу (луминала рајулуј)* Власи у Крајини и Кључу израђивали су само за покојнике умрле без свијеће. Правило би је се од пет или седам свијећа, од које би се направила једна величине покојника и смотало би је се у спиралу. Палило је се на покојниковим грудима или стомаку. Послије сахране палило би је се сваки дан 40 дана, а послије тога о свакој помени, док потпуно не изгори.

Слиједећи важан елемент који карактеризира *свијећу* јест мјерење дужине покојника нитима од којих ће је се израдити. Ова, врло архаична балканска традиција, кроз разне облике и врсте мјера на јужнословенском тлу показује и велико раширење.²⁶ Међутим, *свијећа* Сисачке Посавине иска-

22. Бранислав Ђ. Русић, *Још нешто о опасивању цркава – манастира и мртваца*, Гласник Етнографског музеја у Београду, 9, Београд 1934, 99.
23. Вранко Ђаковић, *Prilozi u grob na području Jugoslavije*, magistarska radnja, Zagreb 1983, 48.
24. Властита истраживања у српњу 1988.
25. Слободан Зечевић, *Култ мртвих и самртни обичаји у околини Бора*, Гласник Етнографског музеја у Београду, 38, Београд 1975, 166; *исти*, *Самртни ритуал и неки облици култа мртвих у становништву влашког говорног језика Крајине и Кључа*, ГЕМ 30, Београд 1968, 75.
26. Усп.: Тихомир Р. Борђевић, *Неколики самртни обичаји у Јужних Словена*, Годишњица Николе Ђупића, 48, Београд 1939, 273; Ст. Генчев, *Семејни обичаји и обреди*, Етнографија на Бугарија, 3, Софија 1985, 195; Д. М. Борђевић, *Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави*, Српски етнографски зборник, 70, Београд 1958, 492; Radmila Kajmaković, *Neki arhaični elementi u pogrebnim običajima muslimana u Bosni*, Rad XI kongresa SFJ u Novom Vinodolskom, 1964, Zagreb 1966, 356; *иста*, *Обичаји приликом смрти и сахране код Срба и Хрвата у источној Херцеговини*, Гласник Земаљског музеја Босне и Херцеговине у Сарајеву, Етнологија, Н. С., 23, Сарајево 1968, 17; Светлана Бајић, *Погребни обичаји и надгробни споменици сеоског становништва у Семберији*, Зборник радова ЕИ САНУ, 9, Београд 1979, 334; Вранко Ђаковић, *op. cit.*, 52; Ivan Krajač, *Minila*, Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena, 29, Zagreb 1934, 161–168; Milovan Gavazzi, *Počivala, Vrela i sudbine narodnih tradicija*, Zagreb 1978, 197–205; *исти*, *Uz megalitik jugoistočne Evrope*, *op. cit.*, 226–235; и др.

зује при том и одређене специфичности. Једну смо од њих већ уочили, а то је чињеница да се нити које се користе за њену израду никад не користе као мјера за лијес или раку. Тиме, наравно, не би требало искључити могућност овакве њихове употребе у раније вријеме, а нити могућност да будућа истраживања потврде управо такову њихову намјену.

У својој улози мјера, *свечица* се разликује и од оних мјера које кроз дуљи временски период на неки начин чувају своју форму (дакле и дуљину покојника) неизмијењеном, а какве су, на примјер, *мирила* или штапови којима се мјери покојника. Каменом поплочана мирила као посебне ознаке на мјестима почивања лијеса с покојником, код нас су потврђена највише у јадранској зони, па даље у словенском предалпском простору. Веће раширење показују штапови којима се покојнику измјери стас (Македонија, Србија, Босна и др.). Такав се прут користи као мјера за израду лијеса и копање раке, а оставља се на гробу, као што смо видјели да је обичај у српским (и неким хрватским) селима испитиваним овом приликом. Обје ове врсте мјера, међутим, увијек су стваран одраз покојникове дужине. Коначан облик *свечице* по изради (кружне плочице или смотка) дуљину покојника само подразумева мијева но је визуално ниуколико не одражава, а друго, након мисе задушнице *свечицу* се потпуно изгори и од ње не остаје трагова.

Неки од наведених момената видљиви су у особитом облику свијеће у Румуњској. Ондје у поворци носе једну воштану свијећу дуљине покојника, коју каткада копају с покојником.²⁷

Али, с обзиром на све наведене моменте, своју најближу аналогију *свечица* налази у источној Бугарској. Ондје ће покојника измјерити бијелим памучним фитиљем каквог се користило за израду свијећа. Од њега онда направе свијећу која се пали за вријеме погребних обреда, а 40. ти дан од смрти остави је се да изгори, зато да се покојник не враћа кући.²⁸

Унеколико другачију праксу очитује податак из Аустрије. У долини око доњег тока ријеке Ин, наине, узме се благословљену смотану свијећу (њем. Wachsstock), одмота и развуче по дужини, од ногу до главе покојника. Вјерује се да ће након тога покојник остати миран.²⁹

Слично су поступали и Срби у неким селима крај Сиска (Клубучак, Кињачка).³⁰ Овдје се, уз цркву Младе Недјеље подигнуту уз истоимено завјетно врело (у шуми између Кињачке и Бестрме), могло купити посебну танку и врло дугу свијећу, најчешће црвене, али и плаве, жуте или бијеле боје. Ту свијећу, звану *провлак* или *провлака* израђивали су лицитари.³¹ У ова два села,

27. Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens, 5, Berlin und Leipzig, 1932/1933, s.v. Leichenzug, 3a.

28. С т. Г е н ч е в, op. cit., 195.

29. Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens, 5, Berlin und Leipzig, 1932/1933, s.v. Leichenmass.

30. Властита истраживања, 1988.

31. За провлак знају и Срби из Блиње (Петриња). Ондашње жене долазиле су се заговарати у Кињачку или су то чиниле у свом селу. Казивачи назив „провлак“ тумаче према једном од два начина на који се жена могла заговарати и у самој Блињи (у цркви Св. Илије): свећеник и црквењак стану на улазу у цркву, сваки од њих држи у руци један крај развученог провлака, испод којег се „провлачи“ (пролази) заговорна жена с упаљеном другом свијећом у рукама.

кад је у кући био тежак болесник, био је обичај да га, на спавању, измјере провлаком, па се добивену мјеру смота у клупко, оде у цркву и запаљену држи у рукама што се дуље може, а онда баца међу свијеће да тамо потпуно изгори. Чинило се то зато да се његова болест не понавља у породици (Клобучак), односно да она потпуно изгори (Кињачка). Кад такав болесник умре, у Клобучаку ће га поново измјерити провлаком, добивену мјеру смотати у клупко, али ће овај пут провлак запалити у кући те, кад се више не могне држати, бацити међу свијеће које горе уз покојника (у посудама са житом). Сада то чине зато да изгори болест од које је покојник умро.

Не само употребом танких и неуобичајено дугих свијећа него и поступцима које такођер можемо сматрати мјерењем аналогним *свечици* можда се показују и неке друге традиције познате из разних крајева земље. Пре свега, овдје је реч о опасивању (дакле и мјерењу) цркава. Обичај опасивања цркве на одређене бладане у Хрватској је познат на Крку, а цркву се опасивало нарочитим дебљим концима обложеним воском.³² Најближе сличне традиције овој сусрећу се у источним алпама и М. Gavazzi им приписује источноалпско подријетло. Другдје гдје се овај обичај јавља, на пример, у Македонији, Србији, Босни,³³ он је у вези с неким завјетом. Овдје цркву опасују жене, и то оне којима умиру дјеца, нероткиње, болесне жене и жене којима нетко од укућана болује од неке тешке болести. Свијећу се радило од пређе или памука потопљених у восак, а цркву се опасивало непаран број пута. Таква свијећа онда или изгори на зиду цркве или буде прилог цркви. Цркву Младе Недеље у Кињачкој жене су опасивале провлаком. Са женом иде црквени тотор и након што је жена једном опаше тотор пресијече провлак, а одсјечени дио припадне цркви.³⁴ 1915. године селом Уштица код Јасеновца харала је колера. Да би се обранили, сви су се сељани завјетовали Огњеној Марији и опасали (православну) цркву Цара Константина великом воштаницом, која је онда изгорела у цркви. Након тога, ово више нису понављали него су селом сваке године на тај дан обилазиле процесације.³⁵

У вези са завјетом је и посебна, такозвана *смотуљак* свијећа, какву су израђивали меденичари ходочасницима (Маџарима, Јужним Славенима, Нијемцима) у мјесту *Máriagyűd* у Маџарској.³⁶ За вријеме ноћног богомољства била је омотана око зглоба ходочасника.

32. M. Gavazzi, *Doseg istočnoalpskih kulturnih utjecaja na tradicijsku kulturu susjedstva jugoistočne Evrope*, Vrela i sudbine narodnih tradicija, Zagreb 1978, 160. Усп. такођер и: Vilko Novak, *Slovenska ljudska kultura*, Ljubljana, 1960, 216.

33. Усп.: Б. Ђ. Русић, *ор. cit.*, 95–99; В. М. Николић, *Опасивање цркава у околини Пирота, Ниша и Прокупља*, ГЕМ 8, Београд 1933, 91–92; Иконија Л. Поповић, *Опасивање цркава у Ваљевској Подгорини*, ГЕМ 8, Београд 1933, 92; Миленко С. Филиповић, *Белешке о народном животу и обичајима на Гласинцу*, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, Н.С., 10, Сарајево 1955, 133; исти, *Прилози етнолошком познавању североисточне Босне*, АНУБиХ, Грађа, XVI, Одјељење за друштвене науке, 12, Сарајево 1969, 50; и др.

34. О оваковом су завјетовању приповиједали и казивачи Срби из Брђана Цесте, Брђана Косе, Петрињаца, Дрљача, Блиње.

35. Властита истраживања у свибњу 1988. О овом су ми обичају приповиједале католкиња Катарина Шимичић, стара 82 године и Јула Видаковић, стара 65 година.

36. Varna Gábor, *Máriagyűd – Ÿud, pokloničko mesto Madžara, Južnih Slovena i Nemaca*, Сажетак реферата одржаног на III маџарско–југославенској фолклорној конференцији, Будимпешта, 1987.

Овом бих приликом пажњу скренуо и на обичај опасивања болесника, односно болесних дијелова тијела. И овај је обичај познат с разних страна. У околици Сиска Српкиње су то радиле провлаком. Најчешће се то радило због главобоље (изазване уроцима) и тада је купован црвени провлак. Њиме жена или само измјери главу или га држи тако на глави док не почне служба. Током службе жена скине провлак, смота га у клупко и он јој изгори у рукама. Тако су се у цркву Младе Недјеље долазиле завјетовати и Хрватице из околних посавских села (због, у овдашњем народу увријеженог вјеровања, да су „ . . . православни свеци (и Божић) „јачи“ од католичких!). Болесне дијелове тијела (главу, руке и др.) свијећом се обавијало и код Славонског Брода,³⁷ у селу Брњаци на Ибру.³⁸ У Врањском Поморављу свијећом направљеном од воска и конопљаног конца опасују се нероткиње, а ту се свијећу онда дарива цркви или манастиру.³⁹

Овај рад замишљен је као приказ обичаја израђивања погребне свечице на једном уском и ограниченом подручју, а на дијелу којег га се могло утврдити као рецентну праксу. Питање његовог раширења и даље, узводно и низводно у Посавини, засад остаје отвореним. У самом сисачком крају обичај се јавља као специфичност само једног дијела становништва којег се назива *Мужима*, и то оног уз Саву (укључујући и три споменута села удаљенија од Саве), док га *Мужи* уз Купу и у Туропољу не познају, као што га не познају нити Шокци и Срби у сусједним селима. Током друге половине 1988. и почетком 1989. овај сам обичај испитивао и шире, на Банији и Кордуну (Хрвати, Срби), у околици Босанског Новог (Муслимани), једном дијелу Хрватског загорја (Нови Мароф, Лудбрег – Хрвати), у Мославини и на крајњем западу Славоније (Хрвати, Срби, Чеси, Словаци, Пољаци, Лемки, Украјинци, Маџари), но могућно је било утврдити једино неке карактеристичне аналогне појаве (наведене у овом раду), док се у описаном облику он нигдје не појављује. Доступна литература о обичајима у којима се јавља употреба танких свијећа очитује велику њихову распршеност на од Сисачке Посавине доста удаљеним подручјима Балкана, с једне стране, те источних Алпа (и досега источноалпских културних утјецаја), с друге стране. Облици описаних свијећа на тим подручјима (нарочито њихова дебљина, дуљина или спирална форма), поступци који се с њима врше (нпр. мјерење с различитом сврхом, опасивање или омотавање, паљење у одређеним приликама и у одређене дане) те њихово мјесто и улога у погребним обичајима указује не њихову вјеројатну сродност. Тиме се уједно одмах поставља и питање повезаности првотног подручја распрострањености описаних појава. Таково раширење на међусобно врло удаљеним просторима допушта и претпоставку о постојању сличних предмета (са сличном функцијом) и на подручјима између досад познатих и описаних (нпр. западни дио Бугарске, Словенија, сјеверозападна Босна и др.), а о чему засад немамо вијести. Даљња би истраживања требала употпунити постојећа сазнања како о самим појавама тако и о засад посто-

37. М. С. Филиповић, *Прилози етнолошком познавању*. . . op. cit., 79.

38. М. С. Влаховић, *Опасивање болесника*, ГЕМ 8, Београд 1933, 93.

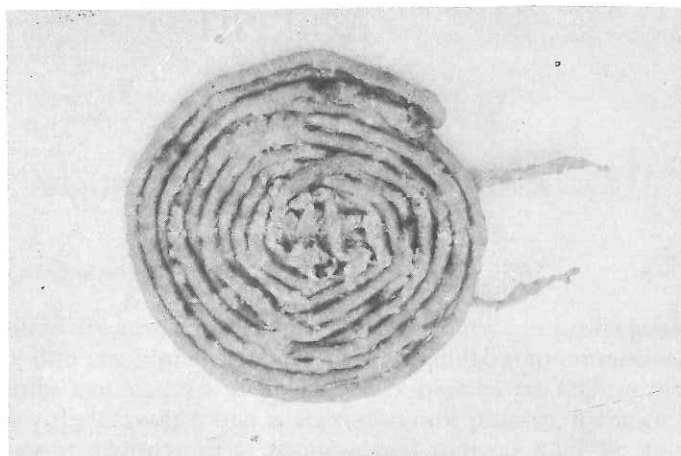
39. Видосава Николић – Стојанчевић, *Врањско Поморавље*, Српски етнографски зборник, 86, Београд 1974, 310.

јејим просторним (географским) празнинама те на тај начин потпуније указати и на могуће приступе ка утврђивању (заједничког?) поријекла овим прилогом обухваћених појава.

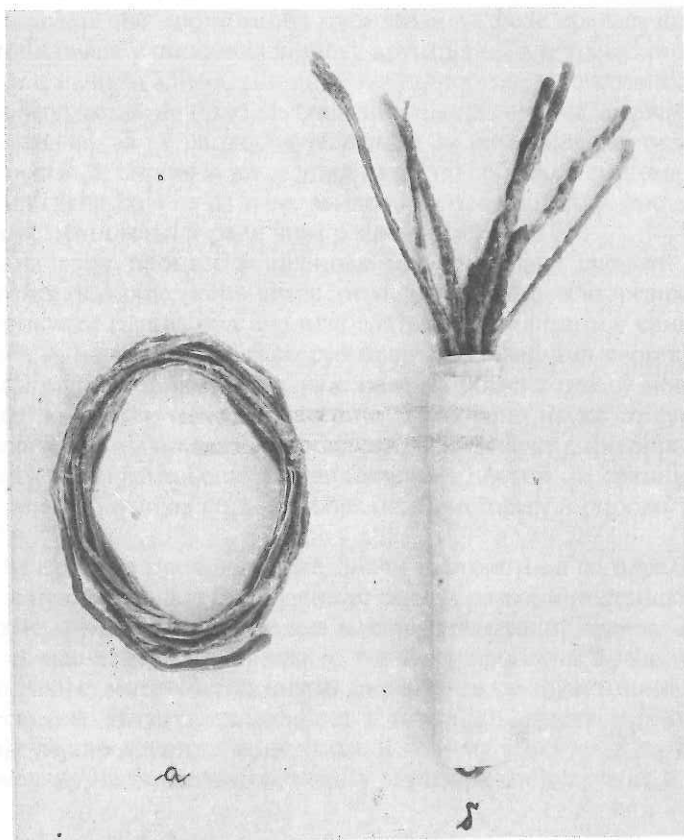
1 ažen Nožinić

FUNERAL "SVEČICA" IN THE ENVIRONS OF SISAK

Using data gathered during the 1987 and 1988 field research in the environs of Sisak, the author describes the custom of making funeral "svečica" (candle), and points out that nowadays the custom (and its substitutes) is simultaneously disappearing in one part of the region and appearing in the other. The custom of "svečica", that is of making a special kind of candle with the thread used for measuring the body of the deceased cast into it, is compared to other methods of measuring and encircling the dead, as well as of encircling the sick and, finally, sacral objects, in other parts of the country. The author indicates that, on the one side, "svečica" has its analogues both in the Balkans and eastern Alps, while on the other, it may definitely be considered as a specific cultural trait of the investigated area.

Слика 1: Свечица - Језеро

Слика 2а: Свечица - Мартинска Вес Десна

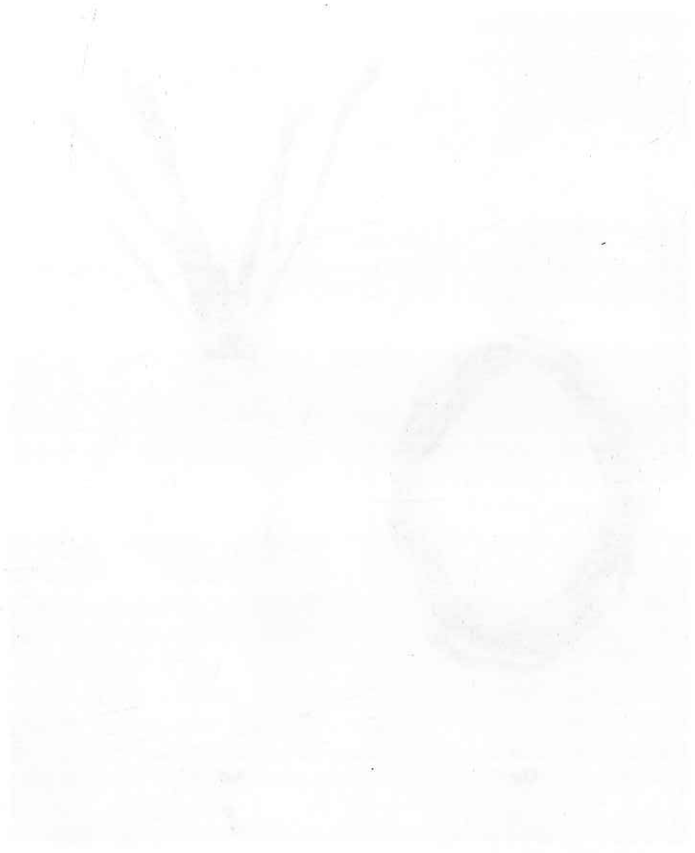
Слика 2б: Свечица - Лука Лијева

The following is a list of the specimens collected during the expedition to the ...

Case 1 - [illegible]

The following is a list of the specimens collected during the expedition to the ...

Case 2 - [illegible]
Case 3 - [illegible]

Превод
UDC 392.17

ПРЕВОД

Морис Годелие

АНАЛИЗА ТРАНЗИТОРНИХ ПРОЦЕСА

Предмет и подручје

Изразом *период прелаза* означавамо посебну фазу у еволуцији једног друштва, фазу у којој оно све више наилази на унутрашње или спољашње тешкоће у репродукцији економских и друштвених односа на којима почива и који му дају логику функционисања и специфичног развоја, и где се у исто време појављују нови друштвени и економским односи који ће више или мање брзо, више или мање силовито, постати општи и постати услови функционисања једног новог друштва.

Из те апроксимативне дефиниције произлази да фазе прелаза стварају епохе од изузетног значаја у стварном животу друштава. То је тренутак кад се начини производње, начини мишљења, индивидуалног или колективног рада, суочавају било са унутрашњим било са спољашњим границама и почињу да се цепају, да губе значај, да се рашчлањују, готови да вековима вегетирају на мање значајним местима, спремни да се угасе сами по себи или систематском вољом друштвених група које сеprotиве њиховој репродукцији у име других начина производње, мишљења и рада чији развој желе.

Дакле, анализирати процесе и периоде прелаза значи суочити се са главним моментима историје, који више него други чине или резимирају историју. На теоријском плану, ова анализа захтева мобилизацију свих дисциплина друштвених наука које се тако суочавају са границама својих могућности интерпретације историје. Дакле, кад желе да објасне појаву нових облика организације живе или неживе материје, друштвене науке се суочавају са проблемима аналогним онима са којима се сусрећу науке о физичкој природи или о животу. Исто питање се поставља за све: постоје ли закони трансформације, закони еволуције, који би објаснили историју природе као и историју човека?

Анализирати процесе прелаза, дакле, значи настојати да се одреди учешће случајности и нужности које би објаснило појаву, развој и нестанак у времену економских и друштвених система и њихову евентуалну замену другим системима који их наслеђују. Истраживање тог типа проблема враћа нас на а priori научно, мање више експлицитно сазнање да се функционисањем друштва ствара систем. Није све случајност у природи друштвених односа који коегзистирају унутар друштва једне епохе и који му утискују једну оригиналну логику присутну на више нивоа, како у акцијама појединаца и група

које чине то друштво тако и у појединачним или глобалним ефектима које производе та деловања на његову репродукцију.

Схватато, према том, да се научни рад суочава не само са ограничењима својих аналитичких инструмената већ и са тешкоћама које проистичу из бављења тим типом проблема на које а priori утиче идеологија сваког. Да ли историја има један или више праваца и који су то правци? Довољно је подсетити се сталних расправа око интерпретације почетака и значаја француске револуције да би се схватиле тешкоће овог посла. А ипак се истраживачи непрестано упуштају у ову врсту подухвата. У XIX веку то су биле чувене расправе о примитивној акумулацији капитала и пореклу капиталистичког начина производње. Та расправа траје и данас, поново подстакнута 1946. године штампањем рада Мориса Доба *Studies in the Development of Capitalism*, који је био повод за широку међународну дискусију у различитим часописима који су сакупљени у делу које је публикувано заслугом Роднија Хилтона *The Transition from Feudalism to Capitalism* (1976).

Исти проблеми су, међутим, одавно постављени у погледу процеса прелаза из грчко-романске антике у феудалну организацију средњег века (видети, на пример: Peri Anderson, *Passages from Antiquity to Feudalism*, 1974), док археолози са своје стране, ослањајући се на антропологе, током неколико деценија настоје да реконструишу услове преласка бескласних друштава неолита у прве облике класних друштава или друштава са кастама, која изгледа да у античком Блиском Истоку, у Кини или у Америци представљају одређене облике развоја пољопривреде и сточарства.

Истраживачи процеса прелаза имају много скромнију амбицију. Они намеравају да у епохи данашњице и блиске прошлости, почињући од средине XIX века, анализирају ефекте експанзије тржишне и монетарне економије, изазване развојем и доминацијом капиталистичког начина производње, на разне облике некапиталистичке организације производње и размене.

На методолошком плану, ова група истраживача је изабрала да као полазну тачку узме критички инвентар Маркових анализа процеса прелаза из феудализма у капитализам и његова указивања на појаву, у Европи крајем XIX века, првих елемената и преломних момената ка новом начину производње, оном удружених радника, који би по њему мање-више брзо морао да наследи капиталистички начин индустријске производње. Инвентар је дао врло позитивне резултате као и низ тачака које чине проблем. Убрзо ћемо их резимирати.

Кратак преглед главних Маркових текстова који се баве процесом прелаза

Најпре, подсетимо се граница које је Маркс себи поставио у *Grundrisse* и *Капиталу*. Он је желео да реконструише законе функционисања капиталистичког начина производње и размене и да открије законе економског кретања буржоаског друштва које се развијало у спречи са различитим фазама развоја капиталистичке размене и производње. Маркс је, дакле, оставио по страни систематску анализу трансформација породичних структура (еволуцију буржоаске, радничке и сељачке породице), политичких режима (уста-

вних република или монархија), система мишљења и вредности (појаву протестантизма, развој рационалистичке филозофије итд.), који су могли да означе различите фазе развоја облика капиталистичке производње и размене. Разуме се, налазимо многе напомене о тим проблемима, али они нису третирани ни детаљно ни као посебни проблеми. Дакле, историја је увек присутна, а ми ћемо даље видети како се Маркс њоме користи. Ако пратимо одређене изјаве самог Маркса, помислили бисмо да историја код њега служи, пре свега, да илуструје теоријске анализе. Тако, Енглеска је разматрана као пример најнапреднијег развоја капиталистичког начина индустријске производње и коришћена је за реконструкцију механизма и етапа тог развоја. Супротно, Француска је виђена као класична земља политичких и културних револуција које су буржоазије морале водити против старог феудалног система, јер у тој земљи буржоазија је радикалније него другде оспоравала друштвене структуре, идеје и вредности Старог Режима.

Централна Марксдова идеја је да се друштва реорганизују на основи развоја нових материјалних и друштвених начина производње. То имплицира да се историја трансформише под притиском неопходности успостављања сагласности између начина мишљења и рада и начина производње. Хипотеза је да нове друштвене логике настају на основу нових начина производње, то јест нових односа међу људима који су везани за нове облике деловања на природу како би се одатле добили материјални услови друштвеног живота. То је хипотеза о сагласности између начина производње и економских и друштвених формација.

Али, многе тешкоће су везане за ту хипотезу која се сувише често несрећно формулише као проблем односа између инфраструктуре и суперструктуре. Да би се дала једна идеја о тим тешкоћама, довољно је, на пример, показати да сроднички односи по својим експлицитним функцијама, а то су организација репродукције живота кроз друштвене односе порекла (филијације) и савеза (алијансе), не могу бити посматрани, у њиховом испуњавању те две функције, као „надградња“ другим друштвеним односима, производним или другим, и то не оспорава чињеницу да у многим друштвима сроднички односи функционишу и као друштвени оквир производње и размене, као производни односи. Вратићемо се тим проблемима.

Периодизација процеса прелаза на капиталистички начин производње

Да бисмо се вратили на Маркса, подсетимо се да је он, у неку руку, разликовао три етапе у прелазу са феудалног на капиталистички начин производње, етапе које стварају једну врло „уопштenu“ периодизацију процеса прелаза. Први период, који он назва уводом или премисама, започет у последњој трећини XV века, наставио би се до краја XVI века; њему би следио период младости и развоја капиталистичког начина *производње* са стварањем светског тржишта и умножавањем мануфактура. Најзад, последњих година XVIII века до последњих година XIX века, мануфактуре су начиниле место машинизму и тешкој индустрији, што је изазвало револуцију како у индустријској производњи тако и у пољопривреди, и што је довело до гигантске урбанизације индустријских земаља и до поремећаја у односима село – град.

Ова периодизација је у Марковим очима могла бити само приближна, јер за њега нису постојале јасне границе између историјске епохе где доминира један начин производње и облици друштвене организације и мишљења који му одговарају, и друге епохе у којој је тај начин производње на путу да нестане и има само секундарну улогу у репродукцији друштва, улогу која је подређена експанзији доминантног начина производње.

Вратимо се на прву етапу, на рађање, на почетак или премисе, на есенцијални моменат у историји. Маркова хипотеза је да се нови облици производње јављају *спонтано* и *спорадично* кад један економски систем почиње да се цепа и раствара. Дакле, они почињу да се развијају на основу умећа, техника и из прошлости наслеђених процеса рада, све до момента кад ради *настављања* свог развитка морају да *униште* своју полазну тачку и замене је новим техникама и начинима производње који су адекватнији и који су производ њиховог властитог развоја. То је оно што је Маркс назвао прелазом са *формалне* потчињености *старог* процеса рада под новим производним односима на *стварну* потчињеност новог процеса рада под овим *новим* производним односима.

Методолошки приоритет анализе структура нових друштвених односа над анализом њихове генезе

Према томе, за њега је проблем био да одреди шта је нови начин друштвене организације производње и размене, дакле, капиталистички начин. Са методолошке тачке гледишта, појављује се један ред, нужан у анализи процеса прелаза. Потребно је најпре открити *структуру* нових односа производње пре него што реконструирамо њихову *генезу* и *еволуцију*. У својим анализама Маркс даје следећу дефиницију капиталистичког начина производње. Тај начин производње би био комбинација четири скупа односа, а то су:

- 1) историјски најразвијенији облик *тржишне* производње;
- 2) који почива на *приватном* власништву средстава за производњу и новцу;
- 3) та средства за производњу и новац функционишу као *капитал*, то јест они се користе за производњу вредности која је већа од оне инвестиције на почетку процеса производње; вишка вредности који одговара различитим облицима профита капиталисте;
- 4) то стављање у вредност капитала реализује се улагањем у рад и експлоатацијом *најамних* радника, лично слободних, али лишених средстава за производњу и живот, што их приморава да продају радну снагу онима који их поседују.

Одмах примећујемо да ни један од та четири елемента није почео да егзистира у модерним временима. Произвести робу, направити новац од новца, користити најамне раднике, производити на основу приватног власништва средстава за производњу, то су друштвени односи који се јављају у различитим друштвима и различитим епохама. Специфичан карактер капиталистичког начина производње налази се у чињеници да су ови различити односи почели да *се комбинују*. Кад год се ова комбинација остварила,

локално се рађао капиталистички начин производње, облик капиталистичке производње.

Према томе, анализирати генезу односа капиталистичке производње не значи начинити историјску генеалогiju облика тржишне производње и најамнине у свим друштвима у којима их срећемо. То значи анализирати њихов развој у оквиру еволуције феудалног начина производње и околности које су довеле до тога да се комбинују. Вршити те анализе значи објаснити оно што су класични економисти назвали процесом акумулације примитивног капитала. Тај процес би се реализовао концентрацијом богатства у новцу, средстава за производњу, средстава за живот на једном полу друштва, и на другом полу, стварањем масе појединаца који су ослобођени личне зависности феудалног типа али који су у исто време одвојени од средстава за производњу и за живот, неопходних за њихову егзистенцију.

Повратак почецима; регресивна метода

Истраживање процеса прелаза се одвија, дакле, најпре „уназад“, на регресиван начин, јер морамо настојати да у прошлости увидимо узроке *рашчлањивања* старих феудалних производних односа у пољопривреди, индустрији и трговини и узроке делимичног *гашења* тих односа. Овим регресивним поступком настојимо да откријемо снаге које су довеле до рашчлањивања старог система и до прекомбиновања неких од тих елемената. За Маркса, чини се, као и за Бродела (Braudel) један век касније, те снаге су рођене експанзијом трговине и тржишне производње која започиње у XV веку на основу и у самом оквиру феудалних производних односа дубоко погођених великом кризом у XIV веку.

Започета пре открића Америке, ова експанзија се после тог открића проширила и оснажила успостављањем једног новог светског тржишта. То је она експанзија која је нагнала занатлије да постану трговци, трговце да организују или да себи подреде занатску производњу; укратко, она која је нагнала и једне и друге да се *успротиве* правилима еснафа и гилди којима су припадали, то јест да *превазиђу границе* које је наметала феудална организација производње и размене над самим развојем трговине и трговачке производње.

У тим процесима су се стари облици занатске или пољопривредне производње, стари облици трговине поцепали и почели су да се распадају. Неки елементи су нестали, други су очувани и прекомбиновани. То је оно што Маркс показује кад у одељку 6 *Капитала*, названом „недоречен“, анализира прелаз занатске еснафске радионице у капиталистичку радионицу. Његов приказ је типичан пример и ми ћемо размотрити главне тачке.

У еснафској радионици су мајстор, калфе и шегрти лично слободни као што ће то бити капиталиста и његови радници. Мајстор-занатлија је власник сировина и једног дела алата, док је други део власништво калфи.

Мајстор је газда зато што он има право управљања својим занатом и директно учествује у производњи. Али калфе и шегрти су са њим повезани личним односима и заједно с њим, у неку руку, чине један облик проширене породице, јер једу за његовим столом и примају један део плате у природи, а други у новцу. Мајстор је, као што ће то бити капиталиста, власник производа рада,

свог и својих помоћника и он је и трговац, такође; он купује и продаје. У исто време он жели да се обогати и да репродукује свој социјални статус господара заната. Јер овај занат он обавља у оквиру удружења (еснафа) које врши контролу квалитета и квантитета добара која производи; кад производе, занатлија и његови помоћници, дакле, то чине на такав начин да у исто време *репродукују* удружење, заједницу којој припадају.

Који су елементи старе еснафске организације били елиминисани или очувани у процесу формирања капиталистичких односа производње? Оно што је било елиминисано јесте на пример, плаћање радника у натури, а чим је обим предузећа то дозвољавао – директно учешће газде у процесу производње. Газда се могао потпуно посветити управљању тим процесом и трговачким пословима продаје и куповине. Са становишта историје и друштва елиминисати елементе једног односа значи социјалну борбу, напетости, конфликте, супротности идеја и вредности, укратко, социо-културно оријентисане промене. Дакле, формирање капиталистичких односа производње се не своди на чисто „економске“ феномене. Оно имплицира цео један скуп социјалних борби и сукоба интереса и идеја. Али, и ова напомена је врло важна на историјском плану, *свака социјална и културна промена не припада категорији процеса прелазна*. Одатле су искључене све промене чији је крајњи циљ да *репродукују стари систем производње и друштвене организације прилагођавајући га* унутрашњим или спољашњим променама које су произишле из његове еволуције.

Троструки процес рађања једног друштвеног односа производње

Рађање једног новог друштвеног односа производње догодио би се такође током једног процеса дезартикулације, изазивајући нестајање неких елемената старих односа и прекомбиновање очуваних елемената који *тада започињу* један нови развој. Све се дешава како би сва три аспекта овог процеса – цепање, елиминација и конзервација, ослободила један нови историјски *потенцијал* да би даље водио трансформације, већ започета кретања.

Али, пошто је ишла у прошлост, анализа мора да пође обрнутим путем и да се креће унапред, кроз векове, почевши од облика рађања нових односа производње до њихових развијених облика. То је управо Маркс хтео да учини анализирајући услове преласка са формалне потчињености облика рада на слеђених из прошлости под новим односима, капиталистичким, на стварну потчињеност материјалне базе и нових производних снага које су настале самим развојем нових односа. Тај прелаз се најпре десио у центру система, а не на његовој периферији; дакле, с једне стране треба разликовати облике које добијају процеси прелазна у земљама где се капиталистички начин производње појављује по први пут, и, с друге стране, у земљама које су мало по мало биле подређене овом или овим центрима.

У земљама Центра, прелаз са формалне на стварну потчињеност

Размотримо поново ове различите моменте. По Марксу, од својих почетака и током дугог времена, потчињеност различитих процеса рада под ка-

питалистичким обликом производње није дубоко уздрмало технике, вештине и материјалну основу производње. Међутим, једна фундаментална модификација брзо је настала у друштвеној организацији производње: рад је постао интензивнији, непрекиднији, а експлоатација радне снаге је увећана укидањем великог броја слободних дана и продужавањем радног дана. Укратко, по економској теорији, формална потчињеност изазива апсолутно повећање вишка вредности присвојеног од стране власника капитала. Каснија еволуција капиталистичких облика производње је потом ишла ка стварању једне нове материјалне базе, која је довела до општег поремећаја услова производње и продуктивности рада.

То је био прелаз са занатских облика индустријске производње на мануфактурне облике што је на бази трансформација и проналазака остварених у оквиру мануфактура довело до појаве машинизма и тешке индустрије. Док је мануфактура већ створила делимичне раднике, специјализоване само за један посао, чувајући као техничку основицу рад и мануелни занат, машинизам је уистину уздрмао услове производње. Мало-по мало, машина замењује човека, најпре као алатка, а затим као мотор, и то кроз све систематичнију примену научних знања у процесима производње који се од тада анализирају сами за себе, по законима хемије, физике итд. не полазећи од људског тела и његових могућности као основне референце. Са машинизмом и тешком индустријом капиталистички начин је створио модерне услове производње, ослањајући се све више на системе ланчаних машина у радничким колективима. Непосредни произвођачи су постали допуна, продужетак, што ће рећи додаток једног система машина и машина за прављење машина.

Са појавом и развојем тешке индустрије, прелаз феудалних облика производње на капиталистички начин производње довршен је прво у Енглеској и Француској, затим у Немачкој, укратко, у земљама које чине центар светског капиталистичког система. Али ова друштва у центру новог светског система су и сама подељена на централне и периферијске зоне, на индустријске и нове урбане зоне и на руралне зоне које дају радну снагу новим фабрикама и дају један део популације која чини нове грађане. А током тих процеса, у земљама „центра“ и у индустријским центрима тих земаља експлоатација индустријских радника је све више престајала да има пловитне облике извлачења апсолутног вишка вредности кроз продужетак радног времена да би се трансформисала у добијање релативног вишка вредности који је везан за огромно повећање продуктивности друштвеног рада и за смањење трошкова репродукције радне снаге.

Са тешком индустријом капиталистички начин производње је, мало по мало, освојио и пореметио све гране индустријске и пољопривредне производње и од њих ствара нове, у исто време док врши револуцију у средствима транспорта. Дакле, са модерном индустријализацијом са појачавају противречни односи између централних и руралних или периферијских зона. Услед конкуренције индустријских производа, домаће занатство сељачких породица и сеоско занатство се распадају и по први пут пољопривреда почиње да егзистира одвојено од вештина које су јој неопходне. Одвија се један двојак противречан покрет: на једној страни, капиталистички облик производње својом конкуренцијом разара или рашчлањује старе облике производње чинећи застарелим њихове материјалне базе, или, као што ћемо видети на

примерима наполичарства, закупнине или савременог стварања непосредне вредности, репродукује их на материјалној бази коју сам ствара и поставља их, тим путем, и кроз доминацију коју има над целокупном тржишном производњом, под своју зависност.

Маркс ту није зауставио своју анализу, јер за њега се кретање историје ту не зауставља. За њега су чињенице у другој половини XIX века показивале да је један други прелаз већ започео у оној мери у којој су у центру светског капиталистичког система тешка индустрија и масовна производња почеле да долазе у сукоб са приватним карактером својине средстава за производњу, производа, новца и капитала. Он је доказ томе видео како у појави радничких кооперација тако и у умножавању друштава кроз акције и велике монополе. Европа је за њега већ била у прелазу ка „претварању капитала у власништво удружених произвођача, у непосредна друштвена власништва“ (*Das Kapital*, 1964:453). Али ово претварање се није могло одвијати кроз чисто економске трансформације – биле су потребне значајне друштвене и политичке борбе. Било је потребно да експлоатисане класе преузму власт. Била је потребна револуција или револуције.

Нећемо ићи даље у овом новом правцу, осим да бисмо назначили да прелаз на начин производње „удружених“ радника није остварен како је предвиђено, у центру система, већ на периферији Европе, у Русији. Маркс је на крају живота предвидео ту могућност за Русију, али као изузетак. Изузетак постаје правило и преломи који су уследили догодили су се још даље од центра, од Кине до Кубе, од Мозамбика до Вијетнама.

Други метод, „прогресивни“ : пратити токове историје

Вратимо се сада анализи других процеса који се развијају на комплексан и противречан начин у односу на капиталистички начин производње. Због тога сада не треба ићи регресивним правцем, већ прогресивним, напредујући кроз векове и сагледавајући различитост облика производње који су настали из њених феудалних облика. Дакле, констатујемо да је капиталистички начин производње, поред осталих, онај који је коначно постао доминантан облик организације производње и размене. Он је тај који је, зависно од околности и области производње, био одбациван, уништаван, конзервиран, али себи потчињавајући облике производње који су са њим коезистирали и које је он на сваки начин присиљавао да се развијају под његовим притиском.

Узећемо само један пример, онај о облицима својине и пољопривредне производње који су наследили феудалне облике. Под дејством ефеката тржишне и монетарне економије, еволуција феудалног облика производње је уопштила, у земљама које су биле везане за светско тржиште, замену других облика феудалне ренте новчаном рентом. Мало по мало, рента је престала да постоји као лични однос да би све више постајала уговорни однос. Та еволуција се наставила у више праваца. Она је водила ка различитим некапиталистичким облицима наполичарства и закупнине или, пак, ако су сељаци имали могућности да откупе земљу или да до ње дођу аграрном реформом, она је довела до умножавања сељака власника који сами обрађују своју зе-

мљу стварајући непосредну вредност. Тај облик Маркс је назвао парцелним начином производње.

У Енглеској и у неким областима Француске, међутим, ова еволуција је довела до појаве капиталистичких закупаца, то јест до једног односа производње унутар кога земља остаје власништво једног неприсутног власника, а вредност јој даје закупач власник средстава за производњу и капитала, који у своју службу не узима више сељаке, већ пољопривредне најамне раднике. У таквом производном односу земља је постала само материјална и економска стварност, а власништво над њом је изгубило све политичке и идеолошке атрибуте који су чинили суштину прекапиталистичких облика земљишне својине. Данас, на крају XX века, у Европи још увек коегзистирају разни облици пољопривредне производње; следећа два чланка, Жоао Фереира де Алмеира (Joao Ferreira de Almeida) и Мануела Вилаверде Кабрала (Manuel Villaverde Cabral), сведоче о томе.

Центар, центри и две периферије

Један део, међутим, недостаје у овим анализама: онај о облицима производње који су се развили у периферијским земљама, које су периферијске у односу на зону првобитног стварања и експанзије капиталистичког начина производње. А ту треба разликовати две периферије, земље Европе које тргују са Енглеском, Француском и Холандијом, и неевропске земље које Европа мало по мало колонизује или подређује својим властитим интересима. Пажљива анализа текстова из XIX века показује нам да се на периферијама капиталистичког система није развијао, као што неки тврде, периферијски капитализам.

У источној Европи, у источној Прусској, Пољској и Мађарској, развој пољопривредне производње која је намењена за извоз у градове и насеобине капиталистичких центара западне Европе, проузрокује стварање великог и развијеног новог кметства. То је познати проблем другог кметства који су поставили немачки историчари у XIX веку. Насупрот томе, у дунавским провинцијама, као што је то Маркс већ забележио после етнографских испитивања чињеница са тог подручја, присуствовали смо, након пропасти турске доминације под налетима Енглеза и Француза, рађању зеленашке куповине једног дела земаља влашких заједница или других од стране локалне аристократије и присуствовали смо настајању, по први пут, једног облика индивидуалног кметства.

На другој периферији ствари су се морале одвијати сасвим различито зависно од тога да ли су земље биле на путу да буду претворене у колоније или је само требало да поднесу трговачки и политички притисак европских земаља. У Мексику и у Перуу, стари облици производње и друштвене организације били су на путу да их униште Шпанци и да је поново саставе у мешовите обрасце који стварају симбиозу домородачких заједница једног новог типа, мешајући шпанске структуре са преколонијалним структурама и мешајући велика пољопривредна и рудна искоришћавања којима су непосредно руководили колонисти. Мало-помало, хаџијенде и заједнице су ишле ка томе да се развију у модерне облике производње добара за извоз и управо је еволуција једне од тих заједница та коју анализира Данијела Деув (Daniele Dehouve) у свом чланку о Тлапанеци-

ма, у коме се уосталом поставља општи проблем сазнања да ли су индијанске заједнице само прежици или су облици друштвене организације, модернизовани и прилагођени доминацији капиталистичког начина производње.

Али другде, на пример на југу Сједињених Држава, када су популације локалних Индијанаца нестајале или одбијале да раде на плантажама, било је потребно увести радну снагу из Африке, отргнуту из њене заједнице порекла и њене културе, и покренути развој робовласничких облика производње. У другој половини XIX века, кад је ropство било укинато или постало предмет јавне осуде, започело се са увођењем кинеске, а затим јапанске радне снаге у приобалне хаџијенде Перуа, која ће се, за разлику од црних робова из претходних векова, ослободити тог положаја већ након једне генерације. То је оно што показују радови перуанских антрополога у погледу еволуције хаџијенди у приобалним долинама Перуа. Али на другом крају света, на Суматри, Холанђани су се суочили са истим проблемима недостатка локалне радне снаге за њихове плантаже и започели су, почев од 1860, обимну операцију премештања и насељавања на Суматру популација из пренасељених равница Јаве.

Такви су, дакле, различити правци у које је истраживачка група процеса прелаза усмерила своје радове. Такви су такође аналитички инструменти, хипотезе, модели процеса итд., које група користи пошто је извршила њихову селекцију у Марксовом делу и делима разних аналитичара XIX и XX века, историчара, економиста, социолога и антрополога, који су се бавили стварањем и развојем капиталистичког начина производње. Као што смо претходно назначили, постављају се многа питања о валидности тих инструмената и њиховом стварном домету.

Пропустити и проблеми код Маркса

Могли бисмо, на пример, закључити, супротно Марксу, да ако је Француска била класична земља буржоаских револуција она је то била јер се капиталистички начин производње и трговине ту мање развио него у Енглеској и јер је француска буржоазија, да би остварила своје циљеве, морала за једно време да направи политички савез и са сељаштвом и са занатлијама, што је радикализовало њену борбу. Одатле је произишло, после продаје националних добара и добара Цркве, умножавање сељака власника и непосредних произвођача, што је затим изједало процес еволуције индустријализације и урбанизације. Затим, код Маркса нећемо наћи анализу еволуције сељачке породице или радничке породице, јер наводи само један аспект еволуције модерног друштва.

Друга велика област која је код Маркса остала необрађена јесте она о улози државе у процесима прелаза. Он је заиста истицао важност коју је у тим процесима имало стварање националних банака, генерализација државног пореског система, протекционалистичке политике, колонијалне политике, ратови и освајања, легислатива рада, потпора мануфактурама итд. Маркс, међутим није ишао даље у својој анализи. Одлучио је да томе посвети IV том *Капитала*, који никада није урађен. Но, Држава данас више него у Марксово време без престанка интервенише у еволуцији економских структура, било преко кредитних система, политике цена и у неразвијеним земљама преко планова развоја који су обухваћени или нису обухваћени аграрним реформама итд. На нама је да анализирамо облике интервенције и ефекте.

Место текстова који прате ову проблематику

Између радова групе Прелаза изабрали смо два текста који илуструју еволуцију једне земље смештене на првој периферији капиталистичке Европе, Португала, као и текст који се бави еволуцијом једне индијанске заједнице у земљи друге периферије, у Мексику.

Анализа Жао Фереира де Алмеида (Joao Ferreira de Almeida) односи се на савремену ситуацију популације једне мале заједнице на северозападу Португала, Фоте Аркада (Fonte Arcada) у близини предграђа Порта. Ту заједницу није толико као друге погодила масовна емиграција Португалаца шездесетих година у земље северне Европе и она је нашла решење у тржишту рада у области Порта. Ту смо сведочи режима уситњеног обрађивања пошто је просечна површина поседа 1,29 ха. Али од 268 власника, осам поседује 43,4 процента продуктивне површине коју обрађују ситни закупци и наполичари. Скорашња еволуција је довела до умножавања сељака ситних власника и закупца који комбинују своје пољопривредне активности са плаћеним (најамним) радом. Присуствујемо, дакле, једном процесу рашчлањивања ситне парцелне производње и у исто време процесу одржања и репродукције те ситне производње као *допуне* другим облицима рада.

Исту еволуцију описује Мануел Кабрал (Manuel Cabral), који детаљније анализира стратегије адаптације ситних наполичара у области Порта који комбинују пољопривредни и плаћени рад. Он показује како ти наполичари долазе у сукоб са власницима када ови хоће да их истерају, не да би наставили да производе пољопривредне производе са другим наполичарима, већ да би трансформисали своју земљу у робу којом желе да тргују на тржишту не-некретнина. Мало-помало, пољопривредна активност постаје стална. Коначно, на селу се оцртавају три категорије пољопривредних обрађивача, обрађивачи са пуним радним временом али на путу пролетаризације, обрађивачи са делимичним временом који настоје да кумулирају користи од плаћеног рада и неке предности које им нуди положај наполичара: јефтин смештај на селу, производња средстава за живот, продаја на пијаци неких пољопривредних или баштенских производа. Најзад, стални (потпуни) обрађивачи, стари људи или жене које, после њихове смрти нико неће наследити у обрађивању земље.

Уопште, у актуелном контексту кризе капиталистичке производње, одржавају се или чак обнављају ови облици некапиталистичке пољопривредне производње, али они на плану глобалне економије земље нуде само провизорна решења за појединце, а не општи оквир за развој производних снага и за решење великих економских проблема који се намећу модерним нацијама, као што је проблем независности исхране, итд.

Али у овом контексту и у супротности са еволуцијом наполичара и ситних власника из околине Порта, Мануел Кабрал описује еволуцију имућних сељака који посећују сајмове и сеоске пијаце у области Лисабона и који такође комбинују, у једној комплексној стратегији, више економских база. На северозападу су они чешће власници своје земље и њихово искоришћавање земље је већег обима. Они су такође месари, трговци, превозници, гостионичари итд. Они, дакле, комбинују више извора прихода и улазе, да би се репродуковали, у више односа производње и размене који се обликују кроз своју примену.

Неки од њих, најбогатији, почињу да напуштају сељаштво одозго и трансформишу се у трговце, што ће рећи индустријалце у потпуности. Кроз ове процесе који економско ткиво Португала своде на једну приобалну зону у центру и на северу, активну, а која је у супротности са областима у унутрашњости које се расељавају, Португал се појављује као нација која има мање могућности, мање него многе друге у Европи, да се великим делом репродукује ослањајући се на своје сопствене базе. То је вероватно оно што објашњава његову договорену и организовану политику емиграције у иностранство.

Анализи једне друге комбинације делатности за издржавање и трговачких активности посвећује се Данијела Деув (Daniele Dehouve) када описује скорашњу еволуцију општине Малиналтепек, која припада групи Тлапанек настањеној на падини Sierra Madre del Sur, која се спушта ка Пацифику. Организација ове заједнице је производ стапања колонијалних и преколонијалних елемената који стварају њен религијски и политички систем. Чини се да се заједница одржала јер ова област Мексика није имала руднике или земљиште које се могло наводњавати, што је могло да подстакне шпанске колонисте да се ту смеће и да се непосредно умешају у њену еволуцију.

Форма заједничке егзистенције имала је две основе: с једне стране, заједничко власништво земље, и, с друге стране, обављање ритуала и религијских свечаности којима се изражавао и репродуковао идентитет групе. Уосталом, веза између ове две базе изгледа да постоји у чињеници да су појединци и њихове породице, с обзиром на то да нису приватни власници земље, могли приступити њеном искоришћавању само непрестано потврђујући своју припадност заједници која задржава сва права власништва и, дакле, репродукујући заједницу као такву кроз политичку и ритуалну праксу. На плану економских активности, те заједнице су врло рано развиле облике трговачке производње – производњу свиња и памучних тканина у XVIII веку, стоке у XIX и шећера и кафе у XX веку.

У XVIII и XIX веку тлапанечке произвођаче експлоатисали су шпански трговци у градовима и њихови представници стационираних у селима. Ту се поново сусрећемо са једном структуром која је одликовала прве векове развоја капитализма, нарочито у колонијалним друштвима, наиме, доминацију трговачког капитала над локалним произвођачима. У оквиру те заједнице постоји акумулација капитала и узела је оригиналне правце функционисањем братстава и употребом капитала „светих патрона“ у производним инвестицијама. Дакле, данас се та комунитарна структура налази директно уткана у еволуцију капиталистичког начина производње у оквиру Мексичких Држава, које се ослањају на радне навике у заједници домородаца за извођење радова на инфраструктури који су потребни за ширење модерне производње и за школовање појединаца који је прате. Дакле, овде се не сусрећемо са преживљавањем, већ са једном људском заједницом која свесно и активно мења своју унутрашњу организацију да би репродуковала своју егзистенцију под доминацијом капиталистичког начина производње који је окружује са свих страна.

На крају ћемо читаоце подсетити на чланак Филипа Десколе (1982) који се појавио у истом овом часопису. Дескола ту анализира, у једној перспективи блиској овој коју смо изнели, прве ефекте увођења узгоја говеда код Индијанаца Ашуара из групе Живаро екваторијалне Горње Амазоније. Ови Индијанци

су до недавно били ловци земљорадници на гариштима, који су наизменично живели у разбијеним насељима или у групама, зависно од ратног стања међу племенима. Кад су мисионари увели узгој говеда намењених екваторијалном тржишту, око авионских писта су настала мала људска насеља, збијена око мисија, једне, некада номадске популације која је живела расута по шуми. Убрзо су ти нови облици материјалне производње и ова ситна трговачка економија проузроковали дубоку реорганизацију облика рада и при свајања земље.

Дакле, видимо да су под ефектима спољашњих узрока, противречности које су постојале у старој друштвеној организацији ових ловаца крчилаца и које су биле задржане у одређеним границама, што ће рећи неутрализоване, премашиле ове границе и гурнуле друштво у нове правце. То је један екстреман пример преоријентације периферијских заједница под утицајем ове авангарде капиталистичког начина производње, какав је развој тржишне и монетарне економије.

Превела са француског
Зорица Ивановић

Reference

- A n d e r s o n, P. (1974), *Passages from Antiquity to Feudalism*. Londres: New Left Books.
D e s c o l a, P. (1982), „Territorial Adjustments among the Achuar of Ecuador“, *Social Science*
D o b b, M. (1946), *Studies in the Development of Capitalism*. Londres: Routledge.
H i l t o n, R. (ed.) - (1976), *The Transition from Feudalism to Capitalism*. Londres: New Left Books.
M a r x, K. (1964), *Das Kapital*, tome 25, MEW. Berlin: Dietz Verlag.

* Nastov originala: M a u r i c e G o d e l i e r, *L'analyse des processus de transition*, Information sur les sciences sociales (SAGE, Londres, Newbury Park, Beverly Hills et New Delhy), Vol 26-№ 2, 1987, pp. 265-283.

The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that every entry should be supported by a valid receipt or invoice. This ensures transparency and allows for easy verification of the data.

In the second section, the author details the various methods used to collect and analyze the data. This includes both manual and automated processes. The goal is to ensure that the information gathered is both reliable and comprehensive.

The third part of the document focuses on the results of the analysis. It shows that there is a clear trend in the data, which suggests that the current strategy is effective. However, there are some areas where improvement is needed, particularly in the way resources are allocated.

Finally, the document concludes with a series of recommendations for future action. These include implementing new software tools to streamline the data collection process and providing additional training for the staff involved in the analysis.

The following table provides a summary of the key findings from the analysis. It shows the percentage change in various metrics over the period studied.

Metric	Start Date	End Date	Percentage Change
Revenue	Q1 2023	Q4 2023	+15%
Expenses	Q1 2023	Q4 2023	+10%
Profit Margin	Q1 2023	Q4 2023	+5%
Customer Satisfaction	Q1 2023	Q4 2023	+3%

These results indicate a positive overall performance, but also highlight the need for continued monitoring and adjustment of the business plan.

In conclusion, the data analysis has provided valuable insights into the company's performance. By following the recommendations, we can expect to see further growth and improved efficiency in the coming year.

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

Neda Todorović-Uzelac, *Ženska štampa i kultura ženstvenosti*,
Naučna knjiga, Beograd 1987, c. 145.

Повећано интересовање за „женско питање“ код нас резултирало је последњих година, поред осталог, и низом публикованих радова који, у оквиру тога интересовања, из различитих аспеката осветљавају и проблем женске мас-медијске штампе (језик и стил листова намењених жени, њихов профил и садржај, идеолошку оријентацију). Ти радови сведоче о актуелности ове теме, а како су то све појединачни прилози, и о потреби једног свеобухватног приступа истраживању специјализоване штампе за жене која, посредовањем „културе женствености“, снажно утиче на свест, формирање ставова, укуса и вредносног система милиона читатељки, и сигурно се убраја међу најистрајније феномене масовне културе.

Прву такву целовиту студију у којој се „женска“ штампа истражује и генетски, у историјској перспективи, и синхроно, смештањем у актуелни друштвени контекст, представља недавно објављена књига Неде Тодоровић-Узелац *Женска штампа и култура женствености*. У првом делу књиге ауторка се бави специфичностима настанка и развоја ове врсте забавне, ревијалне штампе у свету, и, посебно, на нашем простору. У другом делу, полазећи од става да обрасци женствености које пропагирају листови такве специјализације одговарају оним обрасцима на којима се у друштву инсистира, она установљава реалну позицију жене у друштву у појединим раздобљима, начине на које друштво доживљава и вреднује њене улоге.

Под женском штампом она подразумева оне периодичне листове који се самоопредељују као женски, то јест чија уређивачка концепција, и формом и садржином, тежи „другом полу“. Том штампом, ауторка се слаже са феминистички оријентисаним истраживачима, доминирају конзервативна схватања о жени као бићу чији оквир живота и укупна интересовања и потребе не надилазе просторе приватног и породичног (мода, козметика, кухиња). Већ само постојање издвојене специјализоване штампе за жене, каже она, последица је постојања два паралелна универзума – мушког (јавног) и женског (приватног). Женска штампа подржава и негује женски стереотип. Међу доминантним заједничким одликама листова за жене издваја припадност „лаком жанру“, високотиражност, неинформативност, неактуелност, конзервативизам, привлачност за рекламу и естетизам.

У историјском развоју женске штампе ауторка прати две независне линије које су се ретко укрштале. Једна струја била би класична женска штампа настала (и у свету и код нас) као специфична врста мушких упутстава женама како да живе и да се понашају (уредници првих женских часописа били су мушкарци). Другу развојну линију чине борбена, феминистичка гласила, настала готово век касније од класичних женских листова, и по правилу, у периодима великих друштвених превирања. Основна и најбитнија разлика међу њима је што су се први бавили превасходно женским дужностима (тип морализаторских приру-

чника о женским обавезама у друштву и породици), док се други обраћају жени као друштвено–политичком бићу и залажу се за њена права на рад, образовање, већу плату итд.

Преглед историје женске штампе у свету показује колико садржаји које она афирмише одражавају „постојећу ситуацију жена“ у конкретним историјским околностима. До првог укрштања потпуно опречних садржаја у класичној женској штампи долази, под утицајем све гласнијих захтева жена за изједначавањем у правима са мушкарцима, у првој трећини овог века. Снажан утицај на класичну женску штампу извршиле су поново, седамдесетих година, струје новог феминизма. Њихово деловање резултирало је извесном политизацијом женских класичних листова, већом актуелношћу и информативношћу и увођењем битно другачијег система вредности од оног који доминира остатком садржаја традиционално опредељених листова. И, обратно, под диктатом захтева тржишта, подизања тиража и боље продаје, у феминистички оријентисана гласила (по правилу нискотиражна, краткорочна итд), почињу да се увлаче „вечите женске теме“ – лепота, мода, васпитање деце; тај спој, у коме се од читатељке очекује да истовремено буде и еманциповано, самосвесно, и женствено биће, назвао је Едгар Морен „осмозом женствености и феминизма“.

Кад је реч о домаћој савременој женској штампи, „осмоза“ женствености и феминизма испољава се кроз потпуно механички спој такозваних „алиби–тема“ са првих, ударних страница, у којима се говори о општим друштвеним проблемима, и остатка садржаја (много већег) који негује „културу женствености“. Ти ударни, „ангажовани“ текстови чине неку врсту дуга савремене према предратној напредној женској штампи из које она, једним делом, води порекло. Али, док је борбена штампа тежила подизању нивоа знања и свести жена о сопственом положају и настојала да жену извуче из њене традиционалне улоге, дотле савремена настоји да је у њој задржи. „Алиби–теме“ су заправо све што је од те напредне свести остало. Распоред и однос тема и текстова, простор који поједини садржаји добијају, коначно, изјашњавање читатељки о томе шта би волеле да прочитају у свом омиљеном часопису показује да је женска штампа потпуни рефлекс степена женине друштвене еманципације. Њена аполитичност, пасивност, неангажованост (Неда Тодоровић тачно примећује да је, у оној мери у којој је ангажована у управљању друштвом, жена заинтересована и за текстове који ту проблематику обрађују), конфликт између старих улога и нове свести који није превазишла, недвосмислени су показатељи поразне чињенице да социјалистичко друштво није било у стању да реализује своја програмска начела, и да је равноправност полова, законски призната током рата, била само неопходна жртва критичној друштвеној ситуацији. Анализа послератних женских листова показује да се промена из статуса партизанке ударнице, која је афирмисала нову идеологију женске успешности остварену кроз рад, у статус домаћице – мајке која је, притиснута обавезама, била принуђена да се врати у кућу да свом „пролетеру пере чарапе“, догодила, парадоксално, за свега неколико година, то јест да је патријархална свест поново оживела чим су изванредне (ратне) околности прошле.

Послератни женски листови својим практичним саветима (текстови типа „Уради сама“, „Лекар вам саветује“, и сл.), одговарајући на потребе читатељки, поново сведених на своје традиционалне улоге, преузимају у неку руку пружање помоћи у многим областима у којима је друштво затајило. Она линија утицаја на

женску штампу која води порекло из класичних грађанских узора логично се зато реafirмисала врло брзо и остала доминантна одлика листова намењених женама до данашњих дана.

У паралелном постојању вредносно опречних садржаја („алиби-теме“ и „женске теме“) Неда Тодоровић види одраз ситуације у којој је савремена жена разапета између захтева да се држи традиционалне улоге, према којој је целокупна социјализација усмерава, и нових могућности на које, у овом друштву, бар законски има право.

Неоспорно је да је штампа рефлекс стварности у којој постоји и о којој говори, али је исто тако неоспорно и било би неоправдано занемарити знатан утицај који она може да врши и врши на читалачку публику – на тој повратној спрези се и темељи њено постојање. Није, дакле, женска штампа та, да се послужи ауторичиним терминима, која условљава неравноправан друштвени третман жене, али је сигурно да га, таква каква јесте, заговара и афирмише, односно да може и да утиче на његову измену. То, међутим, много више зависи од оних који воде и уређују лист, од интереса и потреба којима су они вођени него од оних којима је лист намењен. Изговор да часопис мора да се прилагоди захтевима и законима тржишта може се прихватити само делимично. Да је потпуно тако, зар би у „женским“ листовима могле уопште да живе „друштвено ангажоване“, „алиби-теме“, кад испитивања тржишта говоре да се те рубрике готово и не читају, а њихово „диктирано“ постојање опет ништа не утиче на пад читаности ових листова. Уместо „друштвено ангажованих“ тема о којима жене сазнају из штампе другог типа (оне које је читају), не би ли текстови другачијег сензибилитета, који не догичу само проблем вртића, скупље уџбеника и сличне „материнске“ проблеме, могли да утичу на свест, на преиспитивање (вероватно и на већу читаност „ударних“ страна, чак и под условом да остатак листа остане непромењен, „заљубав“ неосвешћене масе читатељки, односно профита).

Зар би тако моћан утицај могао да се изврши на масе жена пре педесет година да ступе у војску, или да помажу НОБ или да учествују у обнови и изградњи земље, о чему све говори ауторка, да није било снажне пропаганде управо посредством „женских борбених“ гласила, каква је, на пример, била „Жена данас“, којој је у књизи посвећен знатан простор. Жена којој се тај часопис обраћао није била ни класно свесна ни политички писмена, а најчешће ни писмена уопште. Часопис, дакле, није био само одраз постојеће стварности. Његов задатак је био, поред осталог, да на ту стварност утиче и да је мења. Он је у томе и успевао све док се то поклапало са вишим политичким интересима. Логично је онда запитати се није ли заговарање патријархалне идеологије (са свим последицама које таква идеологија носи) у доброј мери израз потреба политичког естаблишмента који се, с једне стране, законским актима о равноправности полова, а с друге стране, „лажним универсализмом“ који каже да не постоје „женска питања“, већ само људска, односно друштвена, закљонио и осигурао од могућних посебних женских захтева, односно њиховог активног супротстављања носиоцима доминације.

Рекла бих још да је у иначе, по мом мишљењу доброј и исцрпној студији, неоправдано и неправедно изостала реч (изузев што се помиње у попису листова женских друштава) о „Женском покрету“, гласилу Друштва за просвећивање жене и заштити њених права, које је излазило пуних осамнаест година (1920–1938) и обраћало се „свим пробуђеним свесним женама“ с циљем „да се бори са тради-

цијама и да промени схватање човека о жени“. Часопис се залагао за политичка и економска права жена, за културну еманципацију, за мир у свету. На страницама „Женског покрета“ штампани су, поред осталог, текстови у којима се тражи опште право гласа за све грађане, измена грађанског законика, захтевала се израда закона о заштити материнства, критиковао се двоструки морал, итд. Добро артикулисани, својом слободоумношћу и оштрином којом су разобличавали патријархални морал, неки од ту објављених текстова и данас су актуелни. Разлог више да се о њима каже која реч. Ауторка, међутим, очигледно дубоко респектује „званични“ отпор према предратном „буржоаском“ феминизму и потпуно заобилази шеснаест година деловања и борбе овог часописа у ауторитарној држави каква је била предратна Југославија. У студији која се бави развојем женске штампе нема места таквој нетрпељивости, тим пре што је „Женски покрет“ дуго низ година био практично једини простор (од гашења „Једнакости“, 1920. године, до покретања „Жене данас“, 1936. године) у коме су жене могле да пишу о свом незадовољству, да изразе свој став и да захтевају право на елементарно људско достојанство.

Мирослава Малешевећ

Раде Познановић, *Традиционално усмено народно стваралаштво ужичког краја*, Посебна издања ЕИ САНУ, књ. 30, св. 1, Београд 1988.

Књигу Р. Познановића *Традиционално усмено народно стваралаштво ужичког краја* чине две целине. У првом, општем делу разматрају се поједини облици усменог народног стваралаштва с теоријско-методолошког и стручно-научног становишта на основу одговарајућих примера које је аутор забележио на терену и као творевине народног ума и духа, као поткрепљење и ослонац у закључцима, али и као штиво читаоцу, разврстао у другом документарном делу под смисаоним насловом *Без извора нема воде*. На тај начин повезао је јединство целог и дао му дубок филозофски смисао који је извукао из, како би рекао Његош „главе цијела народа“. Дакле, реч је о општем теоријском и посебном емпиријском текстуалном делу у коме су примери који имају обеље народне душе и описују поглед на живот и свет њихових творца.

Информатори од којих је Р. Познановић бележио умотворине потичу из свих друштвених слојева и свих насеља расутих по речним сливовима Лима, Бетиње, Увца, Дрине, Моравице и обронцима Јадовника, Златара, Златибора, Таре, Ужичке Црне горе и суседних им простора. Основу свему томе чини лонгитудинала: Златар – Златибор – Тара, где и данас „извика“ или уз струне инструмената одјекују лирско-епске творевине народног ума и духа или се препричавају као поука и поруке прозне мудролије проткане смисаоном дубоком народном филозофијом надалеко познатог, у науци често истицаног ерског варијетета.

Р. Познановић је нагласио да се у ужичком крају и до данас сачувало архаично дијафано певање са карактеристичним лирским и епским дво-стихом. Сачувани су и други видови усменог народног наслеђа (кратка шаљива прича, зврчка, узречице, пословице, загонетке, легенде). Обрађујући ову материју, бележећи је аутентично, у народу, „на извору“, Р. Познановић је приказао богатство и разноврсност усменог народног стваралаштва ужичког краја, одређујући тако његов тематски, временски и просторни оквир.

У тематском оквиру Р. Познановић је обухватио најраширеније облике усменог народног стваралаштва (песничког и прозног), узимајући местимично и друге видове духовног народног наслеђа (обичаје, обреде, веровања, варовања, игре, лексичке особине). Пошао је од облика који су са собом донели преци данашњег становништва ужичког краја досељени из Херцеговине, Црне Горе, Босне и Санџака (у ширем смислу). То је омогућило да се поређењем са ранијим истраживањима и савременим стањем уоче промене до којих је временом дошло у појединим видовима стваралаштва. У просторном погледу Р. Познановић је пошао од некадашње ужичке нахије, којој су, после балканских ратова, припојени и неки делови средњег Полимља.

Материјал је записиван на скуповима (свадбе, прела, сабори), фолклорним манифестацијама, помоћу анкета, преко ученика у школама. Све је бележено савременим техничким и другим помагалима. При коначном уобличавању своје расправе, Р. Познановић је кроз умотворине приказао и етничку структуру становништва и уз поједине облике традиционалног усменог народног стваралаштва зналачки обрадио и савремено стање народних умотворина у ужичком крају.

Материјал о коме је реч разврстан је у одговарајућа поглавља. У поглављу: *Носиоци народног усменог стваралаштва* реч је о саставу становништва ужичког краја и његовом уделу у садржају усменог народног стваралаштва. Поглавље *Облици и садржаји усменог народног стваралаштва у ужичком крају* подељено је у више одељака, и подељака, у којима се класификују и обрађују лирске народне песме, кратке приче, пословице, изреке, загонетке и легенде. Обрађена су и три начина певања позната у ужичком крају (певање „извика“, односно „кајда“, певање „на бас“ или „арију“ и савремено певање, у народу обележено изразом „мелодија“). Утврђени су друштвено-историјски корени сва три вида тог певања. Посебна пажња посвећена је певачима и групама певача. Реч је о појединцима, паровима певача и певачима у групама. Занимљиве су у паровима комбинације у којима могу учествовати два мушкарца или две жене, затим муж и жена, мајка и син, брат и сестра, а не друге комбинације, што до сада није истицано у литератури.

У класификацији лирских песама Познановић се није поводио за Вуком Караџићем и Војиславом Ђурићем, већ је издвојио 17 група, описујући и анализирајући сваку групу појединачно, уз поређење са песмама сличног садржаја у раније објављеним збиркама. Реч је о песмама митолошког и баналног садржаја, обредним, песмама уз рад, чобанским, свадбеним и сватовским, песмама о завичају, ратним, славским, успаванкама, породичним и социјалним, љубавним, бројаницама, бекријским, песмама уз игру, шаљивим и здравицама, као прелазном облику између песме и прозе, с посебним нагласком на њихову моралну вредност. Свака од поменутих група анализирана је садржајно, уз податке о месту, времену и казивачу од кога је умотворина за-

бележена. Где год је то било могућно, утврђена је слојевитост уз истицање промена од архаичких ка савременим садржајима.

Одлика Познановићеве анализе је уочавање детаља који има изузетан значај за целину, песму и проблеме о којима је у њој реч.

Поглавље *Епске песме и гусларска традиција у ужичком крају* заснива се на око 50 песама које је аутор забележио на терену. Анализиране су најпре старије песме које се могу уврстити у оквир наше класичне епике, које су до сада остале непознате јавности иако имају ширу историјску и друштвену поруку. Уз то, посветио је пажњу и женама гусларима, које такође у ужичком крају негују и преносе епску поезију у њеном класичном облику.

Ужичка кратка шалџива прича је посебно поглавље у оквиру ове расправе. Реч је о хумору, анегдоти и зврчки као специфичној појави усменог стваралаштва у ужичком крају. Шалу и зврчку ствара живот, а појединци је обликују.

У делу рада под насловом *Пословице и изреке у ужичком крају* аутор је указао на значај овог облика усменог народног стваралаштва које настаје као резултат искуства и колективне народне мудрости. Забележио је око хиљаду и две стотине пословица и изрека које нигде нису објављене, већ чине саставни део „пословичког говора“ ужичког краја. То обиље народне мудрости Познановић је разврстао у 24 целине, међу којима су пословице и изреке у којима се приказује: лудост и глупост, рад и нерад, лаж и истина, срећа и несрећа и слично, што такође чини значајан прилог паремиологији (науци о пословицама).

Народне загонетке, приказане у посебном поглављу као стваралаштво за „гимнастичење ума“ које настаје уз рад, део су усменог народног стваралаштва и израз ума и духа становника ужичког краја.

Брзалице је Р. Познановић посматрао као изазов – чик брзо – односно „лом језика“. Овај вид се задржава још само понегде код деце основношколског узраста.

Народне клетве аутор проматра као „негативну поруку“ у којој се, уз сујеверје, изражава веома снажан степен мржње. Овом проблему Р. Познановић је такође посветио одговарајућу пажњу и дао прилог даљем проучавању проблематици о којој се до сада у науци мање расправљало.

Легенде у ужичком крају које је аутор сакупио и анализирао обухватају предања о личностима и догађајима. Ипак, у њима није увек садржана историјска истина.

Као што је и у *Закључку* истакнуто, ова студија Р. Познановића о традиционалном усменом народном стваралаштву ужичког краја јесте једна обухватна синтеза о крајње заосталим уметничким средствима и изразито напредним стремљењима у укупном народном животу и његовом колективном уметничком садржају. Праћен је стваралачки процес који поступно обухвата широк оквир – од тотемског садржаја до приказивања хероја револуције и хероја рада у савременом раздобљу. Снагом аргумената показује како становништво ужичког краја и данас све преживљено чува у песми, причи, пословици, легенди и другим облицима усменог народног израза. Уочене су преломне фазе изражене у променама од 1945, затим 1952, са престанком откупа и расформирањем земљорадничких задруга, изградњом индустрије и пруге Београд – Бар. Указао је, такође, на обликовање новог „модела пона-

пања“ по угледу на друге средине, вакууме и фазе између напуштања старог и примања новог. Посвећена је пажња не само ономе што је било „некад“ већ је заједно с тим приказано све оно што је постојало, оставило трагове и наставило да се развија у оквирима усменог народног стваралаштва као прилог нашем и општем културном наслеђу у савременим условима.

Из овог макар и уопштеног осврта уочљиво је да је Р. Познановић своја разматрања засновао на обимном материјалу који је сам скупио на терену, разврстао га и архивирањем учинио доступним јавности. Правилним методским приступом и суптилним анализама показао је на конкретним примерима све битније одлике усменог стваралаштва становништва ужичког краја. Осећањем и смислом за компарацију одредио је место и улогу овог стваралачког процеса у ширим оквирима, дајући на тај начин зрео научни прилог проучавању нашег културног наслеђа. Усмено стваралаштво овде није посматрано изоловано, већ као израз и одраз целокупног народног живота у најширем смислу речи. У томе је управо и највећа вредност ове Познановићеве студије.

Петар Влаховић

Maurice Godelier, *To be a Marxist in Anthropology*, On Marxian Perspectives in Anthropology, Essays in Honor of Harry Hoijer 1981 by Sidney Mintz, Maurice Godelier, Bruce Trigger, Published for the Ucla Department of Anthropology by Undena Publications, Malibu 1984, 35–57.

Са појавом низа марксиста антрополога у Француској 60–их година XX века, марксистички приступ у антропологији почиње да представља битан чинилац не само у развоју француске антропологије већ и у самом епистемолошком развоју антропологије као науке. У оквиру марксистичког приступа постоје различите варијанте и схватања, од којих је једно од најзначајнијих, свакако, схваћање Мориса Годелиеа. Полазећи од тезе да између марксизма и структурализма постоје значајне додирне тачке, Годелие у својим радовима развија структурално–марксистички метод и теорију, настојећи да покаже да марксизам није, и не сме да буде, вулгарни материјализам. Тако се оно што Морис Годелие износи у раду *To be a Marxist in Anthropology* и што назива само једном, својом, варијантом марксизма у антропологији, може означити као својеврстан структуралистички марксизам који има сличности, али и значајних разлика у односу на схватање Алтисера као родоначелника овог правца.

Одговарајући на позив Универзитета Калифорније да одржи предавање о марксизму и његовим перспективама у антропологији, Годелие показује, како каже, где је и где мисли да јесте, истовремено показујући где јесте или где тежи да буде француска антропологија марксистичке оријентације. Износећи путеве и утицаје под којима се развијала његова научна мисао, аутор нам омогућава да сагледамо мисаоне помаке у његовом развоју као марксисте–

–антрополога, као и шта данас, у зрелој фази стваралаштва, за њега значи бити марксиста у антропологији.

Прелазећи пут од филозофије, преко економије, до антропологије, Гodelие се приближио ономе „у шта данас верује“, наиме, „... да марксиста не мора неопходно да буде специјалиста за економску антропологију“ (стр. 38). Он пориче значај и смисао такве уске специјализације која је у супротности са његовим схватањем и применом антропологије као науке која нема других граница осим оних које јој постављају властите методе и теоријске основе. Марксиста, по његовом мишљењу, мора да развија антропологију, марксистичку теорију сродства и марксистичку теорију религије. Основни предмет његовог интересовања треба да буде друштво као систем друштвених односа и његове трансформације. Стога марксизам за Гodelиеа, како то уосталом и сам наглашава, *сада* не представља теорију производње. То је теорија производње друштва, а не теорија о производњи у друштву (стр. 44). У односу на радове с краја 60-их и почетка 70-их година у којима је показивао заснованост својеврсне економске антропологије и када се „... наивно бавио економском антропологијом као начином да се буде марксиста у антропологији“ (стр. 38), такво становиште у извесном смислу представља промену у начину мишљења Мориса Гodelиеа.

У даљем излагању аутор у сажетом, често сумарном облику износи своје опште, апстрактне ставове о основним проблемима које развија у свом раду, који, како каже, није развој једне економске антропологије. Већина ових теоријских питања је шире разматрана у посебним радовима и овде њихово излагање представља, може се рећи, само сиже ауторовог теоријског концепта. Међутим, треба рећи да је форма овог рада умногоме одређена његовом сврхом, а то је – укратко изложити сопствено виђење домета и могућности марксистичког приступа у антропологији.

Гodelие резимира своје схватање о кључним проблемима марксистичке теорије:

- 1) о разлици између базе и надградње;
- 2) о неким марксистичким концептима као што су начин производње, друштвено–економске формације и процеси прелаза;
- 3) о идеологији.

Да би ти проблеми најпре били схваћени, а затим у анализи конкретних друштава и решени на прави начин, потребно је, пре свега, стварно разумети самога Маркса и његову централну грађу о узрочности базе у последњој инстанци. Стога се Морис Гodelие залаже за структурално–марксистички приступ у анализи друштвене стварности. Његов приступ се темељи на схватању да је разлика између базе, односно онога што се назива производним односима и надградње у суштини разлика међу функцијама, а не међу институцијама. Циљ таквог приступа је откривање оних друштвених односа који у друштву избијају у први план и функционишу као производни односи, то јест као односи који имају функцију репродукције друштва.

Такво гледиште подразумева утврђивање стварних функција структура и односа који чине друштво, које за Гodelиеа не представља систем нивоа или „инстанци“ као за Алтисера, већ систем друштвених односа који су хијерархизовани према природи својих функција. С друге стране, са таквог становишта аутор је могао да критикује механичка и крута тумачења по којима

идеологија представља један ниво друштва који је пуки одраз економских структура, као и Алтисерово схватање идеологије као скупа илузорних идеја. За Годелиеа, идеологија као систем мишљења представља функционални део друштва који мора бити у сагласности са функционисањем осталих структура друштва. Идеје нису само одраз садржаја друштвених односа. Оне су од почетка њихов део и као такве представљају услове или део услова производње друштвене стварности (стр. 50).

Доказујући да изворни марксизам нема додирних тачака са схематизованим приказом развоја начина производње као једнолинијског следа, који су развили постстаљинистички марксисти, аутор укратко износи основне теоријске принципе марксистичког концепта процеса прелаза. Прелаз феудализма у капитализам, марксизам објашњава у светлу дивергентне еволуције друштава, а која се развија на бази противречја унутар феудалне структуре производних односа у чијим су се оквирима јавили нови елементи, елементи капиталистичког начина производње. Појава елемената новог начина производње утиче на модификацију и коначно нестајање старијих структура. До превласти капиталистичког начина производње долази стварањем „властите“ материјалне основе, индустријске производње, која ће уништити феудални начин производње као основу на којој се капитализам, у ствари, развио.

На крају треба рећи да овај рад Мориса Годелиеа, упркос концизности излагања, или управо због тога, омогућава сагледавање и разумевање основних теоријских поставки и захтева структурално-марксистичког приступа у антропологији или марксистичке антропологије, која није више „галска шала“, како је то једном рекао Лич.

Зорица Ивановић

Fred W. Riggs (yp.), *Ethnicity, Intercoccta Glossary, Concept and Terms Used in Ethnicity Research, International Conceptual Encyclopedia for the Social Sciences: Vol. 1, USA 1985, 234 страна*

Intercoccta речник је идејни речник из једног поља друштвених наука – етници т е т а, што укључује и проблеме раса и нација. Committee on Conceptual and Terminological Analysis (COСТА) of International Social Science Council осмислио га је с намером да олакша проблеме терминолошке двосмислености и нејасноће који се често јављају, нарочито у друштвеним наукама. У тим областима проучавања нелогизми су непожељни, па се најчешће већ постојећим терминима приписују нова значења. Његов циљ је и олакшавање увођења нових идеја и термина у ово истраживачко поље. Стога је овај речник идејни, јер уместо да дефинише значења одређених речи као алфаветски речници, у њему сваки податак почиње описом неког концепта, а затим је дат термин

који се користи, или може бити коришћен, да га означи. Дакле, нови тип речника се заснива на обрнутом принципу (идеја до термина, уместо реч до смисла); те је он дескриптиван и не може се радити по алфабетском правилу. Начелно, сваки концепт из речника може се наћи у документима и радовима стручњака на пољу етничких истраживања.

Поред *Увода*, *Извора* и *Индекса*, речник има два дела. Први разматра параметре етничких истраживања, а други део представља главни текст, односно сам *Речник*. У *Уводу* је изнет историјат *Речника* и главни циљеви, а затим следи поглавље са упутствима „Како и зашто користити *Intercosta* речник“. Уводни део се завршава листом учесника у изради *Речника*.

Први део представља есеј Erica S. Casino о радовима на проучавању етницитета. Резултати његових истраживања су показали да се проблем етницитета разматра како у оквиру друштвених наука тако и у оквиру интердисциплинарних програма, и то са различитих становишта (*Етницитет као политика*, *Етницитет као психологија*, *Етницитет као класификација* и *Етницитет као истраживачко поље*). Као додатак овоме есеју дата је листа организација, регионалних и интересних група, часописа који се баве неким аспектима етничких феномена.

Други део, главни текст *Речника*, уређен је по принципу хијерархије, па је према сродности идеја најпре подељен на четири целине. Даље, свака целина је подељена на: категорије, класе и поткласе (ако их има) сродних концепата. На самом почетку овог дела дат је најпре табеларни приказ свих класификација означених алфабетском номенклатуром, на следећи начин: за део се користе два слова (AIE), за категорије једно слово (A), за класу два слова, при чему је друго слово самогласник (AE) и за поткласе три слова (AED). Затим, следе одреднице уређене на наведени начин (в. пример на крају). У свакој одредници дата је идејна дефиниција, одговарајући термини и цитати из литературе у којим је концепт коришћен и/или на основу којих је дефинисан. Поред дефиниције, напомена „cf“ води корисника до сличних идеја. У свакој одредници могу бити понуђена три типа термина: *недвосмислени термин* (UT) који нема других значења у истраживању етницитета, *двосмислени термин* (ET) двозначан у подручју проучавања етницитета, и *препоручен термин* (ST), који се додаје кад су сви доступни термини за дати концепт или двосмислени или неприкладни за употребу. Он, међутим, није наведен као обавезан термин. Свако га може користити ако га сматра подесним, а ако не – може предложити прикладнији. Тада се од корисника очекује да приложи цитат, да оправда прикључење новог термина *Речнику*. Најбоље је ако је то нов недвосмислен појам (UT). ET термини, дефинисани у другим одредницама, имају и симбол који корисника води и до додатног смисла исте речи. Ако нема других дефиниција у овом пољу проучавања, таква напомена је придодата. Цитати у речнику имају двоструку улогу. Они обезбеђују доказ о употреби концепта или термина. Али, такође, помажу кориснику да пронађе извор теоријског и истраживачког контекста у којима је концепт употребљен.

База података *Речника* је компјутеризована, тако да јој лако може бити придодат сваки нови податак, концепт или термин. Дакле, основна сврха речника је да корисници, а то су у овом случају писци, имајући на уму одређену идеју, релативно једноставно у *Речнику* пронађу да ли је она већ дефинисана

и који се термин користи за њено означавање. Ако су термин или концепт нови, они лако могу бити придодати.

На различитим географским ширинама за исту идеју се често користе различити термини. Стога Intercosta речник употребљава и следећу сигнализацију (A) за амерички контекст употребе, (B) за британски и (R) за руски. На пример:

етнички означитељ (B), етничка особина (A), етничка опрема (R)

То омогућава писцу који пише за одређену публику да одреди најприкладнији термин или, ако жели да буде разумљив у више средина, паралелно може користити и синониме стављањем у заграда.

На крају *Речника*, осим *Библиографије*, налази се и алфабетска Листа термина. Поред сваког од њих налазе се слова и бројеви који упућују корисника на део и страну *Речника* где је дата идејна дефиниција коју дати термин означава и цитат из литературе у којој је употребљен.

Пример

ДРУГИ ДЕО Е/1	Activities: processes and operations (Активности: процеси и операције)
	подељен је на следеће категорије:
F	General Ethnic processes (Општи етнички процеси)
G	Specific (objective) processes (Специфични објективни процеси)
H	Specific (subjective) processes (Специфични субјективни процеси)
I	Ethnic operations: transitive actions (Етничке операције: преносне акције)

Категорија G подељена је на следеће класе:

GA	Events and actions affecting ethnic phenomena (Догађаји и радње који утичу на етнички феномен)
GE	Processes affecting ethnic identity (Процеси који утичу на етнички идентитет)
GI	Processes characteristic of ethnic communities (Процеси карактеристични за етничке заједнице)
GO	Processes that change relations between ethnics a non-ethnics) (Процеси који мењају односе између етника и не-етника)
GU	Processes that change interethnic relations (Процеси који мењају унутаретничке односе)
	Класа GI подељена је на поткласе:
GID	Ethnic practices (Етничка пракса)
GIK	Ethnic movements (Етнички покрети)

GIP	Ethnic outcomes (Етничке последице) Поткласа GID подељена је на следеће концепте:
GID 1	Ethnic practice (Етничка пракса)
GID 2	Ethnic activism (Етнички активизам)
GID 3	Ethnic claim (Етнички захтев)
GID 4	Ethnic parochialism (Етнички пароксијализам) Пример за одреднице:

(GID 1) characteristic practices of an *ethnic organization* manifestations of *ethnic movements* (including *ethnic action* and *ethnic ideology* (NEN 3) (GIK 1) (GIP 1) (KU 1)

UT: ETHNIC PRACTICE

ST: ETHNO-POLITICAL PRACTICE, ENDO-ETHNIC PRACTICE

+ citations...

(GID 1) карактеристичне праксе *етничке организације* манифестације *етничких покрета* (укључујући *етничку акцију* и *етничку идеологију* (NEN 3) (GIK 1) (GIP 1) (KU 1)

UT: ЕТНИЧКА ПРАКСА

ST: ЕТНОПОЛИТИЧКА ПРАКСА, ЕНДОЕТНИЧКА ПРАКСА

+ цитати...

Можемо закључити да Intercosta речник доприноси разјашњавању терминолошке конфузије која влада у проучавању етницитета. С обзиром на то да је замишљен као идејни, *Речник* помаже свима који се баве проучавањем етничких проблема да, с једне стране, за своје идеје и концепте пронађу одговарајуће термине, а, с друге стране, подстиче креативан приступ у проучавању и расветљавању комплексних појава ове области.

Мирјана Павловић
Мирослава Лукић-Крстановић

Helena Johnová, Jitka Staňková, Ludvík Baran, *Lidový malovaný nábytek v českých zemích z muzejních sbírek*, Praha 1989, с. 200.

Из пера два врсна стручњака хелене Јонове и Јитке Стањкове, познавалаца народног ликовног стваралаштва и уз уметничке фотографије Лудвига Барана а у издању „Панораме“ из Прага, изашла је књига која вишеструко плени пажњу стручне и културне јавности.

Народно сликано покућство у Чешкој синтеза је дуготрајних студија, свестрано обрађене и анализирание грађе, са велелепним илустрацијама у колору (134) и неколико црно-белих (9). У овој луксузно опремљеној књизи ауторке су у згуснутом, али веома аргументованом штиву јасно представиле: развој кроз историју народног покућства у Чешкој, па мајсторе и одлике њиховог сликарства. Затим говоре о орнаментима који су сликани и техникама малања на покућству. Говоре и о томе које се композиције сликају на одређеним предметима. Доста пажње посветиле су прикази и упоредној анализи основних регионалних одлика сликаног народног покућства. У закључку резимирају резултате до којих су дошле. Књига је снабдевена и Списком музеја, после кога следе илустрације на 80 страна, напомене уз текст, списак – каталог предмета којима је илустрована студија. У каталогу се налазе детаљни описи и остали потребни подаци. Приложен је и избор из литературе, кратак речник специфичних израза, кратак резиме на немачком језику са списком илустрација и, најзад, предметни регистар.

Из изложеног садржаја јасно је да је књига намењена колико стручњацима, чини се још више свима који су заинтересовани за сликани народни намештај и уопште народно ликовно стваралаштво. Текст и излагање јесу научни, али су истовремено доступни и разумљиви сваком образованом читаоцу. Посредством извршних илустрација може се стећи увид и добити многе корисне информације и сазнања чак и кад се не познаје чешки језик.

Рецимо још и то да сликано покућство у Чешкој, по својим карактеристикама, има све одлике основе народног стваралаштва те врсте на ширем средњоевропском и уопште европском простору. Осликавање покућства на простору Чешке може се поуздано пратити од краја XVII века. Највише домете у уметничко-стваралачком погледу досегло је на размеђи XVIII и XIX века, а силазна линија уочава се од половине XIX века. Продукција сликаног народног покућства губи се почетком XX века. То показује да и оно дели судбину осталих видова народне ликовне уметности у земљама средње Европе. У ствари, са раслојавањем сељачких друштва и настајањем индустријског раздобља престају да постоје услови и потреба за традиционалним ликовним изразом у некадашњим облицима. Неки елементи се касније уграђују у индустријску и високозанатску продукцију, али намењени другим друштвеним слојевима.

Најзад, уз све похвале које се могу изрећи за припрему овог студиозног дела, треба истаћи да нам омогућава и то да на лагодан начин упознамо значајан део народне ликовне уметности стваране у чешким земљама.

Никола Пантелић

Emma Sánchez Montanes, *La cerámica precolombina: el barro que los indios hicieron arte*, Anaya, Madrid, 1988 (Biblioteca Iberoamericana, 6)

Andrés Ciudad, *Los mayas: el pueblo de los sacerdotes sabios*, Anaya, Madrid, 1988 (Biblioteca Iberoamericana, 8)

Како се приближава 500. годишњица нечега што ће европоцентристи назвати „открићем Новог света“, а умеренији *сусретом два света*, организује се све више скупова и објављује све више публикација чији је циљ да на неки начин приближе два света. Проблем настаје кад се увиди сва вишеслојност тих светова: с једне стране, Европљани, с друге индијанци, затим потомци Европљана – мелези и местици, богати – сиромашни, хришћани – они који су сачували стара веровања и обичаје, образовани – необразовани, итд. Већ је на први поглед јасно да се многе групе из те дихотомије преклапају и да многи појединачни чиниоци могу да прелазе из једног „света“ у други, и обратно, што додатно отежава покушаје тумачења, али и продубљује јаз између онога који тумачи и онога што се тумачи.¹ У таквој ситуацији, једна од могућности остаје да се крене путем онога што је Макс Вебер назвао „вредносном неутралношћу“, односно, да се догађаји и културе настоје сагледати у контексту у коме су настали, узимајући у обзир (тада) актуелне историјске и културне чиниоце и избегавајући мешање ставова који су производ наше културе са ставовима које треба да тумачимо и евентуално проучавамо. На овом трагу, обиље етнографског материјала који потиче из култура Мезоамерике (део Средње Америке где су настајале такозване високе културе – Олмеци, Маје, Астеци, и сл.) пружа многе могућности за различита тумачења, али и за потпуно неоправдано „пресликавање“ садашњих обичаја и веровања у далеку прошлост и потпуно игнорисање културне еволуције и прилагођавања измењеним духовним, социјалним, економским и еколошким околностима.² Овде помињемо, пре свега, Мезоамерику. Међутим, метод повлачења сличних „етнолошких аналогја“ врло је распрострањен и у осталим подручјима, и њему често прибегавају археолози и антрополози кад су им потребни „докази“ за њихове тезе. О вредности „доказа“ који „прескачу“ читаве миленијуме и оперишу са нечим тако магловитим као што је „универзално јединство људског духа“ (који, према оваквим тезама, делује на исти начин у *сличним* околностима, без обзира на све друге чињенице) мислим да није потребно расправљати.

1. О проблемима везаним за тумачење много је писао велики амерички антрополог Клифорд Герц, а недавно је на нашем језику објављен његов текст *Бити тамо, писати овде* (Преглед бр. 247, стр. 58–63, Београд 1989).
2. Занимљиво је да оваквом пресликавању, мада се оно заснива пре свега на етнографском материјалу, сами етнографи и етнологзи прибегавају врло ретко. Кад је о Мезоамерици реч, још давно је професор Воут протествовао против овакве злоупотребе етнографских истраживања (E v o n Z. V o g t, *Ancient Maya and Contemporary Tzotzil Cosmology: A Comment on Some Methodological Problems*, *American Antiquity* 30 (2), 192–195, Salt Lake City, 1964).

Један од занимљивих покушаја тумачења пружа новопокренута едисија шпанске издавачке куће Anava, с циљем да се из пера реномираних аутора шира јавност упозна са различитим аспектима латиноамеричких култура. Књиге су малог формата, тврдих корица и са мноштвом фотографија у боји, изузетно квалитетно штампане, писане читко и јасно и за лаика, свака на укупно 128 страна. Тако читалац има пред собом и изузетан визуелан и естетски доживљај књиге коју је лепо не само прочитати већ и погледати.

Књига Еме Санчес Монтањес представља изванредан („школски“) увод у проучавање преколумбовске керамике. Након уводних напомена о керамици као сведочанству давно ишчезлих култура, специфичне технике израде (као што је познато, у древној Америци точак није коришћен ни у грнчарству – иако су прављене дечје играчке са точковима), мноштва функција керамике и односа керамике и културе, први део текста завршава се разматрањем контроверзног порекла јужноамеричке керамике. Наиме, шездесетих година су поједини истраживачи претпоставили да је керамика културе Валдивија у Еквадору (3500–1800 г. пре н.е.) „увезена“ или „донесена“ од стране културе Јомон са јапанског острва Кјушу. Ова теза је одмах наишла на значајан одјек међу „дифузионистима“ (пошто човек није настао на тлу Америке, према њиховом схватању, потпуно је „неприродно“ чак и америчке културе сматрати аутохтонима), и требало је доста напора да се у просторствима Амазоније утврди читава секвенца развоја керамике пронађене на обалама Еквадора. У међувремену је прецизнијим датовањем непобитно утврђено да је еквадорска керамика старија од јапанске. Други део књиге бави се мезоамеричком керамиком, уз истицање значаја изузетно сложених фигурица са западне обале Мексика за разумевање свакодневног живота (пошто је мноштво сцена, чак и из кућног живота, веома реалистички приказано), затим ту су и „насмејане главе“ са обала Мексичког залива, урне из гробова Цахаке, мајанска погребна керамика и неколико примера истинских ремек-дела са острва Хаина (некрополе мајанских аристократа код северозападне обале полуострва Јукатан).

У трећем делу дат је преглед Кариба, Колумбије, Венецуеле и Еквадора (на жалост, вероватно услед просторне ограничености, нема помена изузетно занимљивих артефаката из Костарике), док је четврти део посвећен перуанској керамици. То је текстуално најсадржајнији и најбогатији део књиге, можда баш због усредсређености на једно географски мање подручје, и аутор највише пажње посвећује погребној симболици различитих предмета, као и керамици културе Моче (100–500 г. н.е.), из које потичу можда најлепши керамички предмети које је човек икада израдио. Наравно, ту је и неизбежно поглавље о еротском симболизму фигурица ове културе, пошто је то јединствен случај да се сексуалном чину у пластичним уметностима посвећује таква пажња, уз наглашени реализам и смисао за детаљ.

Последњи, пети део, садржи осврт на Амазонију, северну Аргентину, древне културе САД, али и очување техника израде у савременим заједницама, као и трансформацију керамике под хришћанским утицајима.

Кад се има на уму ширина подручја које покрива рад његове колегинице, Андрес Сиудад је имао много лакши посао. Његов рад је био оптерећен парадоксалном чињеницом да је то први краћи текст који на шпанском даје општи преглед цивилизације са којом су Шпанци многоструко повезани. Наравно,

Срђа М. Павловић, *Монголски пиктограм* (етнолошки осврт), издавач „Научна књига“, Београд 1989, с. 118

Југословенска етнолошка наука, уосталом као и европска, после дуже времена добила је једну књигу која нам приближава народни живот и културу монголског народа која је стварана и обликована више од 45 векова. Срђа Павловић се потрудио да нам покаже оно најбитније што је „на големој тамној сјени историјског времена монголски народ утиснуо (као) свој духовни петроглиф, трајан и препознатљив у општој ризници људске цивилизације“. То је било утолико потребније кад се зна да је то стваралаштво имало одраза и у широј историјској прошлости евроазијског континента, преко кога су прешли носиоци оне чувене „пастирске културе“ која ни издалека још није проучена онако и онолико колико то заслужује као део светског историјског наслеђа. Срђа Павловић је с разлогом уочио и потрудио се да документовано покаже „да у (свему) томе има неке особене азијске, косооке, степске мистерије и метафизике“. Потрудио се да нам неке појаве и проблеме научно одгонетне, протумачи и приближи оквирима нашег научног размишљања.

Књига *Монголски пиктограм*, као што је и у поднаслову наглашено, јесте етнолошка монографија. У њој се говори о монголској постојбини (земљи) и народу, историјској прошлости тога народа, етничком племенском саставу, религијским представама и веровањима Монгола, привређивању и исхрани, споменицима материјалне културе и неким обележјима духовног народног стваралаштва. Све је то снабдевано обиљем фотографија, пописом коришћене литературе и општим индексом појмова, разуме се уз резимее на енглеском, француском и руском језику.

После *Увода*, у поглављу *Земља и народ* (с. 1–4), аутор наглашава да би се данас могло говорити о монголским земљама, јер неке монголске територије улазе у састав Кине (Унутрашња Монголија) и СССР-а (Бурјат Монголија). Приказане су географске и геополитичке одлике Монголије, чија површина данас износи 1,565.000 km². Територија данашње Монголије чини велику вододелницу између Тихог, Индијског и Северног леденог океана. Дакле, реч је о простору великих контраста: планина (Хинган, Алтај и друге), равнина, пустиња (Гоби или Шамо). Становништво ове простране земље од приближно 1,800.000 житеља, од којих око 450.000 повремено живи у Улан Батору, састављено је од многих сродних племена која се са својим стадима, као исконски сточари, по потреби, крећу од једног до другог краја ове простране земље.

У поглављу *Монголи кроз историју* С. Павловић је пратио кроз двадесетак векова организовање и развој монголског друштва. У премошћавању великих епоха ослањао се на археолошки материјал и кинеске писане изворе јер је монголска држава својевремено, као што је познато, захватила знатно јужније области и приморала Кину на подизање Великог кинеског зида. Њени ратници допрли су и до Европе, где су створили најмоћнију империју и изазвали добро познату тзв. велику сеобу народа у IV веку нове

ере. Приказана је концизно целокупна друштвено–политичка историја Монголије, од најранијих дана до нашег доба.

У посебном поглављу *Основни подаци о монголским племенима* аутор је пружио низ веома занимљивих података о територијалном распрострањењу и карактеристикама појединих племена. У сваком случају, реч је о етничкој историји Монгола и њиховом развоју у простору и времену. Приближени су нам Ухуанци, Сјамби, Хојху (Ујгури), Жужани, Тугју, Хагаси (Киргизи) и Кидани, а свако од тих племена дало је, као и Тунгузи, свој прилог етничкој прошлости Монголије и монголске етничке заједнице.

У поглављу *Неке религијске представе код Монгола*, аутор је уочио и описао разноврсна политеистичка веровања која су доминирала у предбудистичком периоду, односно до IX века нове ере. Приметни су трагови анимизма, тотемизма, култа предака, веровања у добре и зле духове и неку врсту „божанстава“ природе (поља, река, планина). Та схватања и веровања живела су и даље упоредо са будизмом као званичном религијом. Са доста пажње аутор је обрадио и монголску варијанту будизма који се развија посредством ламаизма.

Поглавље за себе чини *Начин привређивања и исхрана*. Монголска племена привређивала су, као што истиче аутор, онако као што је то у истим раздобљима чинило становништво и у другим деловима екумене. Реч је о скупљању хране, лову, риболову, сточарству, а унеколико и земљорадњи. Основу монголске исхране чине месо и млечне прерађевине, а од пића веома омиљен је кумис, напитака који се припрема од кобиљег млека.

У поглављу *Неки споменици материјалне културе* С. Павловић говори да је на монголској територији откривен велики број разноврсних археолошких налаза, што по аутору „свједочи о томе да су се цивилизације Централне Азије паралелно и прилично независно развијале од цивилизација у другим крајевима свијета“. Анализом артефаката потврђује се палеолитско раздобље, затим кроз културу Јан Шао неолитско доба, а затим следе раздобља Ју и Жоу (XV – XIII век). Посвећена је одговарајућа пажња раздобљу бронзе и обради метала, посебно злата и сребра, као и украшавању (сликарство, на пример). Говорећи о градитељству С. Павловић је истакао да су пронађени документи који сведоче да је у периоду од III до I века пре н.е. у Монголији постојало више од 200 села и градова подигнутих од тврдог материјала, а око 400 оних чији су се становници бавили обрадом земље и наводњавањем. Касније је јурта постала најприменивије не само станиште обичног човека него и резиденција кана, храм, а данас служи и као дом здравља, пошта, школа. Штавише, јурта се подиже и на точковима. То је позната кибитка, која се по потреби превози с места на место.

Описани су занати и истакнута улога орнамента у животу монголског становништва. Пажњу привлачи *сојомбо*, национални амблем постојаности народа и земље, који обједињује ватру, Сунце и Месец са трајном поруком: нека вечито живи и цвета монголски народ.

Одећа и обућа, мада са мањим локалним и племенским разликама, прилагођена је, као и начини неговања косе, не само традицији него и поднебљу. Оружје и опрема имају нападно одбрамбени карактер јер служе за ударање, бацање, бодење и сечење. Чак и неке игре имају ратничку поруку.

У одељку *О неким аспектима духовног народног стваралаштва* аутор констатује да се усмена народна традиција развијала под утицајем индијске културе, која је прилагођавана монголском стилу причања и живљења. То потврђују многе легенде у којима има веома архаичних садржаја, као на пример о самозачећу (партеногенези), постанку Ујгура од полног односа вука и девојке (тотемизам), бајци о капи због магарећих ушију кана (код нас: У цара Тројана козје уши), сродству по млеку, затим причама о скривеном благу, храбрости појединаца и сличном. Има речи о музици и игри. Игре дочаравају живот пастира, лет птица, радње у јурти и изван ње. Приказане су тзв. тријаде, песме од три стиха, лирско-дидактичког садржаја. Има загонетки у којима се говори, на пример, о коњу, степи, ветру, дути, Сунцу, Месецу. Све оне садрже искомске поруке и поуке.

Приказане су народне игре, пре свега оне ратничког садржаја (рвање, утрке на коњима, гађање из лука и стреле). Аутор је запазио и истакао рецитовање као вид неговања усменог песничког стваралаштва. Рецитује се у част стрелца, коњаника и свих особа чије подвиге треба обележити. Многе од тих похвала исписују се, на пример, на штиту.

Музички инструменти су бројни и разноврсни. Преовлађују гудачки, а за неке, као за гудачки инструмент морин – хур, који има својство обележја етничког идентитета, постоје приче о њиховом настанку. Морин–хур је по традицији, на пример, настао као инструменат за ублажавање туге за спаљеним крилима коњу са натприродним својствима, као код нас Јабучилу војводе Момчила из епске поезије. Јавља се и призивање кроз песму и ратничко изговарање стихова које има шаманске поруке. Описана је церемонија погребна, која се завршава клањем ратничког коња на његовом гробу. Све то рађа поглед на живот и свет који је С. Павловић беспрекорно изразио монголском изреком: „Мушкарац се рађа у јурти, а умире у степи!“ То је она наша његошевски речено „борба непрестана“, коју нам дочарава књига Срђе М. Павловића, из које убедљиво сазнајемо језгровит и оправдан ауторов закључак: „Монголско народно стваралаштво зрачи истом оном снагом као и кинеско, индијско, грчко, египатско, словенско, западноевропско, арабљанско или англосаксонско народно благо“. Ово нам је речју, документом и сликом очигледно и вишеструко потврдио у својој књизи *Монголски пиктограм (етнолошки осврт)* њен аутор Срђа М. Павловић.

Уверио је и писца овог саопштења да и у спољној Монголији живи дух и речи Монгола из унутрашње Монголије (Кина), које је забележио још далеке 1956. код града Пао тоу-а: „Кумис је моје пиво, а коњ је мој аутомобил“.

Међутим, и монголско друштво креће напред и равноправно се укључује у савремене токове човечанства. Књига Срђе М. Павловића је, сумње нема, писана као етнолошка научна синтеза. То се јасно види и из методолошког приступа и из њеног садржаја. Али, упоредо с тим, аутор је мајсторски, строго научни текст, јасноћом стила и изразом, приближио читаоцима свих профила а да тиме ни најмање не наруши њену научну садржину. То је још једна одлика ове књиге, која чини част и аутору и издавачу, а у нашој науци и јавности попуњава једну белину јер опширније говори о једној земљи, њеном становништву и његовом културном наслеђу о коме се до сада у нас мање знало.

Петар Влаховић

Folklór és tradíció VI / Folklor i tradicija VI
MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest 1988.

Пошто су у претходном броју часописа „Фолклор и традиција“ објављени прилози са III мађарско-југословенске конференције о фолклору, одржане у новембру 1987. године у Будимпешти, везане за прву тему *Предања, писменост, народна уметност*, овај, шести број, као наставак, доноси прилоге у оквиру друге две теме – *Интеретничке везе* и *Вук Стефановић Караџић и његове мађарске везе*. И овај број уредила је Марија Киш, а часопис је задржао добру особину вишејезичности. У оквиру прве теме објављено је једанаест, а у оквиру друге пет радова југословенских, мађарских, совјетских и источнонемачких аутора.

Обе групе радова објављених у часопису баве се, дакле, културним везама Јужних Словена и Мађара, суседних народа код којих је, током дуге коегзистенције, природно долазило до комуникације и интерполације културних елемената. Аутори радова посматрају те процесе узајамности захватајући различиту тематику. Тако Ђ. Петровић у раду *Мађарска културна добра у југословенском културном инвентару – на примеру губе*, на основу архивских и етнографских извора у периоду од XIV до почетка XX века, посматра присуство *губе* (старог мађарског културног елемента – тканине од вуне или горњег одевног предмета типа капут) у Дубровнику и средњој Далмацији, дакле у зони ван директних мађарских утицаја, њено трајање и трансформације облика и функција, све док је она одговарала потребама одређеног броја становника, а затим, њено нестајање. Тај процес аутор упоређује са судбином губе у матичној земљи – Мађарској и у областима граничења мађарске и јужнословенске културе, где је овај елемент такође доспео посредством акултурацијских процеса. Документованом и прецизном анализом аутор расветљава сложеност проблема на начин који може да послужи као пример за слична истраживања.

У раду *Етничке и културне везе Хрвата и Мађара* В. Чулиновић–Константиновић, подстакнута чињеницом да у Сентандреји поред Будимпеште и данас живи група од петнаестак породица која себе назива „Далматинцима“, настоји да одговори на неколико питања: какво је етничко и територијално порекло ове групе, којим се путевима насељавала, какве везе је успоставила са другим етничким групама, како се адаптирала на нову културну средину и какво је њено данашње стање. Коришћењем свих расположивих архивских и етнолошких извора, рад расветљава често тешко ухватљиве путеве микро и макромиграција групе чији су остатак сентандрејски Далматинци, посматрајући их као један сегмент ширих кретања становништва из динарских области у Панонију.

М. Кашуба, у раду *Опште и посебне црте савремене породице народа СФРЈ*, на основу статистичких података за нашу земљу који се односе на седму и осму деценију, посматра параметре везане за породицу (структура породице, наталитет, године старости младенца, мешовити бракови) и те податке укршта са онима о економској развијености, традиционалном на-

слеђу, етничкој и конфесионалној припадности становника у свим крајевима наше земље.

У раду Е. Барте *Подаци о интеретничким везама секељских насеља у јужном делу Баната* реч је о култури три доњодунавска секељска насеља Скореновац, Иваново и Војловица. Пратећи њихове интеретничке односе од 80-их година прошлог века, кад су кренули из Буковине, где су такође живели у изолацији од осталих Мађара, према данашњем станишту, сагледавајући културне слојеве које су донели са собом и оне који су настали у новој средини, синтетизоване након једног века живота са околним Србима, Немцима, Бугарима и другим етничким заједницама, аутор сагледава најважније моменте који су довели до формирања њиховог садашњег културног карактера.

Б. Андрашфалви, у прилогу *Мађарско-јужнословенско-немачка народна култура очима савременика*, приказује новелу хрватског свештеника Блажа Модрошића *Чичовски божјак*, објављену у наставцима у Буњевачкој и Шокачкој вили током 1874. године, која је, заправо, вредан етнолошки опис, сумирано знање тог доба о различитим народима Јужне Барање и Срема, а пре свега о обичајима и менталитету тамошњих Хрвата.

У раду *Jud/Máriagyűd - ходочасничко место Мађара, Јужних Словена и Немаца* Г. Барна пише о најстаријем и најпосећенијем ходочасничком месту у Мађарској, где се Девица Марија поштује од 1148. године и анализира веровања, обичаје и обреде везане за то место. Карактеристично је да се у Јуду окупљају Мађари, Шокци, Буњевци, Немци и припадници других народа, али сваки од њих даје предност одређеним празницима у години, па је ово место значајно и за одржавање свести о етничкој посебности тих група.

А. Бодор, у тексту *Сродне тоналне појаве у мађарским и јужнословенским народним напевима*, уочава, поред битно различитих карактеристика народног мелоса Јужних Словена и Мађара, и неке заједничке црте, и то документује са више примера.

Три рада баве се културним везама у области усменог народног стваралаштва. И. Ференци, у прилогу *Један пример мађарско-хрватско-словеначке културне везе: Турци пасје њушке и пасоглавци*, компарира мотив псоглавца код Мађара, Јужних Словена и Немаца и покушава да утврди порекло и генезу веровања о том митском бићу. Коментаришући различита тумачења о настанку тог мотива, аутор стаје на становиште да је овде примарна архаична митолошка представа о демонском непријатељу која се тек секундарно спојила са историјским народима, Татарима и Турцима, као и да је, иако су јужнословенски мотиви специфична група, ова митолошка традиција код источноевропских народа међусобно повезана и да се може довести у везу са једном обухватном средњовековном сликом света и демснизованом сликом непријатеља.

И. Катона у тексту *Свилојевић и Хајмаши - мађарска књижевна народна адаптација једног међународног епског сижера* преиспитује тачност до сада утврђеног историјског идентитета ових ликова заједничких и мађарском и јужнословенском народном песништву и тачност локализације топонима који се у песмама помињу.

Е. Поч у раду *Змајеви, ђаволи и њихови савезници* испитује како јужнословенска веровања тако и мађарска, од којих су нека јужнословенског порекла, о подземним демонима и њиховим борбама са небеским противни-

цима. Порекло, путеви формирања и међусобни утицаји ових веровања сложени су и разнолики и аутор анализира неке од њих постављајући у крајњој линији питање да ли је до народне слике хришћанског ђавола и негативног, „црног“ посвећења дошло под утицајем хришћанске цркве, која је настојала да поларизује ране космогонијске митове на небо и пакао деградирајући ове друге, или је, обратно, поларизација настала унутар првобитног система и као таква послужила као народна основа ширењу хришћанске варијанте ђавола у овом делу Европе.

И. Данко, у *Сећању на Слободана Зечевића*, користи ову прилику као повод да се сети нашег рано преминулог етнолога, његовог живота и рада и њихових сусрета и сарадње.

У првом од радова који се баве мађарским везама Вука Ст. Караџића *Primus inter pares: зашто је Вук Караџић најзнаменитији сакупљач фолклора у прошловековној Југоисточној Европи* Вилмош Фоит одговара на питање које је поставио у наслову, сматрајући да је Вуковом великом значају допринела, пре свега, његова могућност да у себи споји различита својства: он је и прилежни сакупљач грађе и први стручно-научни публикатор; жанрови његових збирки врло су разноврсни, а његов рад је значајан за неколико наука; култура из које долази је на граници Истока и Запада, а он комуницира између Балкана, немачког говорног подручја и православне Русије; дела му излазе и на немачком језику, чиме је афирмисао своја достигнућа у Европи, а у својој земљи сматра се зачетником националне културе. Све то га чини „првим међу једнаким“ оновременим сакупљачима фолклора.

А. Давид, у раду *О мађарским елементима у делу Вука Ст. Караџића* разматра грађу Вукове четвортотомне збирке Српских народних песама (штампане у Бечу од 1841. до 1862. године) и идентификује у њима одређени број мађарских елемената, а Г. Шуберт у тексту *Мађарски елементи у српским пословицама на основу Караџићеве збирке* чини исто на једном другом сегменту народног стваралаштва – пословицама, налазећи и ту потврду о двостраном процесу преузимања елемената духовне културе.

М. Веселиновић–Шулц, у раду *Народно стваралаштво војвођанских Русина и Вук Ст. Караџић*, уочава два начина на која је рад Вука Караџића утицао на Русине – као утицај на њихово народно стваралаштво, преко Вукове популарне збирке народних песама и прича која им је била доступна и као подстицај за сличне сакупљачке подухвате, за шта је најбољи пример прва русинска збирка народних песама *Русский Соловей*, коју је сакупио и у Унгвару 1890. године објавио М. А. Врабель.

И. Фрид, у чланку *Збирке српских народних песама Вука Караџића и европски контекст* констатује да је за афирмацију српског народног песништва у Европи била најзначајнија немачка рецепција, а да је до ње дошло захваљујући одговарајућој културној клими којој је допринела не само немачка културна јавност него и Пешта и мађарски кругови, посебно Ђерђ Карој Руми. Даље, аутор истиче разлике између немачких и средњоевропских рецепција наше народне поезије. Док немачку карактерише теоријско–књижевни и митолошко–филолошки приступ, мађарски, пољски, чешки и словачки теоретичари потенцирају проблеме националне историје, односа народног и националног, националне културе, као и компарације српског и свог народног песништва.

Значај такве врсте сарадње није потребно посебно истицати. Мађарско-југословенске конференције одржавају се почев од 1983. године сваке друге године наизменично у Мађарској и нашој земљи, у организацији Етнографске истраживачке групе Мађарске академије наука и Хунгаролошког института из Новог Сада. Последња, четврта по реду, одржана је у новембру 1989. године у Новом Саду. Оквирне теме свих досадашњих конференција биле су интересничке везе Јужних Словена и Мађара и фолклор, такође посматран у овом светлу, укључујући и материјално и духовно народно стваралаштво, како традиционално тако и његове савремене трансформације. Тиме се попуњавају одређене празнине у досадашњем проучавању културних веза наших народа и отварају проблеми за нова истраживања.

Младена Прелић

Уз гусларску плочу РТВ Београд: Све је светло и честито било
у редакцији проф. Драгослава Девића

Драгослав Девић, професор Факултета музичких уметности у Београду, наш познати и признати етномузиколог, зналачки је одабрао четири прилога за РТВБ који чине срж садржаја народних песама из косовског циклуса. Њихову гусларску интерпретацију проф. Девић је поверио тројици рапсода прастарог хомеровског стила са љутог црногорско херцеговачког крша. Песму *Цар Лазар и царица Милица* уз гусле пева Павле Јовановић из чувеног братства Бјелопавлића. Песму *Пропаст царства српскога* пева Љубо Баћовић из познатих Бањана, са границе Црне Горе и Херцеговине, а песме *Царица Милица и Владета војвода* и *Косовка девојка* пева Драгутин Перовић из племена Цуца, из Катунске нахије, која је иначе подловћенској Црној Гори дала ону самородну династију Петровића, која је више од два века носила у себи „вјеру Обилића“, супротстављала се турском поробљавању, са својим поданицима вила гнездо слободе и служила као узор осталим поробљеним народима Балкана и Европе у чувању сопственог идентитета и националне слободе.

Свака од поменутих песама има своју поуку и поруку. У песми *Цар Лазар и царица Милица* жртвује се младост и снага једног народа до те мере да од деветоро браће сестри не остаје ни брат у чији би се живот могла заклетти. У песмама *Пропаст царства српскога* и *Царица Милица и Владета војвода* приказује се ратна трагедија и пораз оправдава издајом, а у песми *Косовка девојка* оличене су многе видарице за које се оправдано може казати да су од Косова па све до другог светског рата с болем у души, ризикујући живот, превиле рањенике и враћале у живот страдалнике у борби за слободу. Гуслар,

рапсод прастарог хомеровског стила, овековечио је то у стиховима који су постали и остали запажен прилог у културном наслеђу човечанства.

Гуслари су нам, као и у овом случају на плочи, у песмама које су уз гусле певали, сачували једну дугу историјску хронику, јер наш човек:

„С пјесмом прича сва јунаштва стара,
С пјесмом брижну душу разговара,
С пјесмом жали, с пјесмом се весели,
С пјесмом прати свој живот цијели,
С пјесмом оре, с пјесмом жито сије,
С пјесмом крвцу за слободу лије.

Опјево је историју своју,

У пјесмама многијем по броју!“

Описао је живот у Зети и Рашкој, затим улогу Немањића, Лазара, српских деспота, приказао ропство под Турцима, устанка за слободу. На гуслама су симболи: Милош, Марко, Реља, Момчило, Марков топуз, Његош. Гусле памте: Никца, Новака, Јерину. Али, с пуно пијетета говоре о владикама Раду и Данилу, Карађорђу, Синђелићу, Рајићу и Принципу, херојима из првог светског рата и другим подвижницима „од Косова а и пријед њега“ па све до наших дана. Уз овај древни инструменат, донесен вероватно још из прадомовине словенске, створена је ода животу, борби за слободу, човечност, правду. Обликовало се јавно мњење које је обавезивало јер је песма оцртавала и негативне и позитивне стране људског живљења. Због тога су гусле биле и остале обележје нашег етничког бића, национални инструмент с херојском и општељудском поруком и поуком. Чак и песма каже:

„Куд ће љепша цика и музика,
За Србина старог мученика,
Од гусала и српског пјевача,
Што му срце у грудима јача!“

Ову народну мисао о гуслару и нашој народној песми потврдили су многи научници и културни посленици, па међу њима и они са највишом општечовечанском репутацијом, међу којима су Алберто Фортис, записивач *Хасанагинице* у Далмацији, Француз Проспер Мериме (писац студије *Гусле*), Немци: Гете и браћа Грим, Пољак Адам Мицкијевич, Рус Александар Пушкин и многи други, од госпође Талфиј до госпође Елоди Лотон (Мијатовић) које су, као што и омот ове плоче сведочи, преводиле на енглески и, заједно са напред поменутиим ствараоцима, стављале нашу народну песму у исту раван са *Рамајаном*, *Махабхаратом*, *Илијадом* и *Одисејом*.

Свему томе крупан прилог даје и ова плоча јер обележава једну епоху која је чинила и чини окосницу наше историјске прошлости и савремене збиље. Због тога, уз захвалност и изразе поштовања свима који су допринели да грамофонска плоча РТВ Београд, под насловом *Све је свето и честито било*, доспе у јавност.

Петар Влаховић

Branimir Gabričević, *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Književni krug, Split, 1987, 321 страна, 16 табли и 25 илустрација.

Ова изузетно вредна књига представља пресек дугогодишњег рада професора Бранимира Габричевића. Рођен 1915. у Подгори, Габричевић је класичну гимназију завршио у Сплиту, а студије 1940. у Загребу. Након рата једно време је провео у дипломатској служби (наш први изасланик при Светој Столици), а затим се потпуно посветио научном раду: докторирао 1952, затим предавао на Филозофском факултету у Загребу, Задру и Новом Саду, био је директор Археолошког музеја у Сплиту, оснивач и директор Завода за заштиту споменика културе у Сплиту, итд.

Својим истраживањима Габричевић не приступа само као археолог и класични филолог већ настоји да предмет проучавања увек сагледа и из знатно шире перспективе, укључујући ту не само материјалне већ и духовне (идеолошке) чиниоце различитих култура, као и конкретне историјске околности. (Посебно је упечатљива анализа догађаја који су утицали на то да хришћанство истисне митраизам.)

Осим врло информативне белешке о аутору Жељка Рапанића, књига садржи укупно 17 текстова подељених у седам целина (*Сунце као исходниште религијског поимања свијета; Култ остатака принесене жртве; Религија и култ бога Диониза; Митхрас – перзијско божанство које убија бика; Надгробни култ; Исказивање божанског култа царевој особи; Кршћанство*). Три текста се објављују први пут, а остали су објављени у различитим домаћим и иностраним публикацијама између 1952. и 1983. године. Својеврстан куриозитет представља прештампавање текста *Перистил Диоклецијанове палаче у Сплиту као култни простор*, првобитно објављеног у дневнику „Слободна Далмација“ 9. јануара 1960, али на тај начин један изузетно значајан рад постаје доступан и широј научној и културној јавности.

Наслов књиге може да завара, јер је предмет истраживања у ствари много шири од религија и култова. Поједини делови су права мала ремек-дела епиграфске и иконографске анализе, а посебно фасцинира Габричевићево познавање античке архитектуре и симболике светог простора у култном контексту. Ширина предмета истраживања, и поред ауторове педантности и методолошке систематичности, утиче на књигу као целину утолико да се чини да су најпрецизнији и најбоље обрађени они делови у којима је аутор концентрисан на једно релативно уско подручје (*Перистил Диоклецијанове палаче...; Најстарији кршћански ораториј у Салони, Култ жртвеног пепела у Салони*), а највише би се примедби могло упутити првом тексту (*Соларни концепт душе у религији Илира*), по времену објављивања најсвежијем (1983), а и најдужем у књизи (стр. 7–103). Наравно, и те евентуалне примедбе се односе на делове текста где се траже аналогije са другим културама (кад се помиње „штовање главе“ код Келта, требало је поменути и да је реч о одсеченим главама противника које су биле и трофеји и обележја моћи; најистакнутији савремени истраживач грчке религије, Walter Burkert, указује на

то да нема основа за претпоставку да је на Криту и у Микени бик поштован (као божанство), а не на оквир из кога истраживање почиње (у конкретном примеру – надгробни споменици из Рудуше). Важно је напоменути да аутор своје изворе наводи са изузетном прецизношћу, тако да и ако се у свему не сложимо са резултатима до којих је дошао, његов рад свеједно представља изузетан подстицај и основу за евентуално будуће истраживање.

Коначно, и поред великог броја текстова, стил је уједначен и ауторова изузетна ерудиција и те како долази до изражаја. На тај начин, с једне стране, полазећи од конкретних примера забележених на нашем тлу (Далмација), олакшано је сналажење у системима веровања античког света. С друге стране, једноставност и разумљивост стила чине ову књигу разумљивом и лаику. Све то доприноси јаснијем сагледавању разноврсних утицаја у позној антици, али и разумевању наше прошлости. Камо среће да за сваки период наше историје имамо по једног Бранимира Габричевића да нас обрадује једним овако вредним делом!

Александар Бошковић